

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર,

તથા ઐ દેરાની

ભૂગોળ.

(કઠણ શબ્દોના કોશ સહિત)

રત્નો પ્રસિદ્ધ કરનાર,

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એંગ્લો-ગુજરાતી ખેલા, ખીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે
તથા ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ પાંચમી (પુરુષ સુધારા વધારા સહિત).

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આકટ મુજબ નોંધાવેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ ઓ તારેં, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!

ક્યાં ને રજપૂત કેરેં, શૌર્ય જોયું ! રે ખયું દિસે સાણું !!

સુરત :

“મિશન” પ્રેસમાં છાપ્યો.

૧૮૯૧.

(સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યાછે.)

કિંમત ૧૦ આના.

૪૫૨૮

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

(કઠણ શબ્દોના કોશ સહિત)

રત્ની પ્રસિદ્ધ કરનાર,

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એંગ્લો-ગુજરાતી ખેલા, ખીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે
તથા ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ પાંચમી (પુષ્કળ સુધારા વધારા સહિત).

સને ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધાયેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ ઓ તારે, ગયું તૂર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં ને રજપૂત કેરું, શૌર્ય ઊંચું ! રખડું દિલે સાણું ! !

સુરત :

“ મિશન ” પ્રેસમાં છાપ્યો.

૧૯૯૧.

(સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યાછે.)

કિંમત ૧૦ આના.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક ન્યારે મેં પહેલવહેલું રચી પ્રસિદ્ધ કીધું ત્યારે મને ભાગ્યેજ એવી આશા હતી કે એ એની ચોથી આવૃત્તિએ પહોંચશે. કારણ કે એ પુસ્તકનો હેતુ એના નેવાં ખીજે પુસ્તકોથી કેવળ જુદોજ હતો. આજ કાલ ઇતિહાસની નોટ અસંખ્ય હુપાયછે, તેમાં કેટલાક શિક્ષકોની શિક્ષણ પદ્ધતિ એની હોય છે કે તે તમામ છાત્રાને મોડે કરાવતી કે પરીક્ષામાં પાસ થવાને કરી અડચણ ન પડે. એ હેતુથી આ “ઇતિહાસ-સાર” નો હેતુ કેવળ જુદોજ પ્રકારનો છે તે એ કે કોઈ ઇતિહાસની તમામ અગત્યની બાબતોનું તેમનો અરસપરસનો સંબંધ કાયમ રાખી કેવળ દોહનજ કરી લેવું અને કોઈ પણ એની અગત્યની ખીના છાકી ન દેતી કે નેજો ઇસારો ન કાઢે હોય; એવી રીતે કે ન્યારે મોટું પુસ્તક વાંચવામાં આવે ત્યારે તે ખીનાનાં એકર વાંચનારના મનમાં ફરીજ ચૂક્યાં હોય. તેમજ પરીક્ષા વખતે ધાર્જ અગત્યનું શું છે તે માત્ર એ કલાકના દરમ્યાનનાં સંચો તમામ ખીના પાછી તેના મનમાં તાજ થાય. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ જીજ શિક્ષકોને સોંપું.

આ આવૃત્તિમાં એનો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે કે અમારી અંગ્રેજી ચોપડી “An Epitome of Indian History” (fourth edition) ને લાગતી ચોથા ધોરણમાં રાજ કરવાની છે, તેને સમજતાં છાત્રાએને કંઈ પણ અડચણ પડે નહિ. એક તરફથી તેનુંજ ભાષાંતર છે એમ કહીએ તો ચાલે. એકંદરે નોતાં આ આવૃત્તિ વધારે ટૂંકી, ઉપયોગી અને સરળ થઈ છે.

બુગોળનું જ્ઞાન વિશેષ થાય અને તે વગર ઇતિહાસ અરાખર સમજી શકાતો નથી એવી અનુભવથી ખાતરી હોવાને કારણે કલાણી જગા ક્યાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. “ગવર્નર-જનરલની કારકાંદોની ટુંક હકાકત” છૂટી આપેલી છે. એ ઉપરાંત ધાર્જ ફેરફાર કરવામાં આવેલો છે તેથી આશા છે કે આ આવૃત્તિ પાછળની ટ્રાજો કરતાં અધિક ઉપયોગીપણું બતાવી આવશે. પાછલી બુગોળમાં સમાયલી હકાકત ને ધણી ગ્રીણી માલમ પડી તે કહાડી નાખી છે.

સુરત, નાગરકળીયું,
તા. ૧લી જુન, સને ૧૮૮૬. }

લ. લા. વ્યાસ.

સૂચના.

ઐંગ્લો-ગુજરાતી પહેલા, ખીજા, અને ત્રીજા ધારણામાં જે ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે એક સ્ટેલી અને સરળ ભાષાવાળી, ટૂંકી અને બધી મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયેલો હોય એવી એક ચોપડીની જોઈ છે એવી ખાત્રી રવાણી તથા મારા ઘણા શિક્ષક મિત્રો તરફથી હું વારંવાર સાંભળતો આવ્યો છું કે સદર્દુ ધારણાનો ઇતિહાસ છોકરો પાતાળી મેળે વાંચી સમજી તેમાં લખેલી ખીના યાદ રાખી શકે અને તે તેને રમુજને બદલે જોતો થઈ ન પડે એવા એક ઇતિહાસની જોઈ છે. આસરે દસ વર્ષના અનુભવથી જુદાની ઉમ્મરના છોકરાઓ કેટલો જોજી ઝીંઝી શકે છે તે અને જૂદા જૂદા પરીક્ષકો પાતપોતાની જુદી જુદી રસમતાથી દારવાઈ કેવી કેવી તરેહના પ્રશ્નો પરીક્ષામાં પૂછે છે તે ઘણુંક મારા બાણ્યામાં આવ્યું, સમજાવ, આ “ભરતખંડના ઇતિહાસ-સાર” ને મેં જન્મ આપ્યો. જેવા પુસ્તકની જોઈ છે, તેવું આ છેજ એમ કહેવાની હું હિમત ધરી શકતો નથી. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે કમળી વયના વિદ્યાર્થીઓને આ લઘુ પુસ્તકથી ઇતિહાસનો જે કેટલો તથા શિક્ષકોને વારંવાર જોઈ લખાવવાની માયાકૃત, એ મેં દરજ્જે દર થઈ શકશે. પહેલી આવૃત્તિમાં સ્વચ્છતા પ્રમાણે મારા શિક્ષક મિત્રોએ મને કેટલીક અગત્યની સ્વચ્છતાઓ કીધી તે ઉપર આ આવૃત્તિમાં પૂરવું લક્ષ દીધું છે, અને તે ધારણથી એ વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

પહેલા ધારણાને માટે ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૩, તથા ૨૫મી પાને બાદશાહોનાં, ૨૬મી પાને મરેશ રાજાનાં, ૨૯મી પેશ્વાઓનાં તથા ૮૦મી પાને ગવર્નર-જનરલોનાં નામ અને વરસ આપેલાં છે તે અને ૧૨૦મી પાનેથી થુકો તથા છલ્લે વરસવાર ખીના આપેલી છે તે શિખવવી બસ છે.

ખીજા ધારણાને માટે પહેલાં ૩૧ પાનાં (બાલાજી બાજીરાવના મરણ સુધી) તથા છઠ્ઠા પ્રકરણમાં પાને ૩૬-૪૮ સુધી (પટનાના ખીજા થુક સુધી).

ત્રીજા ધારણાને માટે બાકીનો ભાગ ૮૦ પાનાં સુધીનો શિખવેલો. એ પુસ્તકમાં મેં પુરવણી દાખલ કીધી છે. તેમાં પ્રખ્યાત માણસોનાં ટૂંક વૃત્તાંત અને મુખ્ય વિગતોનાં કારણ તથા તે માંહેલાં થુકો લખેલાં

છે. એના પછી મુખ્ય કરારો તથા રાજ્યદારી ફેરફારો આપેલા છે. પછી અંગ્રેજોને કયો પ્રાંત કયા વરસમાં અને કોની પાસેથી મળ્યો એ અગત્યના ચૂંટી કહાડી લખ્યા છે. એ પૂરું થયા બાદ યુદ્ધ તથા વરસવાર ખીના બખવામાં આવી છે. એ બધી બાબતો છોડીને પુનરાવર્તન કરવામાં ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે.

છેલ્લે મારી વિનંતિ છે કે સ્વયં વાંચનારાઓ આ પુસ્તકમાં નજર ચૂકવી રહી ગયલી બૂલ સુધારી વાંચશે.

સુરત, નાગરકળીયું.
તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૫.

લ. લા. વ્યાસ.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આગલી બે આવૃત્તિઓની નકલ તમામ ખપી જવાથી આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ ઉપરથી મારી ખાતરી થાય છે કે છોડીને એ વિષયમાં અડચણ દૂર થયલી છે, અને જે જે તેઓને ઊપયોગનું છે તે યથાસ્થિત આ ચોપડીમાં આવેલું છે, તેમ ત્રીજી ધારણ સુધીમાં જેટલું જેઠાંએ તેની સીમા આગળી નથી. મારા કેટલાક મિત્રોની સ્વયંના ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં “ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ” ઉમેરી એને વિશેષ ઉપયોગી કાઢી છે. તેમજ વાંચનારને જાણાવનામાં આવે છે કે પહેલા ત્રણ ધારણોમાં ઊપયોગી એવી “જગતની ભૂગોળ” પણ ઈલાહીની પ્રસિદ્ધ કાઢી છે.

સુરત નાગરકળીયું,
તા. ૧લી આગષ્ટ, ૧૮૮૬.

લ. લા. વ્યાસ.

ગીતિ.

ઈતિહાસો દરશાવે, અનુભવનાં ફળ અનેક દૃષ્ટાંતે,
પૂર્વે જન કયમ વરણ્યું, થયું તેનું શું પરિણામ અંતે.
નાનાવિષયનાં રાજ્યો, ઉત્પન થઈને થયાં અતિ દિપતાં.
કો સ્થિતિ કૂડી પામ્યાં, કો સય પામ્યાં અરિસું જુધ કરતાં.
સદાયરણ્યનો કેવાં-મિષ્ટ, કદુ, દુષ્ટ આચરણ્યકેરાં,
ફળ વળી અતિ મદનાં, ભોભ વિષયનાં જણાવિ દે જનનાં.
સંપત હાણ્ય એકજમાં ભય, પડે જન વિપત્તિ સાગરમાં,
નીતિ નોકા તારે, આ ભવમાં તે શિખાડી દે પળમાં.
પ્રિય જન વાંચી એયો, ઈતિહાસોથી સર્થ રૂઝું જ્ઞાન,
ખાઈ સુધો ખાલી, મેળવવું ખંતથી અમર માન.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કીધી
તે પહેલાંની હકીકત.

આર્ય લોકોના રાજ્યની હકીકત.— દેશી ગ્રંથકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનને ભરત રાજ્ય ઉપરથી ભારતવર્ષ (ભરતખંડ) એ નામ આપ્યું છે. એ ભરત રાજ્યે આખા દેશ ઉપર રાજ્ય કીધું હતું એમ કહેવાય છે. એ દેશના મૂળ વતનીઓ ખીલ, કોળી, ગોંડ, મીના, ચૂઆર વગેરે હતાં. તેઓના વંશને સોન, નર્મદા અને મહાનદીની આસપાસનાં જંગલોમાં, સર્ગુજ ટેકરી ઉપર, અને છોટા નાગપુરમાં હજી રહે છે. આર્ય હિંદુઓ અસલ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેઓએ સિંધુનદ એજંતીને દિલ્હીના વાયવ્ય કોણમાં ૧૦૦ માઈલ સુધીના નાનો પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. ત્યારપછી પ્રાજ્ઞાણો ગંગા અને જમના નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હશે એમ માલમ પડે છે. આર્ય લોકોનું જૂનામાં જૂનું ધર્મપુસ્તક વેદ છે. તેનો સંગ્રહ ૮૪૦ વર્ષ કીધો હતો (ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦). ત્યારપછી મનુસ્મૃતિ નામનું પુસ્તક આસરે ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ વર્ષ ઉપર રચાયું. એમાં વ્યવહાર અને ધર્મ સંબંધી નિયમોનો સંગ્રહ કીધો છે. એ પુસ્તકનો રચનાર મનુ હતો. એણે લોકોના ચાર વર્ગ પાડ્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. શૂદ્ર અને ચંદ્રવંશી રાજ અયોધ્યામાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી પુરાણોની કથા શરૂ થઈ. સૂર્યવંશમાં રામ ધણો થયેલી પુરુષ યજ્ઞગ્યો. એની કથા આદિકવિ

આદિમક્રીચ્છિ રચેલા રામાયણ નામના વીરરસ કાવ્યમાં કહેલી છે. રાષ્ટ્ર પોતાનું લશ્કર દક્ષિણમાં દોર્યું અને રફને રફને સિંહલદીપ જીતી લીધા (ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦). ચંદ્રવંશી રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન મહાભારતમાં કીધું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં હસ્તિનાપુરના રાજા ભરતને એ પુત્ર હતા—પાંડુ અને દુતરાષ્ટ્ર. પાંડુને પાંચ પુત્ર હતા—યુધિષ્ઠીર, ભીમ, અર્જુન, નિકુળ અને સહદેવ. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્ર હતા. તેઓ કૌરવો કરીને કહેવાતા. દિલ્હીની પાસે હસ્તિનાપુરની ગાદીને માટે એ બંને કુટુંબો વચ્ચે વાંધો ઊઠ્યો (ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦-૧૩૦૦ને સુમારે). કૃષ્ણે પાંડવોનો પક્ષ લીધો. હાલ સ્થાનેશ્વર છે તેની નજદીક કુરુક્ષેત્ર આગળ એક ભારી યુદ્ધ થયું. તેમાં પાંડવોનો જય થયો. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એ ઝઘડા વખતે સહદેવ રાજા મગધ (બહાર પ્રાંત) માં રાજ્ય કરતો હતો. તેનો પાંત્રીસમો વંશજ અગ્નિજ્વલશત્રુ કરીને હતો. તેના રાજ્યમાં જૌદધ ધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ* થયો. અગ્નિજ્વલશત્રુથી છુટ્ટો વંશજ નંદ થયો અને નંદથી નવમો ચંદ્રગુપ્ત. એને યુનાની લોકો સંકુકોટસ કહેછે. ચંદ્રગુપ્તથી ત્રીજો વંશજ અશોક†

* એ ઈ. સ. પૂ. ૫૬૮ માં જન્મ્યો હતો. એના આપતું રાજ્ય અયોધ્યાની ઉત્તર તરફ હતું. ઘડપથ, રોગ અને મરણના દેખાવો નજરે પડવાથી એના મનમાં ત્રેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને એ ત્રીસ વર્ષની વયે ઘરબારનો ત્યાગ કરી મુક્તિમાર્ગ શોધવાને વનમાં ગયો. મુનિઓ પાસે જ્ઞાન મેળવી એ ત્યાંથી નીકળી ઠામેઠામ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો અને ઘણાને એના શિષ્યો કીધા. એ ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩માં મરણ પામ્યો. એને “જુદધ” એટલે જ્ઞાની કહેતા.

† એ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩માં ગાદીએ બેઠો. એણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું. એના રાજ્યની હદ પશ્ચિમમાં પેશાવર અને કાશ્મીરથી સુરત સુધી હતી અને પૂર્વમાં બંગાળા, એરિસ્સા અને તૈલંગણ સુધી હતી. એના વખતમાં જૌદધ ધર્મનો આખા ભરતખંડમાં જય થયો. એણે માગધી ભાષામાં એ ધર્મનાં શાસ્ત્ર રચાવ્યાં, તથા સાર્વજનિક કાર્યો કરવાં—ફૂવા, વાવ, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં.

કરીને યજ્ઞ ગયો. એણે જોઈઘ ધર્મને રાજધર્મ કર્યો. ખારમા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં ખ્રીષ્ણેએએ એ ધર્મનું જડત્રણ કહાડયું. દક્ષિણમાં એ ધર્મનો સૌથી કઢો રાત્રુ શંકરાચાર્ય આઠમી કે નવમી સદીમાં યજ્ઞ ગયો. જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ આસરે ઇ. સ. ૬૦૦માં કહેવાય છે. જૈન સોફોમાં ન્યાત હોયછે અને કેટલાક સાધુએ જોએને તેએ દેવથી એજ ગણેછે તે તીર્થંકરને નામે એાજખાય છે.

પરદેશી સ્વારીએ.— ઈરાનનો રાજા ડરાયસ હિન્દુસ્તાનપિસ ૪૦ સં ૫૦ ૫૧૮માં સાયરસ રાજાની ગાદીએ બેઠો, અને ન્યારથી તેણે પશ્ચિમમાંથી આવીને હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી ત્યારથી એ દેરાની ભરેસો રાખવા લાયક હકીકત છે. એ મોટું લશ્કર લઈ સિંધુનદ એાજંગી આવ્યો અને એ નદીના કાંઠા ભણી આવેલા પ્રદેશને પોતાના મહાનું રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. જીતાયલા પ્રદેશને ખંડણી આપતા કીધા.

ઈ. સં ૫૦ ૩૨૭ માં મહાનું સિકંદરે હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. તેણે ત્યાંના પોરસ રાજાનો જાહેલમ નદીના કિનારા ઉપર પરાજય કીધો અને તેને કેદ પકડયો. એમ છતાં તેણે ઉદારપણે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. પોરસને હરાવ્યા પછી સિકંદરે પંજાબ પ્રાંત જીત્યો અને ગંગા નદી તરફ જવાની ઈચ્છા કીધી, પણ તેના લશ્કરે યાકથી અને ભયથી છેક નખળી હાલતમાં આવી જવાથી આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી તે પોતાને દેરા પાછો ફર્યો.

સિકંદરના મરાણ પછી તેનો એક સરદાર સેલ્યૂકસ મોટું લશ્કર લઈને સિંધુનદ એાજંગી આવ્યો. મગધનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત એની સામા થયો. સેલ્યૂકસે જય મેળવ્યો, પણ આખરે બન્ને વચ્ચે સલાહ થઈ. ચંદ્રગુપ્તના પંશમાં તેની દસ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું. તેની પછી ત્રણ યદ્ધ વંશ થયા. તેમાં છેલ્લા વંશ આંધ્રની સમાપ્તિ ઈ. સં ૪૩૬ માં થઈ.

ઈ. સં ૫૦ ૧૮૧ થી ૧૬૧ સુધી હિમાલયના વાયવ્ય કોણમાં ખાકુત્રિઅર દેશમાં ગ્રીક રાજ્ય હતું ત્યાંના મોકોએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીએ કરી.

એમાંની કેટલીક પૂર્વમાં મથુરા અને અયોધ્યા સુધી અને કેટલીક દક્ષિણમાં સિંધ અને કચ્છ સુધી પહોંચેલી હતી. પણ એ લોકોએ કોઈ રાજ્ય સ્થાપ્યું નહોતું.

ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ સુધી ઉત્તર ભણીયા કોઈ નવી ભતનાં લોકો મધ્ય એશ્યામાં થઈ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરતા. એ લોકોનું બરાબર નામ ન હોવાથી તેઓ શક અથવા સિથિઅન કહેવાય છે. તેઓએ ભરતખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પ્રાચીન હિંદુ રાજ—વિક્રમાદિત્ય. એ ઉજ્જવળનો રાજા હતો. એણે ૬૦૦ સ. ૫૦૦ પદ્માં રાજ કરવા માંડ્યું. એણે પ્રાહ્મણનો ધર્મ ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યમાં વિદ્વાન પુરોહિતો ભાલાવ્યા. એ વિદ્વાનોમાં સૌથી પ્રખ્યાત પુરુષ કાલિદાસ હતો. એણે પ્રખ્યાત શકુન્તલા નાટક રચ્યો છે. વિક્રમે શક લોકોનાં ધાડાં જે પોતાના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવતાં હતાં તેને પાછાં હટાવી કહાડ્યાં. એનાં એવાં પરાક્રમથી એનો હાલ સંવત્ ચાલે છે. વિક્રમની ઘણી પેઢીપછી ભોજરાજા થયો. તેણે અગીયારમા સૈકાની આખરસુધી રાજ્ય કીધું. શાલિવાહન—એ કુંભારનો છોકરો હતો. એની રાજધાની ગોદાવરીને કાંઠે પૈટણ છે ત્યાં હતી. એ શક લોકોની સામે થયો. એણે પ્રાહ્મણોનું ધર્મના જૂલમથી રક્ષણ કીધું, માટે એના માનાયે તેઓએ એનો શક ચલાવ્યો, સને ૭૮.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રાચીન મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

મહમદ ઇસમની સ્વારી—સને ૭૧૨ માં સિંધના દાહીર નામના રાજાએ કોઈ આરમ્પ લોકનાં વહાણો લૂટીલીધાં હતાં તેની ગુસ્સાની ભરી લેવાને તેઓનો સરદાર મહમદ ઇસમ મોટો કાર્યો લઈને આવ્યો. દાહીર રાજામાં પડ્યો અને ઇસમે સિંધ દેશ જીતી લઈ ત્યાં પોતાનાં યાજ્ઞાં બેસાડ્યાં. એને સને ૭૧૪ માં પાછો ભાલાવી લીધો અને ગર્દન માચ્યો. સને ૭૫૦ માં રજપૂતોએ સિંધમાંથી મુસલમાનોને કહાડી ધ્રુવ્યા.

અલખતગિન ને આગળ કોઈએક વૃક્ષી ગુલામ હતો તેણે દસમી સદીમાં અફઘાનીસ્તાનમાં ગીઝની શહેરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ઇ. સ. ૯૭૬ માં મરણ પામ્યો. એનો સખતગિન કરીને ગુલામ હતો તે એની છોકરી સાથે પરણ્યો અને એની પછી બાદશાહ થયો. એણે ગીઝની વંશ સ્થાપ્યો. આ સખતગિનને પોતાની પડોસના લાહોરના હિંદુ રાજ જયપાળ સાથે લડાઈ થઈ. સખતગિનને તેને હરાવ્યો અને પેશાવરમાં પોતાનું થાણું કર્યું. સખતગિન ઇ. સ. ૯૯૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો મહમૂદ ગાદીએ બેઠો.

અફઘાન વંશ, ૯૯૬-૧૫૨૬ સુધી.

ગીઝની વંશ, ઇ. સ. ૯૯૬-૧૧૮૬:-૧૯૦ વર્ષ.

મહમૂદ.....૯૯૬ થી ૧૦૩૦.	ઈબ્રાહીમ.....૧૦૫૮ થી ૧૦૯૮.
મહમૂદ.....૧૦૩૦ „ ૭ માસ.	મસાઊદ રજો.....૧૦૯૮ „ ૧૧૧૮.
મસાઊદ ૧ લો.....૧૦૩૦ „ ૧૦૪૦.	આસંસાન.....૧૧૧૮ „ ૧૧૨૧.
મૌદુદ.....૧૦૪૦ „ ૧૦૫૧.	બહુરામ.....૧૧૨૧ „ ૧૧૫૨.
અબદુલ રશીદ.....૧૦૫૧ „ ૧૦૫૨.	ખુશરૂ.....૧૧૫૨ „ ૧૧૫૯.
ફરૂકસાદ.....૧૦૫૨ „ ૧૦૫૮.	ખુશરૂ મલેક.....૧૧૫૯ „ ૧૧૮૬.

સુલતાન મહમૂદ ગીઝની, ૯૯૬-૧૦૩૦.—એ સને ૯૬૭ માં જન્મ્યા હતા. એ મહાન્ યોદ્ધા હતા. એની લડાઈ કરવાની ઇચ્છા અને મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાના લાભથી એણે બરતખંડ ઉપર ચડાઈ કરી. એણે પહેલી સ્વારી ૧૦૦૧ માં કરી. તેમાં એણે લાહોરના રાજ જયપાળને પેશાવર આગળ હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો, અને સતલજ નદી એનાઈની હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને પછી પાછો ગીઝની ગયો. જયપાળ આવી આફતોથી કંટાળી પોતાના છોકરા અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી પોતે બની મૃત્યુ. મહમૂદની સ્વારી ૧૦૦૪ માં મુલતાનની પાસે ભાટીઆના રાજ ઉપર કરી. ત્યાં સ્વારી મુલતાનના સરદાર અબુલ ફતેહ લોદી ઉપર ૧૦૦૫માં કરી. એણે એથી સ્વારી ૧૦૦૮ માં અનંગપાળ ઉપર કરી તે વખતે બાલકા નોગ છે.

એ અનંગપાળ આસપાસના રાજાઓ સાથે સંપ કરી એની સામા લશ્કર લઈ ગયો, પણ મહમ્મદનો જય થયો. પછી તે નાગરકોટના દહેરા તરફ ચાલ્યો. તે દહેરામાં દ્રવ્ય ઘણું હતું. એ દહેરે એણે લઈ લીધું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય સહિત પાછો ગીજની ગયો. પાંચમી સ્વારી ૧૦૧૦માં કરી. આ વખતે એણે મૂલતાન લીધું. સને ૧૦૧૪ માં એણે છઠ્ઠી સ્વારી સ્થાનેશ્વર ઉપર કાઢી અને તે શહેર લઈ લીધું. એણે સાતમી અને આઠમી સ્વારીઓ કાશ્મીર ઉપર (૧૦૧૪-૧૦૧૫) કાઢી. આ સ્વારીઓમાં એને ઘણી મુશીબતો પડી. એની નાવમી સ્વારી (૧૦૧૭) ખુબ જયમરી હતી. ભરતખંડના મધ્ય ભાગમાં પેસવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કુનોજમાં પ્રવેશ કાઢી. ત્યાંનો રાજા મહમ્મદને શરણ થયો. મહમ્મદે પછી તુરતજ મથુરા લઈયું. એણે પોતાની દસમી સ્વારી સને ૧૦૨૨માં અને અગીઆરમી ૧૦૨૩માં કલંજરના રાજા ઉપર કાઢી, પણ તેમાં એ કાંઈ ફાળો નહિ. એની દસમી સ્વારી વખતે અનંગપાળનો છોકરો ખીજો જયપાળ એની સામા થયો અને તેનું પરીણામ એ થયું કે મુસલમાનોએ લાહોરમાં પોતાનું યાજું સ્થાપી કીધું અને ત્યાં એક સૂબો રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ. મહમ્મદે પોતાની છેલ્લી અને બારમી સ્વારી સને ૧૦૨૪માં ગુજરાતમાં કાઢી. તેમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દહેરાનો નાશ કર્યો, અને ખેસુમાર દ્રવ્ય લઈ ગયો. ગુજરાતમાં એકાદ વર્ષ રહીને તે પાછો ગીજની ગયો. ત્યાં તે ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો. એ ચાલાક, અગમચેતીવાળો, અને સાહસિક પુરૂષ હતો. શાહુનામા (પાદશાહના ચરિત્રનું પુસ્તક) નો રચનાર પ્રખ્યાત ફર્ફુશી એના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

હવે મહમ્મદના મરણ પછી રાજગાદીને સારૂ એના બે જોળીઆ છોકરા મહમ્મદ અને અસાઉદ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. પહેલા ગાદી ઉપર બેઠો, પણ તેને અસાઉદે તરતજ પદભ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફોડી નાખી અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. એને પણ પદભ્રષ્ટ કાઢી અને આંધળા મહમ્મદને પાછી ગાદી મળી. સને ૧૦૪૦માં અસાઉદના છોકરા મૌકુદે

પોતાના હરીફોને હરાવ્યા અને પોને સુલતાન થયો. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના રાજ્યે મુસલમાનોને લાહોર સિવાય દરેક કિલ્લામાંથી કહાડી ચૂક્યા. પહેલા મહમૂદના સૌથી મોટા છોકરા સુલતાન ઝાજફલ રશીદે ૧૦૫૧ માં પંજાબ મેળવ્યું. એની પછી ફરુક્સાદ, ઈબ્રાહીમ, મસાઉદ ૨ જો, આર્સલાન, ખહેરામ, ખુશરૂ, અને ખુશરૂ મલેક એ પાદશાહ થયા તે જાણવા જોગ નથી. રજપૂતોએ એકવાર ફરીથી પંજાબ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યું, પણ ફાળ્યા નહિ. આખરે સને ૧૧૮૬ માં મહમૂદ ગીજનીના વંશના છેલ્લા પાદશાહ ખુશરૂ મલેકને શાહજુહીન અથવા મહમ્મદ ઘોરીએ પદબદ્ધ કરીને મારી નાંખ્યા.

ઘોરી વંશ, ૧૧૮૬-૧૨૦૬:-૨૦ વર્ષ.

શાહજુહીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી, ૧૧૮૬-૧૨૦૬.

શાહજુહીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી—એણે આ વંશમાં એકલાએજ રાજ્ય કર્યું. ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યનો અરેબરો સ્થાપનાર એ હતો. સને ૧૧૮૬ માં એણે લાહોર જીત્યું. ૧૧૯૧ માં એણે અજમેરના પૃથ્વીરાજ સાથે ખાણીપતનાર મેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું, પણ એમાં તે હાર્યો. પછી તે ગીજની ગયો અને મોટું લશ્કર એકત્ર કરીને સ્થાનેશ્વરે આગળ સને ૧૧૯૩ માં પાછો પોતાના શત્રુ સામા થયો. તેણે રજપૂત રાજ પૃથ્વીરાજને હરાવી તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાંખ્યો. પછી અજમેર લઈ તે છટ્યું. ત્યારબાદ મહમ્મદ પોતાના ગુલામ કુતબજુહીનને સૈન્ય ત્રકીને પાછો ગીજની ગયો. ખાજી વરસે તે પાછો આવ્યો, અને કનોજના રોઠોડ રાજ જયચંદને હરાવી કનોજ અને કાશી લીધાં. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, જંગાળ, અને બહાર એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૨૦૬ માં એનું મરાણ થયું ત્યાર પહેલાં માળવા સિવાય લગભગ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોનું સ્થાયી રાજ્ય સ્થપાયું.

ગુલામ વંશ, ૧૨૦૬-૧૨૮૮:-૮૨ વર્ષ.

કુતબુદ્દીન	૧૨૦૬ થી ૧૨૧૦.	બહરામ.....	૧૨૩૯ થી ૧૨૪૧.
આરામ.....	૧૨૧૦ ,, ૧૨૧૧.	અલાઉદ્દીન મસાઉદ.	૧૨૪૧ ,, ૧૨૪૬.
અલ્તમશ	૧૨૧૧ ,, ૧૨૩૫.	નાસિરુદ્દીન મહમૂદ.	૧૨૪૬ ,, ૧૨૬૬.
ફત્તુદ્દીન	૧૨૩૫ ,, ૭ માસ.	અલબન.....	૧૨૬૬ ,, ૧૨૮૬.
રજીઆબગમ ...	૧૨૩૬ ,, ૧૨૩૯.	કેકુબાદ.....	૧૨૮૬ ,, ૧૨૮૮.

કુતબુદ્દીન, ૧૨૦૬-૧૦.— મહમ્મદ ધોરીને કોઈ છોકરા નહોતો તેથી એનો માનીતો ગુલામ કુતબુદ્દીન દિલ્હી અને તેના તાબાના પ્રાંતોનો કબ્જો રાખી રહ્યો. આથી તેને દિલ્હીનો પાહેલો મુસલમાન ખાદશાહ કહીએ તો ચાલે. તેણે વીસ વર્ષ સુધી તરીકે અને મહમ્મદ ધોરીના મરાણ પછી ચાર વર્ષ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ૧૨૧૦માં મરાણ પામ્યો. એ મોટો લડવૈયો હતો. એ પોતાની પ્રજા ઉપર ઉદારતાથી અને પોતાના પાદશાહ સાથે નિમકહલાલીથી વર્ત્યો હતો. દિલ્હીમાં લગભગ ત્રણસો કુટુંબો કુતુબ મિનાર એની યાદગીરીની નિશાની છે. એના છોકરા આરામ એક વરસ રાજ્ય કીધું. પછી કુતબુદ્દીનના ગુલામ જમાઈ અલ્તમશે તેને પદબેઠ કીધો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો, ૧૨૧૧. એના વખતમાં જલ્દિસખાં નામનો મુગલ સરદાર મોટી ફોજ લઈને કોઈ અફઘાન પાદશાહની પૂઠે હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, પણ સિંધુનદ આગળથી તે પાછો વળ્યો. અલ્તમશે રજપૂત સંસ્થાનમાં રણથંભારનો કિલ્લો, ગ્વાલિયર અને ઉજ્જન સર કચ્છાં. એ સને ૧૨૩૫માં મરાણ પામ્યો. એ આ વંશમાં સૌ પાદશાહોથી મોટો હતો. એના પછી એનો છોકરો રૂકનુદ્દીન ગાદીએ બેઠો. એને સાત માસમાં એની બહેન રજીઆબગમે પદબેઠ કીધો અને પોતે રાજ્ય કરવા લાગી, ૧૨૩૬. રજીઆબગમ રૂપાળી અને બાણેલી સ્ત્રી હતી, અને હંશી-આરીથી અને ચતુરાઈથી રાજ્ય કરતી હતી. આમ છતાં એણે એક આબિસિનિયાના જમાલ નામના સખસ સાથે ધણી પ્રીતિ ખાંધી. આથી કરીને ઉમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેઓએ એની સાથે ખંડ

ઉઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ધણી બન્ને હારી ગયાં ને માચ્યાં ગયાં, ૧૨૩૯. એનો ભાઈ જાહેરામ એની પછી ગાદીએ બેઠો. એ કાચો અને નિર્દય હતો. આ સમયે મુગલોએ લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી અને જાહેરામને એના સિપાઈઓએ જ કેદ પકડી મારી નાખ્યો, ૧૨૪૧. પછી રકનુદ્દીનનો છોકરો અલાઉદ્દીન મસાઉદ ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં મુગલોના બે હુમલાઓને હાંવી કહાડવામાં આવ્યા. પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એને પદભ્રષ્ટ કીધો, ૧૨૪૬. એના પછી અલ્તમશનો પૌત્ર નાસિરુદ્દીન મહમૂદ ગાદીએ બેઠો. તે ફકીરની માફક રહેતો હતો. એ કિતાબોની નકલો કરી જે પૈસા આવે તેમાંથી પોતાનો ધર્મ ખર્ચ ચલાવતો. એ કોઈ ચાકર નફર રાખતો નહિ અને એની બેગમના હાથનું રાંધેલું જમતો. મુગલો હુમલાઓ કર્યા કરતા, પણ તે સંઘળાને તે ફતેહમંદીથી હાંવી કહાડતો. તે ૧૨૬૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી ખલખન ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૨૮૬ સુધી રાજ્ય કીધું. ખલખનનો બીજો છોકરો જાહરાખાન અથવા બકારાખાન કરીને હતો. તે બંગાળનો સૂબો હતો. એનો છોકરો કેકુખાદ પોતાના દાદાની પછી ગાદીએ બેઠો. એને એનો વજીર નિજમુદ્દીન જેટલું પાણી પાય તેટલું પીતો. તે એને દરેક દુર્ગુણમાં ઉત્તેજન આપતો. એને ૧૨૮૮ માં ખીલજી લોકોના સરદાર જલાલુદ્દીને મારી નાખ્યો.

ખીલજી વંશ, ૧૨૮૮-૧૩૨૧:-૩૩ વર્ષ.

જલાલુદ્દીન.....	૧૨૮૮ થી ૧૨૯૫.	મુબારક.....	૧૩૧૬ થી ૧૩૨૦.
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫ „ ૧૩૧૫.	પુશર	૧૩૨૦ „ ૧૩૨૧.
ઉમર.....	૧૩૧૫ „ ૧૩૧૬.		

જલાલુદ્દીન ખીલજી ઉર્ફે ફિરોજશાહે કેકુખાદના નાના બાળકને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો એમ ધારવામાં આવે છે. એના રાજ્યની મુખ્ય બીના એ જન્મ કે એના ભત્રીજા અલાઉદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી અને ધલીયપુર લઈ તે ઘટી લીધું. ત્યાંથી

પાછા આવીને એણે એના કાકા જલાલુદ્દીનને ૧૨૯૫માં મારી નાખ્યો, અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો.

અલાઉદ્દીન—એના જીલમી અને ધાતકી સ્વભાવને લીધે એનું નામ ‘ખૂની’ પડ્યું. એણે પહેલપહેલાં જલાલુદ્દીનના બે છોકરાને મારી નાખ્યા. સને ૧૨૯૭માં એણે પોતાના સરદાર અલકખાં તથા નસરતખાંને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેઓએ એ પ્રાંત જીતી લઈ પાટણનો તદ્દન નાશ કરીધો. ત્યાંનો રાજા કરણ દક્ષિણમાં નાસી ગયો તથા તેની ખૂબસુરત રાણી કૌળાદેવી યુસલખાંનો હાથમાં ગઈ. ગુજરાતની આ જીતમાં ખંભાતથી મલેક કુટુંબ નામનો એવો ખૂબસુરત ગુલામ પકડાયો. એ કાફૂર પાદશાહનો માનીતો થઈ પડવાથી જલદીથી જોડ્યા પદીએ પહોંચ્યો. સને ૧૨૯૮માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર ભારે ચડાઈ કરી, પણ અલાઉદ્દીને તેમને હટાવી કહાડ્યા. સને ૧૩૦૦માં અલાઉદ્દીને રણથંભોરનો કિલ્લો તથા ૧૩૦૩માં ચિતોડગઢ લીધો. આ પ્રમાણે ઉત્તરમાં જીત કરી પછી એણે દક્ષિણ જીતવાનો મનસુબો કરીધો. સને ૧૩૦૩માં એના સરદાર કાફૂરે તૈલંગાણની રાજધાની વરંગૂળ ઉપર ચડાઈ કરી તથા સને ૧૩૦૬માં માળવા અને ખાનદેરા લીધા. સને ૧૩૦૪-૫માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર મોટી સ્વારીએ કરી, પણ તેઓને હારીને પાછા જવું પડ્યું.

સને ૧૩૦૬માં મલેક કાફૂરે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિ (દોલતાપાદ) જીતી લીધું અને કરણની છોકરી દેવ-જાદેવી જે ત્યાંના રાજા રામદેવના છોકરા સાથે પરાણવાની હતી તેને કેદ પકડી દિલ્હી મોકલી દીધી. સને ૧૩૦૯માં એણે વરંગૂળ ઉપર પાછી ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજા પાસે ખંડણી લીધી. સને ૧૩૧૦-૧૨માં એણે કાલ્યાટક તથા મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી છેક કન્યાકુમારી સુધી જીત મેળવી. સને ૧૩૧૫માં એણે પોતાના પાદશાહ અલાઉદ્દીનને વિષ દઈ મારી નાખ્યો.

અલાહદીનના મરાણ પછી કાફૂર તેના સૌથી નાના છોકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેના ત્રીજા છોકરા મુબારકનું ખૂન કરવાને મારા મોકલ્યા. પણ મુબારકે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું, કાફૂરને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો (૧૩૧૬). પછી ખુરાસ્માને પોતાનો વજીર બનાવ્યો અને સધળી સત્તા તેને સ્વાધીન કરી. હવે ખુરાસ્મા મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં તેની ફતેહ થઈ. એણે પોતાના પાદશાહને અને તેના કુટુંબનાં સધળાં માણસોને મારી નાંખ્યાં અને પોતે પાદશાહ થયો (૧૩૨૦). તે નીચ કૂળનો હતો તેથી લોકોને તે અપ્રિય થઈ પડ્યો. અંડે બગ્યાં અને એને ૧૩૨૧ માં પંખબના સૂબા ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે મારી નાંખ્યો.

તઘલખ વંશ, ૧૩૨૧-૧૪૧૨:-૯૧ વર્ષ.

ગ્યાસુદ્દીન ૧ બો...૧૩૨૧ થી ૧૩૨૫.	અબુબકર.....૧૩૮૯ થી ૧ માસ.
મહમ્મદ૧૩૨૫ „ ૧૩૫૧.	નાસિરુદ્દીન.....૧૩૮૯ થી ૧૩૯૨.
ફિરોજશાહ૧૩૫૧ „ ૧૩૮૮.	સિકંદરશાહ.....૧૩૯૨ થી ૧૧ માસ.
ગ્યાસુદ્દીન ૨ બો...૧૩૮૮ થી ૫ માસ.	મહમ્મદશાહ૧૩૯૨ થી ૧૪૧૨.

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ પાદશાહ થયો તેમાં કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. એ બલખનના તુર્કી ગુલામનો છોકરો હતો. તે અંગાળે ગયો અને બધરાખાન જે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્યાંનો પાદશાહ કબૂલ કીધો. પાછા આવતાં તે એકાએક મરાણ પામ્યો, ૧૩૨૫. એના પછી એને છોકરો જૂના સુલતાન મહમ્મદ તઘલખ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ બહુ હોંશીઆર અને બાણેસો હતો, પણ જરા તરફવાર સ્વભાવનો હતો. મુગલોને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઈને તેણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કીધી. એણે હિરાન અને ચીન ઉપર હુમલા કીધા, ૧૩૩૭, પણ એનું લશ્કર તદન નારા પામ્યું. સને ૧૩૪૭ માં ગુજરાતમાં અંડ ઉઠ્યું, તેથી દક્ષિણમાં બ્રહ્મણી વંશની સ્થાપના થઈ. મહમ્મદ ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો. એણે એની બેલકામાં પોતાની રાજધાનીનું શહેર દિલ્લી બદલી દોલતાબાદ કીધું. ખીચું એ કીકું કે

એનો એક દાંત પડી ગયો તેના ઉપર એણે એક સુંદર કબ્બર ચણાવી !
 એના પછી એનો બચીને ફિરોઝશાહ બાદશાહ થયો. એણે બંગા-
 લાનું તથા દક્ષિણનાં રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું, ૧૩૫૬. સિંધમાં
 બંડ થતાં હતાં તેનો પાકો બંદાબસ્ત કરવામાં એનો હાથો વખત ગયો.
 એણે ડહાપણ બરેલા કાયદા તથા રૈયતના કાયદાનાં કામો કરીયાં હતાં—
 ફવા, વાવ, તળાવ, જહેર, ધર્મશાળા, મસ્જિદો વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.
 સતલજ નદીની પાસે ફિરોઝશાહ જહેર છે તે એણે બાંધ્યું. એ ૧૩૮૮માં
 મરાઠા પામ્યો. એના પછી એના બે પૌત્ર ગયા સુદીન અને અબુબકર
 અનુક્રમે બાદશાહ થયા. તેમાં પહેલાએ પાંચ માસ અને બીજાએ એક
 માસ રાજ્ય કર્યું. એ બન્ને પદભ્રષ્ટ થયા અને પહેલાનું ખૂન થયું.
 ફિરોઝનો સૌથી મોટો છોકરો ગાસિડુદીન તદાલખ પછી ગાદીએ
 બેઠો (૧૩૮૯). ઈરાવાના રાજાએ બંડ કર્યું તે એણે સમાવી દીધું.
 એ ૧૩૯૨માં મરાઠા પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો હુમાયું સિકંદર
 નામ ધારણ કર્યો ગાદીએ બેઠો, પણ દોઢ માસમાં મરાઠા પામ્યો. પછી
 એનો બીજો ભાઈ મહમ્મદશાહ બાદશાહ થયો. સને ૧૩૯૮ માં
 તાતારના સરદાર તૈમૂર દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરી. બાદશાહી ફોજ હારી
 ગઈ, અને બાદશાહ ગુજરાત નહોતો; તૈમૂરે પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો,
 અને તેના લડકે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હી છટ્યું, બાજ્યું અને હજારો
 લોકોનો સંહાર કરીયા. પછી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ તૈમૂર સમરકંદ ગયો.
 મહમ્મદશાહ ૧૪૧૨માં મરાઠા પામ્યો. એના મરાઠા પછી એના સરદાર
 શાએ દેલતખાં લોદીને પોતાનો બાદશાહ પસંદ કરીયા, પણ એને પંજા-
 બના સૂબા ખાજરખાંએ સને ૧૪૧૪ માં કહાડી મૂક્યો.

સૈયદ વંશ, ૧૪૧૪-૧૪૫૦:-૩૬ વર્ષ.

સૈયદ ખાજરખાં...૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧. | સૈયદ મહમ્મદ...૧૪૩૫ થી ૧૪૪૪.
 સૈયદ મુબારક.....૧૪૨૧ ,, ૧૪૩૫. | સૈયદ અલાઉદ્દીન. ૧૪૪૪ ,, ૧૪૫૦.

સૈયદ ખાજરખાં — એણે સાત વરસ રાજ કર્યું તે બધા વખત
 શાંતમત્રા અને આનંદમાં કાઢ્યો. એ ૧૪૨૧માં મરાઠા પામ્યો. એના

પછી સૈયદ મુજારક પાદશાહ થયો. એણે શાહિલખંડ તામે કરવાને કેટલીક લડાઈઓ કરી; એને પંજાબમાં ગફર લોદીએ ઘણો સંતાપ આપ્યો. એને એના વજીરે મારી નાંખાવ્યો, ૧૪૩૫. ત્યાર પછી એનો ભત્રીજો મહમ્મદ પાદશાહ થયો. એણે થોડો વખત તો સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું, પણ પાછળથી મોજમત્રામાં પડ્યો તેથી જવાનપુરના સુલતાને એનું કેટલુંક રાજ કબજ કર્યું. માળવાના રાજા મહમ્મદ ખીલજીએ છેક દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો. લાહોરના સુબેદાર ખહલોલ લોદીએ એને આ સંકટમાંથી છૂટો કર્યો. એ ૧૪૪૪ માં મરાણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો આલમશાહ ઉર્ફે અલાઉદ્દીન ગાદીએ બેઠો. પણ ખહલોલ લોદીએ આવી દિલ્હીની ગાદી કબજ કરીધી. એ ઉપરથી આલમે રાજીનામું આપ્યું, એને ગાદી ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે સૈયદ વંશનો અંત આવ્યો, ૧૪૫૦.

લોદી વંશ, ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૭૬ વર્ષ.

ખહલોલ લોદી.....૧૪૫૦ થી ૧૪૮૮.

સિકંદર લોદી.....૧૪૮૮ „ ૧૫૧૮.

ઈબ્રાહીમ લોદી.....૧૫૧૮ „ ૧૫૨૬.

ખહલોલ લોદીએ સરહિદ અને પંજાબ પોતાના કબજામાં લઈ દિલ્હીમાંથી અલાઉદ્દીનને કાઢી મૂક્યો. પછી એણે જવાનપુર લીધું. એ ૧૪૮૮માં મરાણ પામ્યો. એના પછી એનો બાઈ સિકંદર લોદી ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૪૯૧ માં ખહાર પ્રાંત જીત્યો. એના રાજ્ય ઉપર મોટી નામોશી એ છે જે એણે ધર્મોપપણામાં હિંદુઓનાં દહેરાં તોડી ત્યાં મસ્જિદો બાંધી. એના રાજ્યમાં ફિરંગી લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ૧૪૯૮માં કલિકટ ખંદરમાં હતર્યા. એ ૧૫૧૮માં મરાણ પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો ઈબ્રાહીમ લોદી ગાદીએ બેઠો. એ એના બાપ જેવા નહોતો. એના જૂલમથી એના સરદારો કંટાળી ગયા. તેમાંના એક પંજાબના સુબેદાર દોલતખાં લોદીએ સુલતાન ખાખરને બોલાવ્યો.

તેણે આવીને લાહોર કીકું ને તે બાળી નાખ્યું. પછી તે દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. ઈબ્રાહીમ પાણીપતના મેદાનમાં તેની સામે થયો. આહી ૧૫૨૬ માં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઈબ્રાહીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં અંકુશાન વંશ ૩૨૦ વર્ષ (૧૨૦૬-૧૫૨૬) ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

બાહ્યાણી વંશ, ૧૩૪૭-૧૫૨૬:-૧૭૯ વર્ષ.

આ રાજ્યની સ્થાપના મહમદ તખલખના વખતમાં ૧૩૪૭ માં અંકુશાન સરદાર ઝફરખાંએ કરી. એણે દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની રાજધાની ફુલખર્ગમાં હતી. એ ગંગુ કરીને એક બ્રાહ્મણનો ગુલામ હતો. એ ગંગુએ અગાઉથી કંઈ હતું કે એ માણસ આગળ જતાં કોઈ દહાડે ઘણી મોટી પદીએ ચડશે. એ સને ૧૩૪૭ માં સુલતાન અલાઉદ્દીન હુસન ગંગુ બ્રાહ્મણી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે દશ વર્ષ રાજ્ય કીકું. આ વંશમાં ૧૮ રાજ થયા, તેઓએ એક પછી એક ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કીકું. પાણીપતના યુદ્ધથી દિલ્હીમાંથી અંકુશાન વંશની સમાપ્તિ થઈ ત્યારે આ વંશના છેલ્લા રાજાનો અમલ પૂરો થયો. આખરે એના પાંચ ભાગ થયા અને એ સમજાને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહોએ જીતી લીધા. આ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) ખીજપુરનું આદિલશાહી રાજ્ય. એને સને ૧૪૮૯ માં આદિલશાહે સ્થાપ્યું અને આખરે ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેબે જીકું વાળ્યું.

(૨) અહમદનગરનું નિઝામશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના ૧૪૯૦ માં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના છેાકરા મલિક અહમદે કરી. એની ઉપર અકબરનું લશ્કર ચડી આવ્યું ત્યારે ચાંદખીખીએ એનું રક્ષણ કીકું. આ રાજ્ય ૧૬૩૭ સુધી રહ્યું અને આખરે શાહજહાંએ એનો ખસ કીધો.

(૩) ગોવળકોંડ્ર અથવા કુતબશાહી. એને કુતબ-ઉલ-મુકે ૧૫૧૨ માં સ્થાપ્યું, અને ઔરંગઝેબે ૧૬૮૭ માં એનેા અંત આણેા.

(૪) ખીરાતગું અથવા હિંમદશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના કુવ-ઊલાએ ૧૪૮૪ માં કરી. સને ૧૫૭૪ માં એને અહમદનગર રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એની રાજધાનીનું શહેર ઈલીમપુર હતું.

(૫) ખીદરગું ખરીદશાહી રાજ્ય. એ અહમદ ખરીદે ૧૫૨૬ માં સ્થાપ્યું. એને ૧૫૬૬ માં અકબરે પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુગલ વંશ, ૧૫૨૬-૧૮૫૭:-૩૩૧ વર્ષ.

ભાગ ૧ જો. એ રાજ્ય પૂર્ણ ચડતીમાં, ૧૫૨૬-૧૭૦૭ સુધી.

બાબર.....	૧૫૨૬ થી ૧૫૩૦.	જહાંગીર.....	૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭.
હુમાયું.....	૧૫૩૦ ,, ૧૫૫૬.	શાહજહાં.....	૧૬૨૭ ,, ૧૬૫૮.
અકબર.....	૧૫૫૬ ,, ૧૬૦૫.	ઔરંગઝેબ.....	૧૬૫૮ ,, ૧૭૦૭.

ખાખર (સિંહ) ૧૫૨૬-૩૦—એ સને ૧૪૮૨ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરથી છૂટો વંશજ હતો. એની મા જંઘીસખાં નામના પ્રખ્યાત મુગલ સરદાર ઉપરથી ઉતરી આવી હતી. એ એના બાપના મરાણ પછી જગ્ઝારીસ નદીને કિનારે ક્ષધાનની ગાદીએ બેઠો (૧૪૯૪). સને ૧૪૯૭ માં એણે તૈમૂરના વંશની રાજધાની સમરકંદ શ્રવી લીધું, પણ એ એનાથી ઝાઝીવાર રખાયું નહિ. ખંડખોરેએ એને હરાવી કહાડી ચૂક્યા પછી સને ૧૫૦૪ માં એણે કાબૂલનું રાજ્ય કબજે કર્યું. ત્યાર પછી એ હિંદુસ્તાન જીતવાનો લાગ જોયા કરતો હતો. આખરે જોઈતી તક મળી. પંજબના રૂખા દેવલતખાં લોદીએ એની મદદ માગી. ૧૫૨૪ માં એણે લાહોર લીધું અને ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં પ્રખ્યાત યુદ્ધ કીધું તેમાં દિલ્લીની સોદીએ પોતાનું રાજ્ય ગ્રાપું તથા માર્યો ગયો. આ રીતેહથી

બાબર દિલ્હી અને આગ્રાનો ધણી થયો, અને પોતે હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ છે એમ આણ વસ્તાવી. પણ એનાથી નિરાંતે રાજ થયું નહિ. બીજી વરસે મેવાડમાં મિતોડનો રજપૂત સરદાર રાણા સંગ સઘળા મુઘલ રજપૂત રાજાઓને પોતાની મદદે લઈને બાબરની સામે લડવા આવ્યો, પણ ફત્તેહપુર શિકીના યુદ્ધમાં હારી ગયો. બાબરની આ ફતેહથી અને મંદેરી પોતાના કબજામાં આવવાથી મુગલ રાજ્યનો પાયો મજબૂત થયો. પછી એણે બહાર અને બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરીને જીતી લીધા, ૧૫૨૯. બાબર ૧૫૩૦ માં મરાણ પામ્યો. એ ધણો બહાદૂર હતો. એને ચાર છોકરા હતા—હુમાયું, કામરાન, હિન્દાલ અને મિર્જામશકરી.

હુમાયું (૧૫૩૦-૫૬).—એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષસુધી નામનું રાજ્ય કીધું; પણ એને આસરે સોળ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ અરસામાં હિંદુસ્તાનમાં સૂર વંશના અફઘાન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. ૧૫૩૩માં હુમાયું ગુજરાતમાં લશ્કર લઈ ગયો અને ત્યાંના રાજા બહાદૂરશાહને મંદેશવરર આગળ હરાવ્યો, ૧૫૩૪. પછી એણે ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો. ત્યારપછી સૂરવંશનો અફઘાન શીરખાં જે બંગાળા પચાવી પડ્યો હતો અને જેણે ચુનારનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કીધો હતો તેની સામે હુમાયું ગયો. પણ ૧૫૪૦માં ક્નોજા પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં એ તદ્દન હારી ગયો, અને એને રખડતાં રખડતાં ઈરાન તરફ નાસી જવું પડ્યું. હવે શીરખાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો અને સૂરવંશ* સ્થાપ્યો. સને ૧૫૫૬ માં ઈરાનના રાજા શાહ

૧ આગ્રા પાસે. ૨ અંબલ તરી ઉપર.

* શીરખાંએ પાંચ વર્ષ (૧૫૪૦-૪૫) સુધી રાજ કીધું. એણે બંગાળા, માળવા, મારવાડ અને પછી ચિતોડ જીતી લીધાં, પણ હિંદુસ્તાનમાં કલંબરને ઘેરો ઘાલતાં એ મરણ પામ્યો. એણે બંગાળેથી સિંધુનદ સુધી રસ્તો બંધાવ્યો હતો અને ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ તથા દુલાઓ બંધાવ્યાં હતાં. એની પછી ઈસ્મામશાહ (૧૫૪૫-૫૨) અને આદિલશાહ (૧૫૫૨-૫૫) બાદશાહો થયા. એ ધણા નબળા હતા. આ વંશ ૧૫૫૫ સુધી ચાલ્યો.

તહમસ્પે હુમાયુંને કહ્યું કે તું શીયા પંથ કબૂલ કર. તે સૂબખ કબૂલાત આપવાથી તેનું ગયલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને લશ્કરની મદદ આપી. એ પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર જાહેરામખાને લઈને દિલ્હી આવ્યો અને સિંકેરને હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભાગવવાને ઝાતું જીવ્યો નહિ. દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યારપછી છ માસમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. એ બહાદૂર, મિલનસાર અને બાણેલો હતો.

૩. અકબર (૧૫૫૬-૧૬૦૫).— એ હુમાયુંનો છેાકરો હતો. જવામાં શીરખાને લીધે તે નાસતો હતો તેવામાં ૧૫૪૨માં સિંધમાં અમરકોટમાં એ જન્મ્યો. ન્યારે એનો પાપ મરણ પામ્યો ત્યારે એની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી, તેથી જાહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો. સૂર-વંશના પાદશાહ આદિલશાહનો સરદાર હેમુ હુમાયુંના મરણની ખબર સાંભળી દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો, પણ ૧૫૫૬ માં પાણ્ડીપતના મેદાનમાં એને બહેરામખાંએ હરાવ્યો. હવે અકબરને સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનું મન થયું, પણ બહેરામને રાજસત્તા એટલી બધી ગળી લાગી હતી કે તે અકબરને ભાગ્યેજ ક્ષવવા દેતો. બહેરામ ખંડ કરી ઉઠ્યો, પણ તરતજ હારી ગયો. પછી તે મક્રે હજ કરવા જવા નીકળ્યો. પણ ગુજરાતમાં એને કોઈએ મારી નાંખ્યો. અકબર હવે એકલો રાજ્ય ચલાવવા નીકળ્યો. તે જાણતો હતો કે માઈ રાજ્ય મજબૂત પાયા ઉપર નથી, તેથી રજપૂત લોકો સાથે મિત્રાચારી રાખવા સારૂ તે જોધપુરના રાણાની છેાકરી જોધખાઈ સાથે પરણ્યો; અને ધીમે ધીમે પોતાની યુક્તિ અને હિંમતથી તેમને પોતાની સત્તા નીચે લાવ્યો. ૧૫૭૨ માં અકબરે માળવા અને ગુજરાત જીતી લીધાં. પછી એણે ૧૫૭૫ માં જંગાણા, જહાર અને આરિસસા લીધાં. ત્યારબાદ એણે ૧૫૮૬ માં ઘરમીર, ૧૫૯૨ માં સિન્ધ અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જીતી લીધાં.

હવે અકબરે દક્ષિણ જીતવાને મનસુખો કીધો. ૧૫૯૯ માં એણે પોતાના છેાકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. ત્યાં તે વખતે ચાંદ-જીંજી રાજ કરતી હતી. ચાંદખીખીએ બહાદૂરીથી મુગલોને હાંકી

કહાડ્યા, પણ ખીને વરસે ન્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેણે એકદમ છાપો મારીને તેનો કિલ્લો લઈ લીધો, ૧૬૦૦. હવે અકબરના છોકરા સલીમ એની મામે બંડ મચાવ્યું, પણ એને બંગાળા અને એરિસા પ્રાંતો આપી સમજાવ્યો. સને ૧૬૦૫ માં અકબર મરાણ પામ્યો. એને સલીમ, મુરાદ અને દાનિયલ કરીને છોકરા હતા. એ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન બાદશાહોમાં સૌથી મોટો અને પ્રતાપી થઈ ગયો. એનામાં લશ્કરી હિમ્મત ઘણી હતી. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ઈન્સારી હતો. એ હિંદુઓ અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બંનેને જોડી પદી આપતો હતો. એણે જજીઆ વેરો અથવા પરધર્મના લોકો ઉપર માયાદીઠ વેરો હતો તે કહાડી નાખ્યો (૧૫૬૩), હિંદુઓમાં સત્તી ચલાવે ચાલ બંધ પાડ્યો, બાબલગઢ કરવાની મના કાઢી, અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. સરકારી મહેમુલની બાબતમાં ઘણો ચતુર માણસ રાજા ટોડરમલ નામે હિંદુ વજીર એના રાજ્યમાં થઈ ગયો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું એકસાઈથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે એકાદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા. ખીને પ્રખ્યાત માણસ અબુલ ફાઝલ કરીને વસુલાત આપાતો ઉપરી હતો. તેણે આર્દન-ઈ-અકબરી એટલે અકબરના કાવદાનું પુસ્તક રચ્યું.

૪. જહાંગીર (૧૬૦૫-૨૭).—અકબરના મરાણ પછી તેનો છોકરો સલીમ ગાદીએ બેઠો અને જહાંગીર (દુનિયા જીતનાર) નામ ધારણ કીધું. એને ગાદીએ બેઠાને છ માસ થયા એટલામાં એના છોકરા ખુરામ એ બંડ કર્યું પણ તે કેદ પકડાયો.

સને ૧૬૦૦માં અહમદનગરના ઘેરામાં ચાંદખીખીને ઠાઈએ મારી નાખી. ત્યારપછી તે શહેર અકબરને હાથ આવ્યું. પણ તે રાજ્ય પૂર્ણ રીતે તાબે થયું નહોતું. ન્યારે મુગલ સરદારોએ તે ઉપર પાછો હુમલો કીધો ત્યારે મલિક અંબરના હાથમાં અહમદનગરની મુખ્ય સલા

હતી. તે બહાદુરીથી મુગલોની સામે થયો અને ઉત્તરમાં તેમ્પેને છેક બહાનપુર સુધી હઠાવી કહાડ્યા.

સને ૧૬૧૩ માં જહાંગીર બાદશાહે અંગ્રેજ લોકોને વેપારના હકો આપ્યા, અને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૫ માં ઈંગ્લંડના પહેલા જોષ્ઠે સાર ટામસ રો નામના સંપત્તિને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની માટે વેપારના હકો માગવાને સ્મિલચી તરીકે મોકલ્યો.

સને ૧૬૧૪ માં જહાંગીરના છોકરા શાહજહાંએ ઉદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. એ રાજા તાપે થયો અને બાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાના રાજ્યમાં ધણીજ જમી પદીના ઉમરાવ તરીકે તેને દાખલ કરીયા.

સને ૧૬૧૭ માં જહાંગીરનું મન અહમદનગરની ખટપટમાં બરાયું. મલિકઅંબરના હાથમાં હજુ ફલ સત્તા હતી. શાહજહાંને પાછો સરદાર પસંદ કરીયા. એણે મલિકના લશ્કરમાં મરેલા સરદારો હતા તેમને લાંચ આપી તેને હરાવ્યો. સને ૧૬૨૧ માં અને રાજ્યો વચ્ચે સલાહ થઈ.

જહાંગીરની માનીતી બેગમ નૂરજહાં (ઝૂનયાનું તેજ) કરીને હતી. એ શેર અફઘાન સાથે પરણી હતી. જહાંગીરનું મન અકબરના વખતથી એના ઉપર લાગેલું હતું, તેથી તેણે તેના ધણીને સમજાવ્યું કે તું એને ફારગતી આપ. પણ પોતાની આ અયોગ્ય ધારાણામાં તે ફાવ્યો નહિ, તેથી તેણે તેને મારી નાખ્યો અને પછી તેની સાથે પરણ્યો. જહાંગીરને ચાર છોકરા હતા—ખુશરુ, ખર્વિઝ, શાહજહાં અને શહરયાર. એણે પહેલાને ગુંગણવીને મારી નાખ્યો; બીજો મરાણ પામ્યો; છેલ્લો નૂરજહાંનો માનીતો હતો. નૂરજહાંની મરણ કોષપણ પ્રકારે શાહજહાંને દૂર કઢાવવાની હતી. એ દરમ્યાનમાં ઈરાનીઓએ કંદહાર કબજે કર્યું હતું અને શાહજહાંને પોતાની પાસેથી દૂર કરવાને તેણીએ જહાંગીરને સમજાવ્યો કે તું એને કંદહાર પાછું જીતવા મોકલ. પણ શાહજહાંએ પોતાના આપની આગ પ્રમાણે કરવાને ના કહી અને આગે જઈ ત્યાં ખંડ

ઉઠાવ્યું. નરજહાંએ એક શૂંઘાઈ એવી કરી કે પોતાના રાજ્યમાં મહોબતખાં કરીને એક ધાગોજ નખરો માણસ હતો તેની સાથે તેણે કંદુ વેર ખાંધ્યું. એનું ફળ એ થયું કે જ્યારે મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે તેણે જહાંગીરને કેદ પકડાવ્યો. એમ છતાં થોડા દિવસ પછી બાદશાહ કંઈ યુક્તિથી છુટા થયો, પણ તે થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો, ૧૬૨૭. એ બાદશાહ નખજો અને ધિકારવા લાયક હતો. એને દારૂ પીવાની લત લાગી હતી અને એના માનીતાઓ જોડલું પાણી એને પાતા તેડલું એ પીતો.

૫. શાહજહાં (૧૬૨૭-૫૮).—શાહજહાંએ પોતાના બાપના મરણની ખબર સાંભળી કે તરતજ તે આગ્રે ગયો અને ૧૬૨૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજહાં શહેરઆરે રાજ્ય મેળવવાને ડોરિશ કીધી, પણ તેને અસફામાં વજરે હરાવી મારી નાખ્યો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણનારોગ ખીના એ ખત્રી કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં ખંડે ઉઠ્યાં. દક્ષિણમાં શાહજહાં જતે લડવા નીકળ્યો. તેણે ખીજપુર અને ગોવખંડોડાનાં રાજ્યોને તાબે કરી ખંડશી આપતાં કીધાં અને શાહજહાંને આહમદનગરમાં ફૂલ સત્તા લેવાવતો હતો તેને તાબે કરી તે રાજ્યનો અંત આણ્યો, ૧૬૩૭.

શાહજહાંને ચાર ધોરો હતા.—દારા, શૂજા, ઐરંગઝેબ, અને મુરાદ. આ ચારોમાં ઐરંગઝેબ સૌથી ખંધા અને હોંશીઆર હતો. સને ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડ્યો. એ વાત જાણી રાખવાને દારાએ ડોરિશ કીધી, પણ તેમાં તે ફાળો નહિ. શૂજા અને મુરાદ બન્ને ગાદી લેવાને દિલ્હી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાશી આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં દારાએ શૂજાને હરાવ્યો. ઐરંગઝેબ અને મુરાદનો માળવામાં મેલાપ થયો. ઉજ્જન આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઐરંગઝેબ ફતેહ પામ્યો. હવે ઐરંગઝેબની સામા લશ્કર લઈ દારા ગયો. આગ્રા આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં પણ ઐરંગઝેબ જીત્યો અને દારા દિલ્હી નોડો (૧૬૫૭). ઐરંગઝેબે દગા ફટકાથી પોતાના ત્રણ ભાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના બાપને પદબદ્ધ કીધો અને પોતે ગાદી પચાવી

પડયો (૧૬૫૮). શાહજહાંને સાત વર્ષ સુધી આગ્રામાં કેદ રાખ્યો. ત્યાં તે સને ૧૬૬૬ માં મરાણ પામ્યો. એકંદરે જોતાં એ ડાહ્યો અને ન્યાયી પાદશાહ હતો. એને સુંદર ઇમારતો અને ખીજાં સાર્વજનિક કામોનો ઘણો શોખ હતો. એના દરબારનો ઠાઠ એવો ભવકાદાર વર્ણવેલો છે કે તે માનતાં આપણને આચકોજ પડે. એણે છુ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું!!! એણે આગ્રામાં પોતાની બેગમ મુમતાઝમહાલ ઉપર જે કબર ચણાવી તે ત્રાજમહાલને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારતોમાંની એક છે.

૬. ઐરંગઝેબ અથવા આલમગીર ૧ લો (૧૬૫૮-૧૭૦૭). ઐરંગઝેબે પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ કરીને પોતાના બાઈએને મારી નાખ્યા અને દિલ્હીમાં પોતાને પાદશાહ માનવાની દુવાઈ ફેરવી, ૧૬૫૮. ૧૬૬૨ માં એણે આસામ જીતવા માટે મીર જુમ્લાને મોકલ્યો. તેણે તે પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યાંથી તે ચીન જીતવા ગયો, પણ દુકાળને લીધે એને પાછું ફરવું પડ્યું.

ઐરંગઝેબને દક્ષિણમાં એના કદા રાત્રી શિવાજી સાથે વારંવાર લડાઈ ચાલતી હતી (જુઓ પાનું ૨૭ મું).

સને ૧૬૭૨ માં અફઘાનોએ ખંડ મચાવ્યું અને મીર જુમ્લાના છેકરા અમીરખાને હરાવ્યો. તે ઉપરથી ઐરંગઝેબ લડાઈને રથે ગયો; પણ દિલ્હી આગળ ભારે ખંડો થવાથી તેને પાછું આવવું પડ્યું. ૧૬૭૬ માં નરૈણ પાસે સત્તનરામી જાતની એક હિંદુ ધર્મની ટોળીએ ખંડ કયું. એણે તે ટોળીને હરાવી વિખેરી નાખી. આથી કરીને સઘળા પારકા ધર્મ પાળનાર ઉપર જજીઆ વેશે પાછો ચક્રવામાં આવ્યો, ૧૬૭૭. ઐરંગઝેબ રત્નપૂતોનો હડહડતો રાત્રી હતો. સને ૧૬૭૭ માં રાજા જસવંતસિંહ જે પાદશાહની નોકરીમાં હતો તે કાબૂલમાં મરાણ પામ્યો. એની વિધવા સ્ત્રી અને છેકરાં પાછાં ઘેર આવે ત્યારે તેમને પકડી લેવાની પાદશાહની ધારણા હતી. પણ તેઓ નાહાં અને સહીસલામત શેવાના શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. આ અપમાનથી રત્નપૂતોએ ખંડ

જગ્યાંયું, પણ તરતજ તેને સમાવી દેવામાં આવ્યું. સને ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેબે ખીજપુર લીધું; ખીજે વર્ષે ગોવગકોંડા તાબે થયું. શિવાજીનો છોકરો શંભાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો. તેનો છોકરો શાહુ પણ કેદ પકડાયો. સને ૧૭૦૦ માં એ જૈફ બાદશાહે સત્તારા લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેદાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબ અહમદનગર ગયો, ત્યાં તે મરાઠા પામ્યો. એ ધણો સમર્થ અને લડાઈની અનૂનવાળો હતો, પણ ધર્માંધ, લુચ્ચો, અને દગાબોર* હતો. આ વખતમાં મુસલમાની રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. એના મરાઠા પછી મુગલ રાજ્યનો જ્યેષ્ઠ અંખો થવા લાગ્યો અને જલદીથી રાજ્યની પડતી † દશા આવી.

* મુસલમાનોના મત પ્રમાણે જોઈએ તો ઔરંગઝેબ પાદશાહ સઘળા મુગલ બાદશાહોથી મોટો હતો. બલકે અકબરથી પણ મોટો કહીએ તો ચાલે. એની જતની બહાદૂરીમાં, લશ્કરી કુશળતામાં અને કામમાં ચૂસ્ત રહેવામાં એ અને અકબર એકસરખાજ હતા. અકબરની પેઠે એ ન્યાયો અને રહેનતુ હતો, પણ ખીજ બધી બાબતોમાં એની રીતભાત અકબરથી ઉલટી હતી. ઔરંગઝેબ પોતાની મતભાવ તદખીરથી કહાડી લેતો અને અકબર તો હુંય નજરનો અને સહનશીલ હતો; સઘળા માણસો સાથે અમીરી સ્વભાવવાળો અને શરણે આવેલા શત્રુ તરફ કૃપાળુ દીલનો હતો. અકબર હિંદુ લોકોનું મન પોતાની તરફ હરી લેતો અને ઔરંગઝેબ તો તેઓના ઉપર નિર્દય જૂલમો ગુજારવાથી તેઓને પોતાના ખુદલા દુશ્મન કરતો. ઔરંગઝેબ પોતાના જેમી સ્વભાવથી અને પોતાની આસપાસના માણસ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી પોતે બહુ દુઃખી થતો. આ બાબતમાં તો અકબરની રાજ્યનીતિ કેવળ ઉલટીજ હતી.

† મુગલોઈ રાજ્યની પડતીનાં ઘરણો.—(૧) ઔરંગઝેબની હિંદુઓ તરફ કૂર વર્તણૂક; (૨) સીખ, રોહિલા અકબાન, અને મરેદાઓની ચડતી; (૩) નાદીરશાહનો હૂમલો અને દિલ્હીની લૂંટ; (૪) ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહોની નબળાઈ; (૫) નિજામ અને ખીજ સરસૂબાઓ જેઓના કબજામાં બંગાળા, અયોધ્યા, મૈસૂર, અને કર્ણાટક હતાં તેઓનું મુગલઈ અધિકારથી સ્વતંત્રપણું.

ભાગ ૨ નો. રાજ્યની પહતીના સમયના બાદશાહો.

સને ૧૭૦૭-૧૭૪૮.

ખહાદૂરશાહ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨.	રફી-ઉદ્-દારાજત.૧૭૧૯, કે.
જહાંદારશાહ.....૧૭૧૨ ,, ૧૭૧૩.	રફી-ઉદ્-દૌલા.૧૭૧૯, મે.
ફરુખશીર.....૧૭૧૩ ,, ૧૭૧૯.	મહમ્મદશાહ.....૧૭૧૯ થી ૧૭૪૮.

૭. ખહાદૂરશાહ અથવા શાહુખાલમ ૧ લો (૧૭૦૭-૧૨).—ઐરંગઝેબના મરણ પછી ધણુંખરૂં મુસલમાની રાજ્યમાં યાયછે તે મુજબ એના છોકરાઓ વચ્ચે રાજ્યને માટે ટટો ઉઠ્યો. સૌથી મોટા મોઝા-જીમે પોતાના બે ભાઈઓ આઝમ અને કામપક્ષને મારી નાખ્યા અને ખહાદૂરશાહ નામં ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સીખ લોકગુન્જોર વધ્યું. એ સીખ લોકો અસલ એક ધર્મની ટોળી હતી. તેને બાપરના વખતમાં જ્ઞાનકે સ્થાપી હતી. પણ ઐરંગઝેબની કૂર વત્તેલુકથી જ્ઞાનકથી દસમો ધર્મગુરુ ગુરુ ગોવિંદ થયો તેણે તેને એક ધણી જયસી લશ્કર ટોળી બનાવી, ૧૬૭૫. આના રાજ્યમાં અને જહાંદાર અને ફરુખશીર પાદશાહોના વખતમાં તેઓનો સરદાર ખંધુ હતો. ખહાદૂરશાહ સને ૧૭૧૨ માં મરણ પામ્યો.

૮. જહાંદારશાહ (૧૭૧૨-૧૩).—એ ખહાદૂરશાહનો છોકરો હતો. એણે રાજ્યનો કારભાર પોતાના વજીરને સોંપ્યો અને પોતે રંડીબાજીમાં પડ્યો. એને એના ભત્રીજા ફરુખશીરે મારી નાખ્યો, ૧૭૧૩.

૯. ફરુખશીર (૧૭૧૩-૧૯).—એ નવમો મુગલ પાદશાહ હતો. એ પોતાના કાકાને મારી નાખી પોતે બે સૈયદ ભાઈઓ હુસન અલ્લી અને અબ્દુલાખાન (એ બન્નેને “પાદશાહ બનાવનારા” કહેતા) ની મદદથી ગાદીએ બેઠો.

ડાક્ટર હેમિલ્ટન—પાદશાહનું સગન મારવાડના રાજ અજીતસિંહની છોકરી સાથે થવાનું નક્કી થયું. તેની ખુશાલીમાં કલકત્તાની અંગ્રેજ કોઠીના અધિકારીએ પાદશાહને એક માનપત્ર આપવાનું ઠેરવ્યું. એ માનપત્ર લઈ જનારા સંપ્રસોમાં ગેબ્રિયલ હેમિલ્ટન કરીને એક ડાક્ટર હતો. મંદવાડને લીધે પાદશાહના સગન થવામાં ઢાલ લાગવાથી એ ડાક્ટરની મદદ માગવામાં આવી. એણે પાદશાહને જલદીથી આરામ કીધો તેથી તેણે એને

ઈનામ માગવાનું કહ્યું, ત્યારે એણે કમ્પની સરકારને બંગાળનાં ૩૭ શહેરોની જમીદારી આપવાની અને એ કમ્પનીના તમામ માલ ઉપરની જકાત કહાડી નાખવાની માગણી કીધી (૧૭૧૬). આથી હિંદુસ્તાનમાં શ્રિષ્ઠિ સત્તાને પુષ્ટિ મળી.

આ બાદશાહના વખતમાં સ્ત્રીઓ લોકોનું જોર નરમ પાડવામાં આવ્યું. “પાદશાહ બનાવનારા” સૈયદ બાઈઆમ્મે જાણ્યું કે બાદશાહની મરજી અમારી સત્તા ઓછી કરવાની છે તેથી તેઓએ એને મારી નાખ્યો, ૧૭૧૮.

૧૦-૧૧. હવે આલી પડેલી ગાદી ઉપર આ ફતેહમંદ સૈયદોએ માત્ર પૂતળા જેવા બે બાદશાહ રફી-ઉદ્-દારાજી અને રફી-ઉદ્-દોલાને અનુ-ક્રમે ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ થોડા માસમાં મરાણ પામ્યા. તેઓએ આખરે બહાદૂરશાહના પૌત્ર શેરાનઅખ્તરને પસંદ કરી મહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તેને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૧૨. મહમ્મદશાહ (૧૭૧૯-૪૮)—એ બાદશાહના વખતમાં ધણા જાણવા જોગ બનાવો બન્યા છે. પહેલી માઠી ખીના એ બની કે સૈયદોની સત્તા ઊધી વળી. એના રાજ્યમાં અજમેરમાં રાજા અજીતસિંહના હાથે તળે રજપૂતોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને મજબૂત કીધી. સને ૧૭૨૪માં દક્ષિણનો સૂબો નિજામ-ઉલ-મુલક અને અયોધ્યાનો સૂબો સાદત-ખાન સ્વતંત્ર થયા, અને મરહાઓએ મુગલ રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો તેમાં તેઓ ફાળો.

નાદીરશાહની સ્વારી.—સને ૧૭૩૮-૩૯માં ઈરાનના ફર પાદશાહ નાદીરશાહે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. આ બહાદૂર સરદાર દિલ્હીમાં આવ્યો અને ત્યાંનાં હજારો માણસોની કતલ કરી બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોના બધા ખજાનો લઈ લીધો. થોડા દિવસ પછી તેણે મહમ્મદશાહને ગાદી પાછી આપી અને પોતે પોતાને દેશ વિધાય થયો. અહમદશાહ અબદલ્લી જે નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે આવી હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી, પણ તે સરહિંદ આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વરસમાં બાદશાહ મરાણ પામ્યો.

ભાગ ૩ જો. માત્ર નામની જ મુગલધની કાળ.

સને ૧૭૪૮-૧૮૫૭.

અહમદશાહ..... ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪.	અકબર ૨ જો ૧૮૦૬ થી ૧૮૩૭.
આલમગીર ૨ જો. ૧૭૫૪ ,, ૧૭૫૯.	મહમ્મદ બહાદુર... ૧૮૩૭ ,, ૧૮૫૭.
શાહઆલમ ૨ જો. ૧૭૫૯ ,, ૧૮૦૬.	

૧૩. અહમદશાહ (૧૭૪૮-૫૪)-એ મહમદશાહનો છોકરો હતો. એ ૧૭૪૮ માં ગાદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં અહમદશાહ અજદલ્લી દુરાની પાંચું હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું લશ્કર લઈ આવ્યો. તે ઉપરથી મુગલોને તેને પંજાબ આવી દેવાની જરૂર પડી. થોડી મુદત પછી બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફેડી નાખી, ૧૭૫૪.

આ વખતે મુગલ ધર્મી દુર્દશામાં હતાં. ગુજરાત, જંગાળા, જહાર, ઓરિસ્સા, અયોધ્યા; શેહિલખંડ, પંજાબ, દક્ષિણ, અને કાશ્મીર એ પ્રાંતો ખુલ્લી રીતે એ રાજ્યથી છૂટા પડ્યા હતા.

૧૪. આલમગીર ૨ જો (૧૭૫૪-૫૯). એ અહમદશાહનો કોકો હતો. એના રાજ્યમાં ત્રીજો અને ચોથો હુમલો અહમદશાહ અજદલ્લીએ કીધો; મરેઠા લોકોએ પણ પંજાબ ઉપર સ્વારી કીધી. એ બાદશાહને એના વજીરે ૧૭૫૯ માં મારી નાખ્યો.

૧૫. અલીગૌહર અયબા શાહઆલમ ૨ જો (૧૭૫૯-૧૮૦૬)-એ ખાન આલમગીરનો છોકરો હતો. એના વખતમાં સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધ પછી ફતેહમંદ અજદલ્લીએ પાંચું દિલ્હી કબજે કીધું. એ બાદશાહ અંગ્રેજ સાથે કેટલીક વાર લડ્યો પણ હારી ગયો અને સને ૧૭૬૫ માં ૨૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા લેવા કમૂલ કરી તેઓને જંગાળા, જહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની આપી. ગરીબ બિચારા બાદશાહને ગુલામકાદરે આંધળો કીધો. મરેઠાએ એની સાથે દયાથી વર્ત્યો, પણ તે અત્યંત રિદ્રાવસ્થામાં રહ્યો. આખરે ૧૮૦૩ માં લોર્ડ લેઇકે એને તેઓના હાથમાંથી છાડવો. એમ થવાથી હિંદુસ્તાનની બાદશાહી અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવી. એ બાદશાહ ૧૮૦૬ માં મરાઠા પામ્યો.

૧૬. અકબર રજો (૧૮૦૬-૩૭)—એ બીજા શાહઆલમનો છોકરો હતો. એ માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. એ સને ૧૮૩૭ માં મરાઠા પામ્યો.

૧૭. મહમદ બહાદુર (૧૮૩૭-૫૭)—એ બીજા અકબરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓના મોટા બળવામાં સામેલ થયો, તેથી એને અંગ્રેજોએ પકડ્યો અને બ્રહ્મદેશમાં જાંદગી સુધી દેશનિકાલ કાઢ્યો. ત્યાં એ ૧૮૬૦ માં મરાઠા પામ્યો. એ તૈમૂરની આલાદનો ૧૭ મો સૌથી છેલ્લો પાદશાહ હતો. એના છોકરા અને પૌત્રને હોડસને ગોળીથી ઠાર કાઢ્યા, ૧૮૫૭.

પ્રકરણ ૫ મું.

મરેઠા લોકોનો ઇતિહાસ.

શિવાજી	૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦.	રામરાજા	૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭.
શંભાજી	૧૬૮૦ ,, ૧૬૮૯.	શાહુ રજો	૧૭૭૭ ,, ૧૮૧૮.
રાજારામ	૧૬૮૯ ,, ૧૭૦૦	મતાપસિંહ	૧૮૧૮ ,, ૧૮૩૯.
શિવાજી રજો	૧૭૦૦ ,, ૧૭૦૮.	શાહજી	૧૮૩૯ ,, ૧૮૪૮.
શાહુ ૧ લો	૧૭૦૮ ,, ૧૭૪૮.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલસાકર્યું.	

મહારાષ્ટ્ર અથવા મરેઠા લોકોનો દેશ એ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો વાયવ્ય દિશાનો ભાગ છે. એનો વિસ્તાર પૂર્વમાં વધા નદીથી પશ્ચિમે દરીઆ સુધી છે અને ઉત્તરે સાતપુડા પર્વતની હારથી દક્ષિણમાં ગોઆથી બરોચર પૂર્વે લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી છે. એમાં યદને નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, ખીમા, કૃષ્ણા અને એઓની શાખાઓ વહેછે.

પ્રાચીન મુસલમાન રાજ્યોના વખતમાં ધણા આબરદાર મરેઠા સરદારોને યુદ્ધકળા શીખવવામાં આવતી હતી. તેમાંના એક કુટુંબનું નામ ભોંસ્લે કરીને હતું. તે દોલતાબાદની પાસે વેરજમાં રહેતું હતું. તે કુટુંબમાં સૌથી પહેલી માલોજી ભોંસ્લેને જાંચી પદી મળી હતી. એના છોકરા શાહુજીની ઉપર અહમદનગર દરબારની ધણી મહેરબાની હતી.

સને ૧૬૩૭ માં જ્યારે અહમદનગરનું રાજ્ય છેક નાશ પામ્યું ત્યારે શાહજીએ ખીજપુર સરકારમાં નોકરી લીધી. પછી તેને કાર્ગાટકમાં મોકલ્યો. અહીં એને એક જગીર આપવામાં આવી. એને એક શિવાજી કરીને પુત્ર હતો.

શિવાજી (૧૬૬૪-૮૦).— એ મરૈઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ ધણો બહાદૂર હતો, પણ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવો હતો. એ મુસલમાનોનો કદ્દો રાત્રી હતો. એણે ખીજપુર અને દિલ્હી સરકારના પ્રાંતોમાં ઘટફાટ કરીને પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો. સને ૧૬૫૯ માં ખીજપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવા એક કોશિરા કીધી. અફઝૂલખાંની સરદારી હેઠળ એની સામા એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું, પણ એ અફઝૂલખાંને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે ખોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. આથી ખીજપુર સરકારને લાગ્યું કે શિવાજી સાથે મિત્રતા રાખવી એમાંજ ફાયદો છે. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ દક્ષિણના શ્વેદાર શાયિસ્તાખાં ઉપર હુમલો કીધો. એ શ્વેદાર પૂનામાં શિવાજીને હાથે છેક મરતો મરતો પચ્યો.

સને ૧૬૬૪ ના જાનેવારીની પાંચમી તારીએ શિવાજીએ સુરત ઘટ્યું, અને ત્રીસ કરોડ રૂપિયાની મતા તે માત્ર સોનું, રૂપું, અને જવાહીર મળીને લઈ ગયો. એની સામે ઝોફસેન્ટેન કરીને અંગ્રેજ ફાઠીનો ઉપરી હતો તેણે બહાદૂરીથી ઠકાવ કીધો હતો. આ પ્રસંગથી અંગ્રેજની લશ્કરી કીર્તિ પ્રકાશવા લાગી. એજ વષમાં એણે રાજપદ ધારણ કીધું અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. સને ૧૬૭૦ માં એણે ફરીથી સુરત ઘટ્યું. એણે વહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે વહાણોમાં જાત્રાળુઓને મફેહજ કરવા લઈ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કીધો. એથી ઔરંગઝેબ ખમણો ગુસ્સે થયો, અને એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંહ અને દિલિરખાંને મોકલ્યા. શિવાજી શરણ થયો. એણે પોતાના કિલ્લાઓમાંથી વીસ કિલ્લા આપી દીધા અને મુગલ સરકારના તાખાનો સરદાર થવાને કબૂલ કીધું. આના બદલામાં એને ખીજપુરના

રાજ્યના કેટલાક ભાગની ઉપજની ઓથ (અર્થચોરા) અને સાર્દેશમુખી (સરોશ)નો હક મળ્યો. મુગલ સોડાની સાર્થે સલાહ કચ્છા પછી તરતજ શિનાજીને દિલ્હી ખેલાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી. એ ત્યાં ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે મને અહીં ખેલાવવામાં કુંઈ દગો છે તેથી તેણે એની યુક્તિ કાઢી કે ત્યાંથી એક ટોપલામાં બેસી પોતે છાનોમાનો સરકા ગયો અને દક્ષિણમાં પ હો આજ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે પોતાનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને સોનાએ વતી પોતાની તોળા કરાવી. બે વરસ પછી એણે કાઠાટક ઉપર ચડાઈ કરી અને ઝુંજ, બેલાર, અને ખીખં જોડેશ લીધાં. એ ૧૬૮૦ માં રાયધદમાં મરાણ પામ્યો. એ બહાદૂર શેર, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઈઓની બહુ પ્રીતિ હતી.

શંભાજી (૧૬૮૦-૮૯).—શિવાજી પછી એનો પુત્ર શંભાજી ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના બાપની કાંઈક બહાદૂરી હતી, પણ એ નિર્દય અને ફર્જી હતો. એના બાઈ રાજરામને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ થઈ હતી તેથી એણે રાજરામની મા અને તેના મુખ્ય મદદ-ગારોને મારી નાખ્યા. એણે એના વુક્ક પ્રધાનોને અનાદર કીધો અને એના માનિતા કનુરા નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો, તેથી એ અરાધ્યમસ્ત થઈ ગયો. એના બાપની દીવાની અને સરકારી વ્યવસ્થામાં છેક અંધેર ચાલ્યું અને આખરે એકાદ વખત એ પોતાના રખવાળ સૈન્યથી છૂટે પડી એકલો ફરતો હતો તેવામાં મુગલોએ એને કેદ પકડ્યો. એની સ્ત્રી અને છોકરો પણ કેદ પકડાયાં. સને ૧૬૮૯ માં શંભાજીને ઔરંગઝેબે ફર માં મારી નાખ્યો. એ બહાદૂર અને હીલો હતો.

શંભાજીના મરાણ પછી મરેઠી રાજ્યનો કારભાર એનો સાવકો બાઈ રાજરામ ચલાવવા લાગ્યો. એ સને ૧૭૦૦ માં મરાણ પામ્યો. ત્યાર-પછી એની વિધવા સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના છોકરા શિવાજીને રાજ કરી પોતે રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. સત્તાશને રાજધાની કીધી.

શાહુ (૧૭૦૮-૪૮).—સંભાળના છોકરા શિવાજીને મુગલોએ ૧૭૦૮ માં છોડી દીધો. એને ઔરંગઝેબ મઝકરીમાં શાહુ (ચાર) એ નામ બોલાવતો હતો અને એજ નામથી એ ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. કેટલાક મરેઠા સરદારો એના પક્ષના થયા તેઓને લઈ એ સતારે ગયો, અને એજ વર્ષમાં એને ગાદી મળી. નારાયણ અને તેણીનો છોકરો શિવાજી સામા થયાં પણ કાળમાં નહિ, તેથી તેઓ કોલહાપુર* ગયાં તે ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૧૭૨૬. શાહુરાજ એરાઆરામવાળા દરબારમાં ઉછેરાયો હતો, તેથી એણે પોતાનો વખત મોજમજામાં ગાળ્યો, અને રાજકારભાર પ્રધાનોને હસ્તક સોંપ્યો. પણ એને મારે નસીબે એને ખાલાજી વિશ્વનાથ મળ્યો તેના ઉપર એણે પૂર્ણ ભરોસો રાખ્યો. એ રાજ ૧૭૪૮ માં મરાઠા પામ્યો. એણે પોતાના વસિયતનામામાં પેશ્વાએને વંશપરંપરા મરેઠી રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાની સત્તા આપી, એવી રીતે કે તેઓ એના વંશની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખે. એ દિવસથી સતારાના મરેઠા રાજ્યોના વંશની સત્તા પૂરેપૂરી ઊંધી વળી અને પેશ્વાએની સ્થપાઈ.

પેશ્વાઓ, ૧૭૧૪-૧૮૧૮:-૧૦૪ વર્ષ.

ખાલાજી વિશ્વનાથ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦.	નારાયણરાવ.....૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩.
ખાજીરાવ ૧ લો ...૧૭૨૦ „ ૧૭૪૦.	માધવરાવનારાયણ. ૧૭૭૪, „ ૧૭૮૫.
ખાલાજી ખાજીરાવ. ૧૭૪૦ „ ૧૭૬૧.	ખાજીરાવ ૨ જો...૧૭૮૫ „ ૧૮૧૮.
માધવરાવ..... ૧૭૬૧ „ ૧૭૭૨.	એ પછી અંગ્રેજોએ ઔરંગઝેબખાલસા કર્યું

ખાલાજી વિશ્વનાથ. ૧ લો પેશ્વા (૧૭૧૪-૨૦)—એ કાઠિયા અને હોંશીઆર બ્રાહ્મણ હતો. એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં મુગલોની સત્તા સૈયદોના હાથમાં હતી. એ સૈયદોની સહાયતાથી પેશ્વાએ શાહુ રાજને માટે આખા દક્ષિણની ચોથ અને સંદરામુખી, અને પૂના અને સતારાની આસપાસના ભાગની સ્વરાજ અથવા પૂર્ણ સત્તા મેળવી, ૧૭૧૮. એ સને ૧૭૨૦ માં મરાઠા પામ્યો.

* શિવાજીના વંશનું આ રાજ્ય હજી રહ્યું છે.

ખાત્રરાવ ૧ લો, ૨ જો પેરવા (૧૭૨૦-૪૦).— એને નાના કરીને કહેતા. એની પેશ્વના દરમ્યાનમાં ચાર મુખ્ય મરેઠા સરદારો— મહેહારરાવ હોદ્દર, હંદોરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, ચોણોળ સિંધિયા, ગ્વાલિયરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, પિલાળ ગાયકવાડ, વડોદરાના રાજ્યનો સ્થાપનાર, અને પર્સાળ ભોંસ્લે, વરાડના રાજ્યનો સ્થાપનાર—ધાત્રા નીચ કુળમાંથી ઉદય પામ્યા. આ પેશ્વાએ દિલ્હી દરબાર પાસે સૌથી પહેલી ગુજરાત અને માળવાની ચોથ એને સંદેરામુખી મેજનીને નર્મદાની પેટી મેર મરેઠાના હોકા ચલાવ્યા. આ વખતે હિંદુસ્તાનનો કોઈ પણ રાજા એની માગણીનો અટકાવ કરવાને સમર્થ નહોતો. નિજામ-ઉલ-મુલ્ક રાજ્યાતમાં તો સામે થયો, પણ આખરે તાલે થવાની એને જરૂર પડી.

સને ૧૭૩૯ માં પેશ્વાના ભાઈ શિમનાળ આપાએ એકદમ હલ્લો કરી ફિરંગી લોકો પાસેથી વસાઈ લીધું. ખાત્રરાવ ૧૭૪૦ માં મરાઠા પામ્યા. આખા મરેઠા વંશમાં શિવાળ સિવાય એ સૌથી મોટો કહેવાય છે.

ખાલાળ ખાત્રરાવ, ૩ જો પેરવા (૧૭૪૦-૬૧).— ખાત્રરાવ ૧ લો એ છોકરા મૂકી મરાઠા પામ્યો હતો. તેઓનાં નામ ખાલાળ ખાત્રરાવ અને રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાધોખા; તેમાં પહેલો (ખાલાળ ખાત્રરાવ) ત્રીજો પેશ્વા થયો. આ વખતે ખૂબ પેશ્વાઓની રાજધાની થઈ.

સને ૧૭૫૧-૫૨ માં પેશ્વાને નિજામ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતીઆઓએ હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં પેશ્વાએ અહમદનગર કબજે કર્યું. સલામત-નંગ અને નિજામઅંતી એની સામા લડવા ગયા, પણ ઉદ્દગીર આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ હારી ગયા.

સને ૧૭૪૮ માં અફઘાનોના રાજા અહમદશાહ અબદલલીએ પંજાબ અને ગુલતાન કબજે કરી પોતાના છોકરાને ત્યાંનો સ્થાપનાવ્યો હતો. બ્યારે એને ખબર થઈ કે મરેઠાઓએ લાહોર લઈ લીધુંછે ત્યારે એ એક મોટું લશ્કર એકઠું કરી એકદમ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, અને સદાશિવરાવ ભાઉ અને પેશ્વાના વડા પુત્ર વિરવાસરાવની સરદારી

૧ એ શહેર ફિરંગીઓને સને ૧૫૩૪ માં મળેલું. ૨ નિજામના રાજ્યમાં બીરની ઉતરે.

હેઝના મરેઠાએને સને ૧૭૬૧ માં ખાણીપતના મેદાનમાં તદન હરાવી દીધા. આ બે સરદાર બહાદુરીથી લડતાં રાણમાં પડ્યા. આ હારથી મરેઠી સત્તાને મોટો ઘાટો પહોંચ્યો. પેશવાના અંતઃક્રાંતિને આ હારનો ધા અંટસો તો કારી લાગ્યો કે તેમાંથી તે સારો થયો નહિ. એ એજ વરસમાં મરાઠા પામ્યો.

માધવરાવ, ૪ થો પેરવા (૧૭૬૧-૭૨).— મહુમ પેશવાનો બીજો પુત્ર માધવરાવ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. તેની ઉંમર માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી, તેથી તેના કાકા રાધાજીને તેનો વાલી નીમ્યો. સને ૧૭૬૫ માં માધવરાવે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી અને હૈદરઅલી ઉપર અડાઈ કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા કલકાવ્યા.

. સને ૧૭૬૬ માં મલહારરાવ હોલકર મરાઠા પામ્યો. તેના પછી આલ્-લ્યાજીઈ ગાદીએ બેઠો. એ રાણીમાં ઘણા જીવ ગુણો હતા, અને એના નેથી રાણી કોઈ ભાગ્યેજ થઈ હોય. એ પરમભક્તિવાળી, દયાળુ, અને ઉદ્યોગી હતી. એ સને ૧૭૮૫ માં મરાઠા પામી. એણે તુલુજી હોલકરને દત્તક લીધો.

સને ૧૭૭૦ માં મહેશ્વર પુરેષુરં તાબે કરવાને માધવરાવ મોટું લશ્કર લઈ આશ્યો, પણ મંદવાડને લીધે પાછા ફરવું પડ્યું, તેથી એણે લશ્કરની સરદારી નિંજકરાવ મામાને આપી. એણે ૧૭૭૨ માં ચેરકુલીના યુદ્ધમાં હૈદરઅલીને હરાવી તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ તેની પાસેથી કલકાવી પોતાના કબજામાં લીધો. એજ વર્ષમાં મરેઠાએએ દિલ્હીના નામના ખાદરાહ ખીજત શાહઆલમને પોતાની સત્તામાં લીધો. માધવરાવ સને ૧૭૭૨ ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખે મરાઠા પામ્યો. એને કોઈ કોઈકં છિયું નહોતું. એ કહાપણવાળો, ઉદાર મનનો, અને શરતીર હતો.

નારાયણરાવ, ૫ મો પેરવા (ડીસે ૧૭૭૨-આગષ્ટ ૧૭૭૩).— માધવરાવ પછી એનો નાનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. એનો કાકો રાધાજી એનો રાજ્યશક્ષક થયો. સાખારામજીપુ મુખ્ય પ્રધાન હતો,

અને નાના કુટુંબવિસ્તર રાજ્યમાં એક ઘણો હોંશીઆર અમલદાર હતો. નારાયણરાવે આઠ માસ પેશ્વર્ષ બેાગવી. એને રાધોબાની કુબ્ધ સ્ત્રી આનંદીબાઈએ દગો કરી મારી નાખાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ, ૬ દેા પેશ્વા (૧૭૭૪-૮૫).— નારાયણરાવના ખૂન પછી રાધોબાઈએ પોતે પેશ્વા નામ ધારણ કીધું. પણ નારાયણરાવ મરાઠા પાખ્યો ત્યારપછી એની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને સને ૧૭૭૪ ના અપ્રેલ માસમાં માધવરાવ નારાયણ કરીને પુત્ર થયો. તેથી રાધોબાના લાભને મ્હોટી હાની પહોંચી. એ પુત્રને આપણે રાધોબાનો હક એક ડોરે રાખી ૬ દેા પેશ્વા કહેવો જોઈએ. સાખારામ બાપુ, નાના કુટુંબવિસ્તર, અને હરિપંથ કુડકે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવતા હતા.

પંડેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨).— કારણ—રાધોબાની મરણ પેશ્વર્ષ પાછી મેળવવા તરફ હતી, પણ પૂનામાં પોતાના પ્રતિપક્ષિએને વધારે જોર ઉપર જોઈને તે સિંધિયા અને હોલ્કર પાસે મદદ માગે ગયા, પણ તેમાં કંઈજ ફાવ્યો નહિ, તેથી તે સુરત પહોંચ્યો અને ત્યાં એણે મુંબઈ સરકાર સાથે કરાર કર્યા.

સુરતના કરાર, ૧૭૭૫.—(રાધોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે).—આ કરારથી રાધોબાએ અંગ્રેજોને સાબી ૧ અને મુંબઈ પાસેના નાના ખેટા અને વસઈ વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને વશજ પાછી અપાવવાના મદદ કરવી.

આ કરારથી લડાઈનું ખીજ રોપાયું.

જાણવાજોગ હકીકત.— મુંબઈ સરકારે કર્નાલ કીટીંગને ૧૫૦૦ માણસનું લશ્કર આપીને રાધોબાને પૂને તેડી જઈને તેને પેશ્વાની ગાદીએ મેસાડવાને સુરત મોકલ્યો. પણ મહી નદી આગળ આઠયો એટલે એનો રસ્તો અટકાવવાને મરેઠાએનું સૈન્ય આરાસર આગળ ઉભેલું એણે જોયું. અહીં એક યુદ્ધ થયું તેમાં સામા પક્ષની હાર થઈ, ૧૭૭૫. આ જીત રાધોબાને લાભકર્તા હતી, પણ રાધોબાની સાથે સુરતના કરાર

મુંબઈ સરકારે કલકત્તા સરકારને પૂછ્યા વિના કચ્છા હતા. આ વખતે “રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” ની રૂઝી હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા સરકાર સર્વોપરી હતી ; અને બોરન હેસ્ટિંગ્સ ને આ વખતે મર્નર-નૅનરલ હતો તેણે તે ક્રાર “રાન્યનીતિથી ઉલટા, બયબરેલા, જોખમકારક તથા વગર સત્તાના” છે એવું ઠેરવી પૂનાના રાન્યમંડળ સાથે ધુરંદર? આગળ ખીજ કરાર કર્યા.

ધુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬. (એક તરફ સખારામ ખાણ, નાના ફડનવિસ વગેરે અને ખીજ તરફ ખંગાળા સરકાર) — આથી એવું કહે સુરતના કરાર ગેરવાનખી ગણવા અને રાષ્ટ્રાખાનો પક્ષ ઊઠી રેવો, પશ્ચ સાચી બેઠ એન્નેએ રહેવા રેવો.

એટલું છતાં મુંબઈ સરકાર રાષ્ટ્રાખાના પક્ષને વળગી રહી. આખરે પૂના રાન્યમંડળ ક્રેચ લોકો સાથે મસલત કરેછે એમ સાંભળી હેસ્ટિંગ્સને રાષ્ટ્રાખાનો પક્ષ કરવામાં મુંબઈ સરકાર સાથે એક મત થવાની જરૂર પડી, ૧૭૭૭. તેથી તેણે રાષ્ટ્રાખાને પૂને લઈ જવાને લેસ્ટલીની સરદારી હેઠળ કલકત્તેથી એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજ સરદાર મરાણ પાખો, અને એની પછી ગોડર્ડ આબો. એ સને ૧૭૭૯ ની શરૂઆતમાં સુરત જઈ પહોંચ્યો. એ દરમ્યાનમાં મુંબઈ સરકારે ઈંગ્લેન્ડની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. એ સરદારે શત્રુઓનું લશ્કર ધાડું બારી જેઈને પાંદું કરવું શરૂ કર્યું, પણ શત્રુઓ એની પાછળ લાગ્યા અને એને વાર્ગામર આગળ રામ લગાડે એવા કરારનો ખરડો કરવાની જરૂર પાડી. આ કરારથી અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં ને સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં રહે એવું ઠરાવવાનો વિચાર હતો, સને ૧૭૭૯, પણ એ કરાર મિં હોર્નખીએ તેમજ મિં હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કરીધા. એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે નિજમ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એક સંપ કરીધો છે, તેથી અંગ્રેજ લોકોને સને ૧૭૮૨ માં સાલખાઈડ આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૧ (નાના ફડનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે). — આથી (૧) ખાજક માધવરાવ નારાયણને વજ્રા કબૂલ કરવો ; (૨) રાષ્ટ્રાખાને દરમાસે રૂપિયા

૧ પૂના પાસે. ૨ પૂનાની ઉત્તરમાં. ૩ ગ્વાલિયરની પાસે.

રૂપ૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે ; (૩) પુરંપરના કરાર પહેલાં ન સુલક નના તાબામાં ઠાવ તે તેમ રહે ; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીઓ સિવાય ખીજા સધળા પુરોણી લોકોને મરદી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહિ ; (૫) દેદરે (જ્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરજી પામ્યો) અંગ્રેજોના અને કહ્લાટકમાં આકેલના નવાખના ને ને પ્રાંતો મેળવ્યા ઠાવ તે બધા ઉપરથી બાધ ઉઠાવવાની તેને જરૂર પાડવી ; (૬) વાર્ગાખના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વર્ત્યો હતા તેથી તેને જરૂર આવી શીકું.

પહેલાં મરદી વિગત પૂરો થયો ત્યારપછી મહાદાજી સિંધિયા મરદા રાજાઓમાં સૌથી જાણેરો થઈ પડ્યો અને પેશ્વાથી છેક સ્વતંત્ર થયો. એ સને ૧૭૯૪ માં મરાઠા પામ્યો. એના પછી એનો બત્રીજો દોહતરાવ સિંધિયા ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૯૫ માં સધળા મરદા સરદારો (દોહતરાવ સિંધિયા, તુકાજી હોલકર, રઘુજી ભોરસે વગેરે) એ જિજ્ઞાસુ-અશ્લીને કુર્દલાના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સધળા મરદા સરદારો પેશ્વાને પોતાનો ઉપરી ગણી તેની ધજા નીચે આવ્યા તે આ છેલ્લીજ વાર.

આ સધળો વખત નાજા ફૂડનવિસ રાજ્યનો કારખાર ચલાવતો હતો અને બાળક પેશ્વાને ખરેખરો કેદી તરીકે રાખતો હતો. જ્યારે તે પુખ્ત ઉમરનો થયો ત્યારે તે પોતાની આવી અવસ્થા જોઈ બહુ અકળાયો અને અકળામણમાં મહેલની અગાસી ઉપરથી ઝંપલાવ્યું. તેને પડવાથી ઘણું વાગ્યું અને બે દિવસમાં મરાઠા પામ્યો, ૧૭૯૫.

ખાજીરાવ રજો, ૭ મે પેશ્વા (૧૭૯૫-૧૮૧૮).—એ રાષ્ટ્રોખાનો વડો છેકરો હતો. નાનો જ એનો દુશ્મન હતો તેને એણે કેદમાં નાખ્યો અને શિઝીરાવ દાટગેને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પણ પેશ્વા પોતાના નવા પ્રધાનના દુરાચરણથી કંટાળી ગયો અને નાનો પાછો પ્રધાન થયો, પણ સને ૧૮૦૦ માં મરાઠા પામ્યો. એ ગયો તેની સાથે મરદી રાજ્યનું બહુ હાણણ અને વિવેક પણ ગયાં.

ઈંદોરમાં તુકાજી હોલકર સને ૧૭૯૫ માં મરાઠા પામ્યો. એની પછી એનો છેકરો જસવંતરાવ હોલકર ગાદીએ બેઠો. એણે સને

૧૯૦૧ માં ઉચ્છ્વના આગળ સિંધિયાને હરાવ્યો, પણ સિંધિયા અને પેશવાના લશ્કરે એને પાછો હઠાવી કહાડ્યો. પછી એ ધણી હેંશીઆરીથી અચ-ખચ પૂના નજદીક આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાજુરાવને તદ્દન હરાવ્યો. બાજુરાવ સિંહધર નાડો અને આખરે રખડતો રખડતો વસઈ આંખ્યો. અહીં એણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરાર કર્યો (તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૮૦૨). એ કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો સ્વર્ગ અસ્ત પામ્યો.*

વસઈના કરાર, ૧૮૦૨—(બાજુરાવ રાજા અને અંગ્રેજ વચ્ચે). આથી પેશવાએ એવી શરતો કબૂલ રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં મદદને મારે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખર્ચને સારૂ દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની દુશ્મન એવી કોઈ પણ યુદ્ધાવી ગ્રામને દાખલ કરવી નહિ; (૩) સુરત ઉપરના મારા ખર્ચા હરો ઉપરથી મારે ત્રણ હઠાવવો, અને ગિજમ અને ગાયકવાડ સાથે મારે કોઈ ત્રાંચા પડે તો તેના ચુકાદા અંગ્રેજ આપે; (૪) એંગ્લાડના નિષ્ક્રમક મિત્ર રહેવું. અંગ્રેજ લાડોએ એકાં અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

ખીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩).—ઝરાણ-દોલતરાવ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંરસે એ બન્ને જણ વસઈના કરારની સામે હતા અને તેઓ લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. જેનરલ વેન્સલેએ સિંધિયાને માળખે જવાનું અને રઘુજીને વરાડ જવાનું કહ્યું. તેમ કરવાની તેઓએ ના પાડી, તેથી લડાઈ રાડ થઈ.

૧ ઈંદારની ઉતરે. ૨ પુનાતી પાસે.

* મરેઠી રાજ્યની પડતીનાં ઝરાણા.—(૧) સિંધિયા પોતાની સત્તા વધારતો ગયો તે એટલે સુધી કે તે પેશવાથી કેવળ સ્વતંત્ર થયો; (૨) નારા-ચણરાવના ખૂનને લીધે જે કજીયો કંકાસ થયો તેથી મરેઠા સરદારોમાં જે એક સંપ હતો તે તદ્દન તૂટી ગયો; (૩) રાંધાબા, નાના ફડનવિસ, બાજુ-રાવ રાજા, જસવંતરાવ હોલ્કર અને દોલતરાવ સિંધિયા વચ્ચે એક ખીજાથી મહડીઆતા થવાને કજીઆ અને હરીશાઈ; (૪) પેશ્વા અને એના સલાહ-કાર બ્રાહ્મણ હતા, અને સિંધિયા, હોલ્કર, અને રઘુજી ભોંરસે શૂદ્ર હતા; (૫) વસઈના કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો નાશ; (૬) અંગ્રેજોની દિલ્હી આગળ ફતેહ થઈ તેથી સને ૧૮૦૩ માં ખીજો શાહઆલમ અને એનું કુટુંબ તેઓના કબજામાં આંખું.

જાણવાજોગ હકીકત. — રાષ્ટ્રઆતમાં જનરલ વેલ્ફેરેન્સ અહમદ-
નગરનો મનજૂત કિસ્સો જેમાં સિંધિયાનું તોપખાનું રહેતું હતું તે કબજે
કાઢું (તા. ૨૧મી આગષ્ટ, ૧૮૦૩). સૌથી પહેલું યુદ્ધ જે જે. વેલ્ફેરેન્સ
૧૮૦૩ માં કાઢું તે અસાધ્ય આગળ, તેમાં એણે સિંધિયા અને રઘુજી
ભોંસ્લે બન્નેને હરાવ્યા. આથી અંગ્રેજોના હાથમાં બાહાનપુર, આશીર-
ધડ અને પાવાધડનાં કિલ્લા, અને ભરૂચ અને ચાંપાનેર આવ્યાં.
સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે જનરલ લેજકે સિંધિયાના લશ્કરને દિલ્હી
આગળ હરાવ્યું અને શાહઆલમ ૨ અને પોતાના કબજામાં લીધો.
અક્ટોબરની દસમી તારીખે એણે સિંધિયાને આગ્રાના યુદ્ધમાં પાછો
હરાવ્યો. ત્યારપછી ધણું બારે યુદ્ધ લાસ્વારી^૧ આગળ નવેમ્બરની
પહેલી તારીખે થયું, તેમાં લેજકે પાંચ સિંધિયાના લશ્કરને હરાવ્યું. આને
મુકાબલે કટકમાં દુશ્મનોનું જોર ધણું નબળું હતું. એ રાજે અક્ટોબરની
બારમી તારીખે મુઘીમાં કર્નલ હાર્કુટે લઈ લીધું. એ દરમ્યાનમાં દક્ષિણ
અને વરાહમાં ગડબડ ચાલ્યાજ કરતી હતી. આખરે આગામી આગળ
એક યુદ્ધ થયું, તેમાં જેનરલ વેલ્ફેરેન્સે સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લે
એ બન્નેને હરાવ્યા. ગવિલધડનો^૨ મોટો પહાડી કિલ્લો અંગ્રેજોને હાથ
આવ્યો. આ પ્રમાણે તદ્દન નાસીપાસ થઈને રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ
સાથે કરાર કર્યો.

દેવગામના કરાર (૧૮૦૩)—(રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે). આથી
રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજોને (૧) કટક અને બાલાસોર આપ્યાં; (૨) વધેા નદીની પશ્ચિમના
મધ્યના પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો; (૩) પોતાની, નિજામની અને પેશ્વાની વચ્ચે
જે વાંધા ઉઠે તે અંગ્રેજ પતાવે એવી કબૂલાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજના
જે પરેશીઓ શત્રુ હોય તેમને દાખલ નહિ કરવા એવું વચન આપ્યું.

સને ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરની ૩૦ મી તારીખે દોલતરાવ સિંધિયાએ
પાણ કંટાળીને સર્જ અંગ્રેગામ^૩ આગળ કરાર કર્યો.

૧ ઓરંગાબાદની ઇશાને. ૨ તાપી નદી ઉપર. ૩ બહાનપુર પાસે. ૪ મુનરાતમાં.

૫ આગ્રા પાસે. ૬ વરાહપ્રાંતમાં. ૭ ઈલીઅપુરની પશ્ચિમે.

સર્વ અંગેગામના કરાર, ૧૮૦૩—(રાલતરાવ સિંધિયા અને અંગેજો વચ્ચે)—

આથી સિંધિયાએ અંગેજોનાને (૧) જમના અને ગંગા નદી વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશ ; (૨) નંપુર, નાપપુર, અને ગોહદ જેના સમગ્ર ઉત્તર ભાગ ; (૩) અહમદનગર અને ભરૂચના કિલ્લા અને તેને લગતા જીલ્લા ; અને (૪) અનંતઘાટરે અને ગોદાવરી વચ્ચેના બધા પ્રદેશ આપી દીધા.

ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫).— ડારણ-જસવંતરાવ હોલકર, જે ઘણો જખરો થઈ પડ્યો હતો તે અજમેર ભટ્ટવા ગયો અને અંગેજોના રક્ષાણુ તજેના રજપૂતોને ધમકી આપી. વળી એણે દોઆબમાંના સર્વ ક્ષેત્રરૂપ ખાર જીલ્લાઓ મારા બાપદાદાની માલીકીના છે એમ કહી પાછા માગ્યા. થોડાં વેચ્છેએ એની ધમકીને પત કરી નહિ ને લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૦૪.

જાણવાજોગ હકીકત.— આ વિગ્રહમાં અંગેજોએ કેટલાક કિલ્લા લીધા. પહેલું મોટું યુદ્ધ ડીગર આગળ થયું (૧૮૦૪), તેમાં જેનરલ ફ્રેઝર અને કર્નલ મોન્સન જીત્યા. જેનરલ લેઈકે હોલકરને ફરકાબાદ આગળ હરાવી ડીગરને ઘેરા ધાઓ ને તે છાપો મારી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની રાષ્ટ્રઆતમાં થોડાં લેઈકે ભરતપૂરને ઘેરા ધાઓ. તેના ઉપર હુલ્લો કીધો, પણ તેમાં તે ફાંચો નહિ અને અંગેજોનો ઘાણ વળ્યો. પણ ભરતપૂરના રાજાએ જોયું કે હોલકર નકામાં ફાંફાં મારે છે, તેથી તેણે સલાહ કરી અંગેજોને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને હોલકરની મિત્રતા છોડી દીધી. થોડાં સમયે હોલકરને જીત્યા. તે પંજાબ ગયો અને ત્યાં તેણે સીખ લોકો પાસેથી મદદ મેળવવાની કોશિશ કીધી, પણ ફાંચો નહિ, તેથી તેણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫.

ચોથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)— ડારણ—જાજીરાવ ૨ જો અંગેજો સાથે પોતાની સલાહ છે એમ જાહેરથી બતાવતો હતો, પણ તેને અંદરખાનેથી તેઓના ઉપર ઘણોજ તિરસ્કાર હતો, અને સિંધિયા, હોલકર, અને રઘુજી ભોંસ્લે સાથે ખુશી રીતે કાગળ પત્રો વ્યવહાર

રાખવા લાગ્યો. આ વખતે ગાયકવાડ તરફથી ગંગાધર શાસ્ત્રી પેશ્વાનું કેટલુંક ઘેરું જે ગાયકવાડ પાસે નીકળતું હતું તે બાબતનો લાંબા વખતના વાંધાનો નીકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી પૂને ગયો. આ શાસ્ત્રીને પેશ્વાના માનીતા ત્રિજકુળ કુળેએ બાજીરાવની સમ્મતિથી સને ૧૮૧૫ ના જુલાઈ માસમાં પંઢરપુરના પવિત્ર મંદિરમાં માડી નંખાવ્યો. મિ. એન્ડ્રીન્સ્ટન જે પૂનામાં અંગ્રેજનો રૈસિડન્ટ હતો તેણે ત્રિજકુળને પોતાના હવાલામાં સોંપી દેવાને પેશ્વાને ફરજ પાડી અને તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કીધો. એમ છતાં એ કિલ્લામાંથી એ થોડા વખતમાં નીકળ્યો. આ વખતે ત્રિજકુળને પેશ્વા છાત્રી છાત્રી પૈસાની મદદ કરતો અને તેથી ત્રિજકુળે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવાને લક્ષ્મર ઉમું કરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી મોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૧૭.

જાણવાનોગ હકીકત.— પહેલું યુદ્ધ ખડકીર આગળ થયું, તેમાં એન્ડ્રીન્સ્ટને પેશ્વાને હરાવ્યો (૧૮૧૭). હવે જનરલ સ્મિથ પૂને ગયો. બાજીરાવ તેને દેખીને નીકળ્યો. અંગ્રેજ સરદારે પૂના શહેર કબજા કરીધું. આખરે કોરગામરે આગળ યુદ્ધ થયું (તા. ૧લી જાનવારી, ૧૮૧૮), તેમાં કેપ્ટન રુટાન્ડને પેશ્વાને હરાવ્યો. સને ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે અંગ્રેજોએ સતારા લીધું, અને એક ઢેરો કહાડ્યો, તેમાં એવું જાહેર કરી કું “બાજીરાવ અને એના કુટુંબને રાજ્યના સઘળા હકમાંથી બાતલ કરીધા છે, એ રાજ્ય ગવર્નર-જનરલ પોને લીધું છે અને સતારાની આસપાસનો થોડો ભાગ ત્યાંના રાજાના ગુજરાને સારૂ રાખવામાં આવ્યો છે.” એક મોટું યુદ્ધ જેમાં બાજીરાવનો મુખ્ય પ્રધાન બાપુ બોખલે મરાઠા પાખ્યો તે સને ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે આખરી આગળ થયું. આ પ્રમાણે બાલાજી વિશ્વનાથના વંશની આખરે આવી. બાજીરાવને ૮ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. એને કોઈ પુત્ર નહોતો તેથી એણે ધોડુ પંથ ઉર્ફે નાના સાહેબને દત્તક લીધો. એ નાના સાહેબે સને ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓનો મોટો બળવો જગાવ્યો.

એ અરસામાં નાગપુરના રાજા આપા સાહેબને અંગ્રેજીમાં સીના-
જાહદી અને નાગપુર આગળ હરાવ્યો (૧૮૧૭). આ હારે થયા
પછી એને પરહેજ કીધો અને અલાહાબાદ મોકલી દીધો. ત્યાં આગળથી
એ નોકો અને આખરે જોધપુરમાં મરાઠા પામ્યો. હવે પીંદારા જેવો
મરેઠાના બાઝતી સિપાઈઓ હતા તેઓએ પોતાની કેટલીક ટૂકડી પાંધી.
તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—શીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ.
તેમાં શીતુ હેઠ્ઠર સાથે મળી ગયો, પણ સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર
આગળ હારી ગયો અને જહાસી જવા જતો હતો તે દરમ્યાનમાં એને વાઘે
ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. કરીમખાં અંગ્રેજને શરણ આપ્યો. વસીલ મહમ્મદ
ઝેર ખાઈ મરાઠા પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો માહારાષ્ટ્ર દેશ અંગ્રેજને
તાબે થયો અને તેમાં શાંતિ થઈ રહી. આ સઘળાની મુખતેસર હકીકત
હવે પછીથી આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૬ હું.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન યૂરોપી લોકોનાં થાણાં.

ફિરંગી લોકો.— પંદરમા સૈકાની આખરે જાર્વોલો મ્યુ ડાયાઝ
નામના ફિરંગીએ કેઈપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન જવાનો દરી-
આઈ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. ત્યારપછી થોડેક વર્ષે એનો જાતભાઈ વાસ્કો
ડી ગામા હિંદુસ્તાનમાં મલબાર કિનારે કલિકટ આગળ ઉતર્યો (૧૪૯૮).
ફ્રાન્સની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં આવવાને ફિરંગી લોકોનો ખીન્નો
જહાજનો કાફો સને ૧૫૦૦માં નીકળ્યો. વળી ત્રીજો કાફો સને ૧૫૦૪માં
આવ્યો. તેનો ઉપરી આલ્બુર્કર્ક કરીને હતો. કલિકટના રાજા ગ્રામોરીન
ફિરંગીઓની સત્તા વધતી જતી જોઈને તેઓની સામે થયો, પણ હારી
ગયો. સને ૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આલમેડાને હિંદુસ્તાનનો

પહેલા ફિરંગી સ્થાપના નીચે. સને ૧૫૦૮માં એની જગ્યાએ આલખુ-
ર્ક આપ્યો. તેણે ૧૫૧૦માં ગોઆ જીતી લીધું. ધીમે ધીમે ફિરંગી
લોકો કેટલાંક અગત્યનાં શહેરોના ધણી થયા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓના
તાબામાં હાલ ગોઆ, દમ્માણ અને દીવ છે.

વલંદા લોકો.—ફિરંગી લોકો અત્યારસુધી હિંદુસ્તાનનો કેટલોક
ઠેપાર પોતાને હાથ રાખી રહ્યા હતા. તે લઈ લેવાને સને ૧૫૯૪માં
વલંદાઓએ ઠરાવ કર્યો. તેઓએ ફિરંગીઓને એમ્બાયના* ૧માંથી
સને ૧૬૦૫માં, મલાકામાંથી સને ૧૬૪૦માં, અને લંકા ૧૬માંથી
સને ૧૬૫૬માં કહાડી મૂક્યા. સને ૧૬૧૦માં તેઓએ જવાના કિનારા
ઉપર જાહેલીઆ સંસ્થાન વસાવ્યું. બંગાળામાં ચિંસુરા શહેર છે તે
તેઓની રાજધાની હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેઓનાં સઘળાં યાત્રાં ધીમે
ધીમે અંગ્રેજોએ લઈ લીધાં.

ડેન (ડેનમાર્કના) લોકો.—ડેનમાર્કના રાજા પાસે હિંદુસ્તાનમાં
બેજ યાત્રાં હતાં—એક ટૂંકવેળાસરમાં; તે ૧૬૧૬માં તંજાવરના રાજા
પાસેથી ખરીદ કરેલું હતું; બીજું હૂમલી નદી ઉપર સીરામ્પુરમાં. આ
બન્ને યાત્રાં સને ૧૮૪૫માં અંગ્રેજોને વેચાતાં મળ્યાં.

અંગ્રેજ લોકો.—હિંદુસ્તાન સાથે જળ માર્ગે ઠેપાર કરવાને કેટલાક
અંગ્રેજ ઠેપારીઓએ ઈંગ્લંડમાં સને ૧૬૦૦માં એક “જિન્ટિશ ઈસ્ટ
ઈન્ડિઆ” † નામની કંપની સ્થાપી. તે વખતે ઈંગ્લંડમાં એલિઝાબેથ

૧ મસાલા કીયામાં. ૨ કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર.

* આહ વલંદાઓએ ૧૨ અંગ્રેજોને મારી નાખ્યા, કેમકે તેઓ ઉપર
એત્રો શક આપ્યો કે તેઓ એ કિલ્લો લેવાને કાવતરું કરેછે, ૧૬૨૩.

† બીજી કંપની ૧૬૯૮માં થઈ અને એ બન્નેને ત્રીજા ઉવિદ્યમ રાજાએ
સને ૧૭૦૮માં જોડી દીધી.

એ કંપની ૧૪૪ વર્ષ સુધી ખરેખરી ઠેપારી કંપની તરીકેજ રહી. સને
૧૭૪૪થી લશ્કરી કામકાજમાં પણ તે ભાગ લેવા લાગી અને જ્યારથી સને
૧૭૬૫માં મુગલ પાદશાહ શાહઆલમ બીજાએ બંગાળા, બહાર, અને
ઓરિસ્સાની દિવાની કંપની તરફથી કબ્જાઈવને આપી, ત્યારથી તે કંપનીને

રાણી રાજ્ય કરતી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં અકબર રાજ્ય કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજ લોકોનાં બહાણે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં ત્યારે ફિરંગી અને વલંદા લોકો તેઓની સામા ઉઠ્યા. એમ છતાં તે કમ્પનીની પહેલી કોઠી, સને ૧૬૧૩ માં સુરતમાં સ્થપાઈ. ત્યાર પછી ૧૬૧૫ માં સર ટામરે શે નામનો અંગ્રેજ એલચી જહાંગીર ખાદશાહ પાસે આવ્યો એ ખીના ધણી જાણવાંગે છે. સને ૧૬૧૬માં અંગ્રેજોની કોઠીએ સુરત ક્ષત્રિ અને મહુલીપટ્ટાણમાં હતી. સને ૧૬૩૮ માં જાઉટન કંપની એક અંગ્રેજ વૈદ્ય, શાહજહાંની છોકરી જે માંદી હતી તેને આરામ કરવામાં ફોર્મંદ થયો, તેથી ખાદશાહ તેનો એકલો આભારી થયો કે તેણે અંગ્રેજ લોકોના બહેપારને ઉત્તેજન મળે એવા કેટલાક અગત્યના હોકા આપ્યા. ત્યારબાદ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં સધળે ઉકાળે બહેપાર કરવાની રજા આપવામાં આવી. સને ૧૬૩૯ માં મિ. ક્રાન્સીસ ડેવિસે કોર્ટ સેન્ટ જોન્સ અથવા મદ્રાસ સ્થાપ્યું. સને ૧૬૪૨ માં જાલાસોરમાં એક કોઠી સ્થપાઈ; અને ખીજી સને ૧૬૫૦ માં હૂગલી શહેરમાં. સને ૧૬૬૨ માં ઈંગ્લંડનો ખીજો આર્ક્સ પોર્ટુગલના રાજાની છોકરી કેથરિન સાથે પરણ્યો તેની પહેરામણીમાં તેને મુંબઈ* ખેટ આપવામાં આવ્યો હતો તે ખેટ તેણે ૧૬૬૮ માં કમ્પનીને સ્વાધીન કાઢી, અને તેને કમ્પનીએ હિંદુસ્તાનમાં બહેપારનું મુખ્ય સ્થળ કીધું. સને ૧૬૯૬ માં અંગ્રેજોએ મુગલો પાસેથી કલકત્તા અને ગોવિંદપુર વેચાતાં લીધાં.

રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો પણ અખત્યાર મળ્યો. હિંદુસ્તાન સાથે બહેપાર કરવાને એકલી કમ્પનીનેજ જ હક હતો તે સને ૧૮૧૩ માં લઈ લેવામાં આવ્યો, પણ ચીન સાથે બહેપાર કરવાનો તો તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો. સને ૧૮૩૪ થી કમ્પની તદ્દન બહેપાર કરતી બંધ પડી, અને સને ૧૮૫૮ સુધી તેને રાજ્ય કરવાનો હક રહ્યો. એજ વરસમાં હિંદુસ્તાનને ખુદ ઈંગ્લંડના રાજ્ય-કર્તાના અધિકાર નીચે મૂક્યું.

* એ ખેટ ફિરંગીઓએ થાપ્યાના સરદાર પાસેથી ૧૫૩૦ માં મેળવેલો.

ફ્રેન્ચ લોકો.— સને ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સ્થાપી. એએએ પાણી પોતાનું થાણું અંગ્રેજની મારફત સુરતમાં કર્યું, ૧૬૬૮. સને ૧૬૭૪ માં તેએએ ખીજપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરી? વેચાણ લઈ તેમાં કોટ કિલ્લા બાંધ્યા. વળી તેએએ સને ૧૬૮૮ માં ચંદ્રનગરમાં અને સને ૧૭૨૫ માં માહીડમાં, અને પછીથી કેરીકલમાં કોઠીઓ સ્થાપી.

સને ૧૭૩૧ માં ફ્રેન્ચોએ જોસેફ ક્લૉકોર્ટ કુખેને ચંદ્રનગરનો ગવર્નર અને દસ વરસ પછી હિંદુસ્તાનના ફ્રેન્ચ મુલકનો ગવર્નર-જનરલ નીમ્યો. આ વખતે દોસ્તખાલી કર્ણાટકનો નવાબ હતો અને ગિજામ-ઉલ-મુલક દક્ષિણનો સૂબો હતો. દોસ્તખાલીનો જમાઈ ચંદાસાહેબ કર્ણાટકમાં ઘણાજ મળવાન પુરૂષ હતો, અને ખરા દીલથી તે ફ્રેન્ચ પક્ષને વળગી રહ્યો હતો. એ સને ૧૭૩૬ માં દગાથી ત્રિચિનોપલી ખેતો ધણી થયો. સને ૧૭૪૦ માં રધુજી ભોંસ્લે અને મોરારીરાવની સરદારી તમે મરેઠાએ કર્ણાટકમાં મોટું સરકાર લઈને પેદા. દોસ્તખાલી સાથે તેએને આંખરૂદ આગળ યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં તે હારી ગયો અને કપાઈ ગયો. મરેઠાએએ હવે દોસ્તખાલીના છોકરા સફદરખાલી સાથે કરાર કર્યા. તેની રારતો એ હતી કે સફદરખાલીને આર્કટનો નવાબ કબૂલ રાખવો; તે મરેઠાએને માઠી ખંડણી આપે અને ચંદાસાહેબને ત્રિચિનોપલીમાંથી ફરારવાને તેમને મદદ કરે. પછી મરેઠાએએ તે જોહેરને ષેરો ધાએ. ચંદાસાહેબને કેદ પકડી તેને સતારે લઈ ગયા, ૧૭૪૧. સને ૧૭૪૨ માં સફદરખાલીને મારી નાખ્યો અને એની પછી એનો છોકરો મહુમ્મદખાં ગાદીએ બેઠો. ખીજે વરસે એને પણ મારી નાખ્યો, અને અલ્વડૂદીન કરીને નિજામનો એક અમલદાર હતો તેને કર્ણાટકનો નવાબ નીમ્યો.

૧ કેરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર. ૨. કલકત્તાની પાસે. ૩ કલિકટની ઉતરે. ૪ શાંકેબારની પાસે. એ તેમને તંબવરના રાજા શાહુ પાસેથી મળેલું, ૧૭૩૭. ૫ કાવેરી નદી ઉપર. ૬ ઉતર આંધ્રમાં.

કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ:— સને ૧૭૪૦ માં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે યુરોપમાં વિગ્રહ સળગ્યો, અને તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના મવર્નર લાખોર્ડનેઈએ મદ્રાસને ધેરા ધાડ્યો અને તે લઈ લીધું, ૧૭૪૬. આ વાત બન્યાને થોડો વખત થયો એટલે અન્વરહીને એવી માગણી કીધી કે મને મદ્રાસ આપી દેવું જોઈએ, પણ ડૂપ્લેએ તે વાત કબૂલ રાખી નહિ. તવાએ એની સામે પોતાના છોકરા મહમ્મદઅલીને એક મોટું લશ્કર આપીને મોકલ્યો, પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. હવે અંગ્રેજોની મદદે એક મોટો દરીઆઈ કાફલો આવી પહોંચ્યો, અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસમાંથી કહાડી મૂક્યા એટલુંજ નહિ પણ તેઓને પોંડીચરીમાં ધેરી લીધા. પછી સને ૧૭૪૮ માં ટુંક મુદતની સલાહ થઈ, અને તેથી લડાઈ પહેલાં જે જે મુલક જેના તાબામાં હતા તે તે કાયમ રહ્યા.

સને ૧૭૪૮ માં નિજામ-ઉલ-મુલક ૧૦૪ વરસની વયે મરાણ પામ્યો. હવે હૈદરાબાદની ગાદી માટે એના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગ અને એના ખીજા છોકરા નાસીરજંગ વચ્ચે વાંધો હત્યો. નાસીરજંગે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું અને પોતે સૂએ થયો. મુજફ્ફરજંગ મરેદાની મદદ મેળવવાને સતારે ગયો. એણે ચંદાસાહેબ સાથે મળી જઈ ડૂપ્લેને મદદ સાડી અરજ કરી. ડૂપ્લેએ મરેદાને ૭ લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડ્યો. હવે ફ્રેન્ચોએ ખૂસીની સરદારી હેઠળ અંજૂર આગળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અહીં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં અન્વરહીન અને તેનો મોટો છોકરો હારી ગયા અને માઝા ગયા, ૧૭૫૦. હવે મુજફ્ફરજંગ દક્ષિણને સૂએ થયો અને ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો તવાબ બનાવ્યો. પણ તેઓની ફતેહ ગ્રામી વાર રહી નહિ. અન્વરહીનનો નાનો છોકરો મહમ્મદઅલી જે જહાસીને ત્રિચિનોપલીમાં ભરાઈ થોડો હતો તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ બંધાયા—એક પક્ષમાં ફ્રેન્ચ, મુજફ્ફરજંગ, અને ચંદાસાહેબ; અને ખીજામાં અંગ્રેજ, નાસીરજંગ, અને મહમ્મદઅલી. થોડા દિવસ પછી મુજફ્ફરજંગ અને નાસીરજંગ માર્યા ગયા, અને નિજા-

મતો ત્રીજો છેકરો સાહ્યાજીતજંગ દક્ષિણનો સ્થળદાર થયો. આ સમયે ડૂષ્ણે અને તેનો બાહુદર સરદાર જૂસી દક્ષિણમાં સર્વોપરી હતા. ડૂષ્ણે અને ત્યાં નાસીરજી કપાઈ સૂચ્યા હતા ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઉભો કીધો, અને ત્યાં એક શેરે વસાવ્યું, તેનું નામ ડૂષ્ણે-ફતોહ-આબાદ પાડ્યું.

સને ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબે ત્રિચિતોપત્રી જેમાં મહમ્મદઅલી બરાઈ ખેડો હતા તેને ઘેરો ધાલ્યો. આથી અંગ્રેજોએ એની મદદ રેખાઈ કલાઈવને મોકલ્યો. એગ્રે છાતી ચલાવી એવો વિચાર આપ્યો કે ચંદા સાહેબનું લશ્કર ત્રિચિતોપત્રીને ઘેરો ધાલવાને ગયલું છે ત્યારે આપણે આર્કટનેર ઘેરો ધાલવો. મદ્રાસના ગવર્નર મિ. સોન્ડર્સે એ વિચારને પોતાની કમ્પ્લાઈ આપી, અને કલાઈવ લાગણી આર્કટ ગયો અને તે શેરે કમ્પાઈ કીધું. કલાઈવના આ કૃત્યથી ચંદાસાહેબનું ધ્યાન એકદમ ખેંચાયું. તેણે પોતાના છેકરા રાજ સાહેબને ત્રિચિતોપત્રી આગળના લશ્કરનો થોડો ભાગ આપી આર્કટને ઘેરો ધાલવા મોકલ્યો. ગુકસાન ધણું થયું તેથી આખરે રાજ સાહેબે ઘેરો ઉઠાવ્યો; એ અને એના ફ્રેન્ચ મળતીઆમ્મી સને ૧૭૫૧ માં આર્કટી? આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં કોલેપાકર આગળ હારી ગયા. હવે કલાઈવ ડૂષ્ણના જયસ્તંભનો નારા કરી એમ બતાવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાને નાશ કરીધી, માર્ચ, ૧૭૫૨.

હવે કલાઈવ અને લોરેન્સ, ત્રિચિતોપત્રી કે જેમાં મહમ્મદઅલી બેરાઈ ગયો હતા, તેનો ઘેરો ઉઠાવવાને ગયા. ધણી લડાઈ થયા પછી ચંદાસાહેબ માર્યો ગયો, અને ફ્રેન્ચ લશ્કર શ્રીરંજમર આગળ અંગ્રેજોને તાબે થયું, ૧૭૫૨. ચંદાસાહેબનું મરાણ થયું છતાં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો નહિ. એજ વર્ષમાં બાહુર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં લોરેન્સે ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને કલાઈવે કોવેલોંગ અને ચિંગલપટલ લઈ લીધાં. સને ૧૭૫૪ માં ડૂષ્ણની જગાએ ગ્રાહ્યુ આવ્યો. થોડીક

મૃત સુધી તો દુરમનાઈ બંધ રહી અને આખરે કરાર થયા, જેથી સૌ સૌના લીધેલા રૂલક સૌ સૌને પાછા આપી દીધા અને અંગ્રેજના મળતીઆ મહમદઅલીને કુર્ણાટકનો નવાબ કબૂલ કીધો. પણ આ સલાહ ઝાઝી વાર ટકી નહિ. અને હરીફ કમ્પની વચ્ચે છેલ્લો ઝઘડો સને ૧૭૫૭ માં શરૂ થયો. કલાઈવ મદ્રાસનો ગવર્નર નીમાયો હતો, પણ બંગાળમાં કેટલીક હકીકત બની, તેથી તેને ત્યાં ખેલાવી ઘેવામાં આવ્યાં.

હવે ફ્રેન્ચ સરકારે કુર્ણાટકમાં અંગ્રેજો સાથે લડવાને કાઉન્ટ ડી લાલોને મોકલ્યો. તેણે મદ્રાસને ઘેરા લીધો (૧૭૫૮), પણ એને પાંદુ પોંડીચરી જવું પડ્યું, ૧૭૫૮. કર્નાટ આખરે ફૂટ આ વખતે અંગ્રેજ લશ્કરનો હપરી હતો. લાલો અને ખૂસીએ વાન્ડીવારા શહેર હપર હૂમલો કીધો. ફૂટ તાકીદથી તેનો ઘેરા હલાવવા ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. ફ્રેન્ચોના તાબામાં જે જે શહેરો હતાં તે લગભગ બધાંજ એક પછી એક ફૂટે હાથ આવ્યાં, અને સને ૧૭૬૧ માં પોંડીચરી પણ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. એમણે તાં સને ૧૭૬૩ માં તે પાંદુ આપી દીધું. લાલોને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો, અને પછી સને ૧૭૬૬ માં પારિસમાં ગર્દન માર્યો. સને ૧૭૬૯ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિઆ કમ્પનીનો અંત આવ્યો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રાન્સને તાબે પાંચ શહેરો છે—પોંડીચરી, ચેનોનર, કેરીકલ, માહી, અને ચંદ્રનાગર.

બંગાળમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના.

ખુલાક હોલ (સરાગૃહ).— બંગાળ, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ અલિવર્દીખાં સને ૧૭૫૬ માં મરાણ પામ્યો, અને તેની પછી તેનો પૌત્ર સુરાજ-ઉદ-દૌલા ગાદીએ બેઠો. એ નિર્દય અને વિધવી હતો. એ એની હિંદુ પ્રજા સાથે બહુ નિર્દયપણે વર્તતો હતો અને અંગ્રેજો

તરફ એને ધાણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે ઢાકાના ગવર્નર રાજવલ્લભનું ખંડુ કબજા છીનવી લેવાનો મનસુખો કીધો; અને ન્યારે કૃષ્ણદાસ પોતાના ખાપનું ધાણુંક દ્રવ્ય લઈને કલકત્તે હાસી ગયો, ત્યારે એ નવાબે અંગ્રેજોને એવો હુકમ કીધો કે તે કૃષ્ણદાસને મારે સ્વાધીન કરે અને કલકત્તાનો નવો ખાંધેલો કોઠ તોડી પાડો. અંગ્રેજના ગવર્નર મિ. ડુરેકે આ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. આથી નવાબને એટલી તો ઝાંઝ ચઢી કે તેણે સુસમખબર આગળની અંગ્રેજની કોઠી ઉપર હુમલો કરી તે લીધી અને તેમાં ભૂટ ચલાવી, સફળા અંગ્રેજ અમલદારોને કેદ કીધા, અને પોતાના લશ્કરને હુકમ કીધો કે એકદમ તમે કલકત્તે જાઓ. આ શહેરમાં એવો ખંદાબસ્ત નહોતો કે તે આવા નબળા હુમલા આગળ ટકી શકે. અંગ્રેજોએ પોતાનાં બેસાં છોકરાંને બહાર ઉપર ચઢાવી દીધાં. સવારે મિ. ડુરેકે પણ તેમની પાછળ ગયો. પછી નવાબ કલકત્તામાં દાખલ થયો અને ધાણોને કેદ પકડયા, ૧૭૫૬. ન્યારે રાત પડી ત્યારે ૧૮૬ કેદીઓને ૨૦ ચારસ શીટની અંધારી કોઠડી નેમાં ધણીજ જુલ હવા આવતી હતી તેમાં મોકલ્યા. એ કોઠડીનું પછીથી જલાક હાલ (ઝીરાગૃહ) એનું નામ પડ્યું. એ કેદીઓએ જે દુઃખો ભોગવ્યાં તે ખડૂ ત્રાસદાયક હતાં. ખીજી દિવસે સવારે ન્યારે ખારણાં બોધ્યાં ત્યારે માત્ર ૨૩ સખસો જીવતા નીકળ્યા. આ ત્રાસદાયક સામઠાં ખૂનો કરવામાં નવાબ સામેલ નહોતો એમ કહેવાય છે, પણ એ વાત ન્યારે તેણે જાણી ત્યારે તે વિષે તેણે કાંઈ દલગીરી બતાવી નહિ. પછી એ પોતાની દુર્ગુણી માનશાખ ભોગવવા સૂરીદાખાદ ગયો.

આ આફતોના માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા કે તરતજ અંગ્રેજોએ હુલાઈવાને એક લશ્કર આપીને અને વોટરસનને બહારનો એક કાફલો આપીને કલકત્તે મોકલ્યા. તેઓએ કલકત્તા પાછું લીધું, અને હુલ્લી શહેર ઉપર એકાએક હુમલો કરી તે લઈ લીધું, ૧૭૫૭. ન્યારે નવાબને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે સલાહ કરી. પણ એની પ્રભ

એનાથી કંટાળી ગઈ હતી, અને તેથી એને પદભ્રષ્ટ કરી એના સરદાર
 મીર જાફરને બાદીએ બેસાડવાને એક કાવતરું રચવામાં આવ્યું. એ
 કાવતરામાં ત્રણ પુરોષો અંગ્રેસર હતા—એનો અબજનચી રાયદુલ્લાખ,
 એનો સરદાર મીર જાફર, અને જંગનુશાહ કરીને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી
 મોટો સરાઈ હતો તે. બ્યારે અંગ્રેજોને આ કાવતરાની ખબર પડી ત્યારે
 તેઓ આતુરતાથી એમાં સામેલ થયા. માહોમાંહે એવો ઠરાવ થયો કે
 મીર જાફરને નવાખ બનાવવો, અને તોણે અંગ્રેજોને જે જે નુકસાન
 થયાં હોય તેને સાફ અને તેઓ તેને મદદ કરે તે સાફ મન માનતી રીતે
 બદલો વાળી આપવો. છેક આખરની વખતે અંગ્રેજ અને નવાખની
 વચ્ચે વહીવટ ચલાવનાર આડતીઓ ઝઘમીચંદ હોતો તેણે એવી ધમકી
 આપી કે જો તમે મને ૩૦ લાખ રૂપિયા અને બીજાં જે નાણાં હિસ્સા
 તરીકે જેલે લેવાય તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા દલાસી આપવાની કમ્પુસાત
 નહિ આપો તો આ બધું કાવતરું સુરાજ-ઉદ્-દૌલા આગળ ટોડી દર્શા.
 આવી માગણી સાંભળીને ક્લાઈવે એને છિતરવાની યુક્તિ કરી. બે
 દસ્તાવેજો તૈયાર કીધા—એક સફેદ કાગળ ઉપર, તે ખરે હતો; અને
 બીજો રાતા ઉપર, તેમાં અમીચંદના હક વિષે કંઈજ કહેલું નહોતું. વોરસને
 આ બોટા દસ્તાવેજ ઉપર પોતાની સહી કરવાની ના કહી તેથી એના
 નામની સહી ક્લાઈવે કીધી! આમ કરીને બધું પાકાને તૈયાર થયું કે
 ક્લાઈવે લડાઈ જાહેર કરી. પછી સુરાજ-ઉદ્-દૌલા મોટું લશ્કર લઈને
 પલાસી આગળ આવ્યો. અહીં મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં ક્લાઈવે નવાખને
 સજ્જડ હાર ખવડાવી, તા. ૨૩ મી જૂન, ૧૭૫૭. મીર જાફર હવે
 ખુદ્દી રીતે ક્લાઈવ સાથે મળી ગયો અને ક્લાઈવે તેને ખંગાળા,
 જહાર અને ઝોરિસસાનો નવાખ કીધો. સુરાજ-ઉદ્-દૌલા પલાસી
 ગયો, પણ મીર જાફરના છોદરા મીરાને તેને પકડીને મારી નાખ્યો. હવે
 નવા નવાબે કમ્પનીને મોટી રકમ આપી. અમીચંદ પણ ધારતો હતો
 કે મને ૩૦ લાખનો લખખો મળશે, પણ તેને કોઈએ એક પાઈ પણ

મતાવી નહિ. આ વખતે કલકત્તાની આસપાસનો ફેરબાક બાગ જો હાલ ૨૪ પરગણાંને નામે ઓળખામણે તેની ઉપજ સવાનો અધિકાર કંપનીને મળ્યો.

ખ્લાસીના ચુલ્ધારી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. એનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સારું એક સભા સ્થાપી, અને કલાર્કવને ગવર્નર બનાવ્યો. થોડીક મુદત પછી શાહઆલમ ૨ જો અપોધ્યા અને અલાહાબાદના નવાબને લઈને મીર જફરને પદભ્રષ્ટ કરવા આવ્યો. પટનાના આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં કર્નલ કાલિથેડે બંનેના લશ્કરને હરાવ્યું, ૧૭૬૦. હવે મીર જફરને પોતાના અંગ્રેજ મળતીઆની સત્તા જોઈ કંઈ ઓછી અદેખાઈ આવી નહિ. એણે પોતાની મદદે બાલંદાએને ખોલાવ્યા; શિન્સુરાને આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં કર્નલ ફ્રાઈડે તેમને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે ક્લાર્કવ ઈંગ્લંડ ગયો અને વાન્સીટાર્ટ ગવર્નર થયો. એણે જાણ્યું કે નવાબના રાજ્યથી કોઈ ખુશી નથી, તેથી એણે મીર જફરને પદભ્રષ્ટ કીધો અને તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ નવાબે અંગ્રેજોને ખર્ચવાનર, મિદનાપુર અને ચિત્તાગાંગ પરગણાં આપ્યાં. શાહઆલમ ૨ જો, અપોધ્યાના નવાબ શૂન-ઉદ્-દોલાની મદદ લઈ મીર કાસમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી શ્રેકવાને એક ખીજ વાર આવ્યો, પણ કર્નલ કાર્નાકે એને પટના આગળ પાછો હરાવ્યો (૧૭૬૧), તેથી એણે મીર કાસમને ખંગાળા, બહાર, અને ઓરિસસાનો નવાબ કબૂલ કીધો.

પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.—હવે નવાબ અને કલકત્તાના રાજ્યમંડળ વચ્ચે માલની જકાત વિષે વાંધો ઉઠ્યોથી નવાબે સને ૧૭૬૩માં ૧૪૮ અંગ્રેજોને પટનાના કિલ્લામાં મારી નાખ્યા. અંગ્રેજોનું લશ્કર તુરત ત્યાં ગયું અને તે શહેર લઈ લીધું. મીર કાસમને અંગ્રેજોએ ઘેરીઆપ આગળ હરાવ્યો (૧૭૬૩). ત્યારપછી એ શૂન-ઉદ્-દોલાની

૧ બહાર પ્રાંતમાં. ૨ દુહાની પાસે. ૩ કલકત્તાની પશ્ચિમે. ૪ ખંગાળાના ઉપસાગરના ઈશાન કોણના કિનારા ઉપર. ૫ પટનાની પાસે.

મદદ માગવાને અપોદ્યા નાહો. એની સાથે શાહઆલમ ૨ ને પણ સામલ થયો. આ ત્રણે જાણ અંગ્રેજ સાથે લડવાને નીકળ્યા. જાન્યુઆરી ૧૭૬૪. એક યુદ્ધ થયું; તેમાં મેજર મેજોરે તેઓને તબ્દ હરાવી દીધા, ૧૭૬૪. થોડા માસ પછી યુજ-ઉદ્-દૌલાએ પાછી ખાંધ ભીડી; મહારાણ હોલ્કરની મદદ લીધી; પણ કાલ્પીર આગળ અંગ્રેજના સરદાર ક્લર્કને એને હરાવ્યો (૧૭૬૪). સને ૧૭૬૫ માં કલાઈબ પાછો હિંદુસ્તાન આવ્યો. આ વખતે શાહઆલમ નરમ માખણ જેવા થઈ ગયો હતો. એણે અલાહાબાદ આગળ અંગ્રેજની સાથે કરાર કરીધા.

અલાહાબાદના કરાર, ૧૭૬૫—(કલાઈબ અને શાહઆલમ ૨ ની વચ્ચે)—આથી શાહઆલમ ૨ ને અંગ્રેજોને ખંડાળા, જહાર, અને ઓરિસ્સાની દીવાની* આપી, અને તેઓએ એને ૬૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું.

મીર જફર મરી ગયો હતો તેથી એના છોકરાને પેન્શન બાંધી આપ્યું. હવે લોર્ડ કલાઈબે લશ્કરમાં તેમજ અમલદારોમાં ધણી ગેરવનંતિ આસતી હતી તે સુધારવા પાછું લક્ષ લગાડ્યું. એણે સરકારી નોકરોને ખાનગી વહેપારમાં ગૂંથાતાં અટકાવવાને સખત ઉપાયો લીધા અને જેવડા બચ્ચા† નો રિવાજ ફાડી નાખ્યો. એ સને ૧૭૬૭ માં હિંદુસ્તાન છોડીને ગયો તે પાછો આવ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહેસૂરનો ઇતિહાસ.

સને ૧૭૬૦ ને સ્ક્રમારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મહેસૂરનું રાજ્ય હૈદરઅલી નામના એક ખહાદૂર અને સાહસિક પુરુષની સત્તા નીચે ઉદય પામતું હતું. આ માણસ પંજાબના ફકીરનો પૌત્ર હતો અને એક ખહાદૂર ખારમિરનો

* મહેસૂલ ઉધરાવવાનો હક. ૧ પટનાની પાસે. ૨ જમના નદી ઉપર સીકંદ્રાની પાસે.

† ભરકરી સિપાઈઓ જ્યારે લડાઈ ઉપર જાય ત્યારે તેઓના પગાર ઉપરાંત જે લવાજમ તેઓને મળતું હતું તે.

પુત્ર હતો. એ ૩૦ વર્ષની વયે મૈસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો અને એને ડીડીગલર જિલ્લામાં લશ્કરનો ઉપરી બનાવ્યો. ત્યાં એણે લટકાટ દગો, અને લુઆઈદિંગાર્થથી ઘણો પૈસો અને મોટું લશ્કર ભેગું કર્યું. સને ૧૭૬૧ માં એણે મૈસૂરના ખરા હુકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને કહાડી મૂક્યા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે બેંગલોર ઉપર ચઢાઈ કરી તે લટી લીધું. અહીં એને અયાગ દ્રવ્ય મળ્યું, તે વડે એનો ઉદય થવામાં તે ઘણું સાધનભૂત થઈ પડ્યું. આ વગર હકે ગાદી પચાવી પડનાર હૈદરની સત્તા વૃદ્ધિ પામતી જોઈ માધવરાવ પેલાને અદેખાઈ આવી. તેથી તે મોટું લશ્કર લઈ એની સામે લડવા ગયો અને એને હરાવી એની પાસે ૩૨ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા, ૧૭૬૫. બીજે વરસે હૈદર મલખાર ઉપર હુમલો કરી કલિકટ ખંદર લીધું, અને ત્યાંનો રાજા ગભરાયો કે મને કેદ કરશે, તેથી તે પોતાના મહેલમાં બંધી મૂક્યા.

પાણેલો મૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૬૬-૬૯).—કારણ—હૈદરનું બળ વધતું જોઈને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓ ગભરાયા. તેને નરમ પાડવાને મરેદા અને નિજામ એકસંપ કીધા. એ સંપમાં કર્નાટકે મદ્રાસ સરકારને નિજામ સાથેના પોતાના કરારની રૂએ સામિલ થવું પડ્યું.

જાણવાજોગ હકીકત.—માધવરાવ પેરવાએ પોતાના મજ-તિયાઓની રાહ જોઈ નહિ અને કૃષ્ણા નદી એનાં જી લટકાટ કરવા લાગ્યો, પણ હૈદરે તેને લાંચ આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેણે નિજામને પણ લાંચ આપી, એથી રારને કે તે સંપમાં લાખલ ન થવું એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કરવામાં પોતાની સાથે સામિલ થવું. એ યુદ્ધો થયાં—ચંગામૂર અને ત્રિજોખાલીયા આગળ—એ બન્નેમાં કર્નાલ સિમથે હૈદર અને નિજામનો પૂરેપૂરો પરાજય કીધો, ૧૭૬૭.

હૈદરનો હોકરો ટીપુ જે આ વખતે ૧૭ વર્ષની વયનો હતો તે લટકાટ કરતો કરતો છેક મદ્રાસ સુધી આવી પહોંચ્યો. સને ૧૭૬૮ માં કર્નાલ

ખીચની સરદારી નીચેના લશ્કરે નિજમના રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો, તેથી તેને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવી પડી. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ મંગલૂર? અને હોનાવાડર સીધાં, પણ હૈદરે તેમને નહસાડ્યા. કાણાટકમાં કર્નલ સ્મિથે એવી તો હાંશીઆરીથી અને ક્તેહથી લડાઈ ચલાવી કે હૈદરે સલાહની માગણી કીધી; પણ મદ્રાસ સરકારે ત્રીજાઈથી ના પાડી. આથી ચક્ર પાછું ફેરવાયું. કર્નલ સ્મિથની બદલી થઈ; અને હૈદરે જોઈને મુલક ખોલે હતો તે સધળો તેણે છુ અડવાડિયામાં પાછો મેળવ્યો. હવે એવો વખત આવ્યો કે મદ્રાસ સરકાર તરફથી સલાહની માગણી થઈ. કર્નલ સ્મિથને પાછી લશ્કરની સરદારી આપી, પણ હૈદર ધણીજ ઝડપથી છેક મદ્રાસની નજદીકમાં આવી પહોંચ્યો, તેથી તેની મરજી મુજબ અંગ્રેજોને સલાહ કરવી પડી.

મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૮.—(૧૬૨ અને અંગ્રેજ બચ્ચે). આથી થરક પહે એક કબૂલ કીધું કે લડાઈના દરમ્યાનમાં જેણે એકબીજાના ને ને મુલક સીધા રોય તે થરકે પાછા આવી રેવા અને બેમાથી ડાઘની ઉપર ડાઘ ચઢી આવે તો તેવી વખતે એક બીજાને મદદ આપવી.

હવે હૈદરે તિજક મામાની સરદારી હેઠળના મરદાઓને પાછા હંકાવવાનો ઇરાવ કીધો, પણ પોતેજ સને ૧૭૭૨ માં ચેરકુલી? આગળ હારી ગયો અને શ્રીરંગપટ્ટણમાં પેરાઈ ગયો. આ વખતે એણે શરત મુજબ અંગ્રેજો પાસે મદદ માગી, પણ તેઓએ એની દાદ સાંભળી નહિ. તેથી એણે મરદાઓને ૩૬ લાખ રૂપિયા આપ્યા, ૧૪ લાખની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું, અને પોતાના ઉત્તર તરફના ધણાખરા પ્રાંતો આપી તેઓને વિદાય કીધા. અંગ્રેજ સોડોની આ બેરકારીનો કીનો હૈદર મનમાં રાખી રહ્યો હતો.

સને ૧૭૭૨ માં માધવરાવના મરણ પછી મરેઠી રાજ્યમાં અંધિર ચાલતું હતું, તેથી હૈદરને પોતાના ગયલા મુલક પાછા મેળવવાની તક મળી. તેણે કુર્ગ? ઉપર ચઢાઈ કરી અને ત્યાંના સોડોમાં ફેર વરતાવ્યો, અને જે

૧. મલખારના કિનારા ઉપર. ૨. ઉત્તર કનેરામાં. ૩. શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે. ૪. મહેસૂરની પશ્ચિમે

સખસ કુર્ગવાસીનું માથું કાપી લાવે તેને માથા દીઠ પાંચ રૂાઆ આપવા
કહ્યા. આથી ૭૦૦ ડોકાંનો ઢગલો હૈદર આગળ વધ્યો!!! સને ૧૭૭૬ ની
આખર પહેલાં એણે પોતાનો બધો ગયલો મુલક પાછો મળવ્યો.

ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪).—કારાણ—સને ૧૭૭૨ માં
ન્યારે મરાઠાઓ હૈદર ઉપર ચડાઈ કીધી ત્યારે એણે મદ્રાસના કરારની
શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોની સહાય માગી, પણ તેઓએ આપી નહિ. ખીજું
સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણતળેનું માહીરખાંદર લીધું. આ
અપમાનોથી હૈદરને ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણુવાળોગ હકીકત.—ગાયકવાડ સિવાય બધા મરાઠા સરદારોએ
હૈદર અને નિજામ મળી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી ચૂકવાને એક
સંપ કીધા. સને ૧૭૮૦ માં હૈદર કાર્ણાટક ઉપર મહાડાઈ કરી અને
અંગ્રેજના ઘણા કિલ્લા લીધા. પોલિલોર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં
કર્નલ બેલીને હૈદર હરાવી કેદ પકડ્યો. સર હેક્ટર મજો ને બેલીની
સાથે સામલ થવાનો હતો તે હવે મદ્રાસ તરફ પાછો ફર્યો અને હેસ્ટિંગ્સે
લાગલોજ સર આચર કૂટને દરીઆને રસ્તે મદ્રાસ મોકલ્યો. તેણે
આવીને પોર્ટોનોવોડ, પોલિલોર, અને શોલિંધદ્વ આગળ સને
૧૭૮૧ માં હૈદરને હરાવ્યો. ખીજે વરસે હૈદરના છોકરા ટીપુએ કોલેરુન
નદીના કિનારા ઉપર કર્નલ બ્રાથવેઈટને હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદર
૮૨ વરસની હમરે મરાણ પામ્યો, તેથી એનો છોકરો ટીપુ સુલતાન
થયો. એણે મદ્રાસ સરકાર સામે એક વરસ કરતાં વધારે લડાઈ ચલાવી
પણ કર્નલ કુલાર્ટને એક લશ્કર લઈને એક મહેસૂરમાં પેઠો, તેથી એને
મંગલૂર આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

મંગલૂરના કરાર, ૧૭૮૪.—(અંગ્રેજ અને ટીપુ વચ્ચે).—આ ઉપરથી
અંગ્રેજના હવેના સલાહતા તે બધાને જોડી મૂક્યા અને દરેક પક્ષે ન ન મુલકો
જીતી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

૧ કલિકટની પાસે.

૨ વેલોરની પાસે.

૩ કોરોમાંડલના કિનારા ઉપર.

૪ આર્કટની ઉત્તરે,

૫ કાવેરીની સાથા,

ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૯૨)—કારણ—સને ૧૭૮૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં ટીપુએ ત્રાવણકોરનો રાજા જે અંગ્રેજોના મજતિયો હતો તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ઘણું ગુકસાન વેઠી તેને પાછું નહાસી આવવું પડ્યું. આથી ગુસ્સે થઈ અંગ્રેજો ત્રણ માસ સુધી જખરી તૈયારી કીધી. ન્યારે લોર્ડ કોર્નવોલિસે આ વાત જાણી ત્યારે તેને વચમાં પડવું પડ્યું.

જાણવાજોગ હુકીકત.— હૈદરાબાદના નિજમ અને નાના ફકતવાસે અંગ્રેજોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. સને ૧૭૯૦માં લોર્ડ કોર્નવોલિસ લડાઈ ચલાવવાને જાતે મદ્રાસ ગયો. ત્યાંથી તે મૈસૂર ગયો અને જંગલરેષીકું, ૧૭૯૧. હવે ટીપુને પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા જવું પડ્યું અને શ્રીરંગપટ્ટણથી થોડેક દૂર ઝેરીકેરા આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ટીપુ તદ્દન હારી ગયો (૧૭૯૧). શ્રીરંગપટ્ટણ તરતજ અંગ્રેજોના હાથમાં આવત, પણ અંગ્રેજોના અને નિજમના લશ્કરને ઝોરાકીની તાણ પડી. તેથી લોર્ડ કોર્નવોલિસને મદ્રાસ તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. હવે હરી-પંચની સરદારી હેઠળ મરેઠાએ આવી પહોંચ્યા. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પાછા આવી કેટલાક કિલ્લા લીધા અને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરે ઘાલ્યો. એ મહેર રાજાચવાની તૈયારીમાં હતું, એટલામાં ટીપુએ સજાહની માગણી કીધી, ૧૭૯૨.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨.— (ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી ટીપુએ અંગ્રેજોને પોતાનું અડધું રાજપાદ અને તથા કરોડ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કીધા ; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેઠાઓને ; તે રૂપીઆ બરાબ ત્યાંસુધી પહોંતાને જોડરાને માનમાં મૂકવા ; હુર્જ તેના રાજને પાછું આપી વીધું.

ચોથો (અને છેલ્લો) મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯).— કારણ—ટીપુએ નિજમ, મરેઠા, અને અફઘાન સરદાર જમાનશાહની સાથે મેઠોટા સંપ કરી નેપોલીઅન જોનાપાર્ટને મદદને સાર કાગળ લખ્યો. તે આપવા તેણે વચન આપ્યું. આ સઘળાએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી ચૂકવાનો નિશ્ચય કીધો. આ વાતની ખબર ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ વેલ્સલેને પડી કે તેણે તુરત લડાઈ જાહેર કીધી.

ગાણુવાગ્નેય હકીકત.— લોર્ડ વેલ્સલેએ તાકીદથી નિજમ સાથે ફમકના કરાર કીધા એટલે તેણે મદદ આપવાને કબૂલ કીધું. પછી એકદમ અંગ્રેજ લશ્કર મૈસૂરમાં ગયું. સદાશીર? આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં જનરલ સ્ટુઅર્ટ ડીપુતે હરાવ્યો. હેરીસ ખીજું લશ્કર લઈને માલવેલી? ગયો. અહીં પણ યુદ્ધ થયું તેમાં ડીપુતું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે બન્ને અંગ્રેજ લશ્કર એકઠાં થઈ શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ આવી પહોંચ્યાં, અને તેને એકદમ જબરો ઘેરો ધાવ્યો. આ જોઈ ડીપુના હાથ-પગ ધ્રોંચ પડ્યા. મેની ૧૯મી તારીખે ડીપુની રાજધાનીના કોટમાં ગપ્પાઈ પાડયું અને એ જોરે અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. સુલતાનનું રાજ્ય કપાયલા માણસોના ઢગલામાંથી માલમ પડયું. ખીજે દિવસે તેને લશ્કરી દબદબાથી બ્રિમિદાહ કરવામાં આવ્યું. લોર્ડ વેલ્સલેએ ડીપુના રાજ્યનો થોડોક ભાગ નિજમને આપ્યો અને કનેરા, કોઈમખાટૂર, અને વાઈનાદરનાં પરગણાં અંગ્રેજોને સારૂ રાખ્યાં. મૈસૂરના અસલના રાજના કુટુંબના કૃષ્ણરાજ નામના પાંચ વર્ષના નાના છોકરાને પાકી રહેલા રાજ્યનો મહારાજ કીધો.

આ નવો રાજ સગીર હોવાથી ખૂર્છીઆ નામનો પ્રધાન રાજ્ય-કારભાર ચલાવતો હતો. એ દરમ્યાન સને ૧૮૦૫ સુધી જે. વેલ્સલેએ મૈસૂરના કમિશનર તરીકે કામ બજાવ્યું, અને એની કારકાંદીથી લોકોમાં સુખશાંતિ થઈ. સને ૧૮૧૨ માં ખૂર્છીઆને પેન્શન આપવામાં આવ્યું અને તેની જગ્યાએ હિંગરાજ દીવાન થયો. હવે રાજ્યએ તમામ ત્રિજેરી ખાત્રી કીધી અને રૈયત ઉપર બેસમાર જૂલમ વરસાવવા લાગ્યો. સને ૧૮૩૨ માં અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે પડી અને રાજને ધણી સમજીતી આપી, પણ તે સુધર્યો નહિ, તેથી ગવર્નર-જનરલે તમામ રાજકારભાર છીનવી લીધો, રાજને એક મોટું પેન્શન આપી આપ્યું અને રાજ્યમાં સુધારો કીધો. એ રાજ સને ૧૮૬૮ માં મરાણ પામ્યો. એણે ચામરાજેન્દ્ર કરી પોતાના એક સગાને દત્તક લીધો હતો તેને અંગ્રેજ સરકારે કબૂલ રાખ્યો અને તેને રીતસર રાજ્યાભિષેક કીધો (૧૮૮૧).

પ્રકરણ ૮ મું.
બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જેનરલો,
સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૧૧ સુધી.

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪-૧૭૮૫).

૧. ખંગાળાના ગવર્નર; ખંગાળામાં બેવડી સત્તાને લીધે અંબેર અને તે દૂર કરવાની યોજના; વોરન હેસ્ટિંગ્સ ખંગાળાના ગવર્નર. ૨. રાહિલા વિગ્રહ, ૧૭૭૪. ૩. રંગુ-સેટિંગ આક્ર, ૧૭૭૪. ૪. વોરન હેસ્ટિંગ્સ, પહેલો ગવર્નર-નૅનરલ; પહેલા ડોમિસલર; નંદકુમાર. ૫. પહેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨). ૬. ખીન્ને મહેમૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪)-પાલિસોર (૧), પારોનાવા, પાલિસોર (૨) અને શોલિંધનાં પુલો. ૭. ખનારસમાં ખમ્બેડા અને ચેતનિગની દાર, ૧૭૮૦. ૮. અગાધ્યાની મેગમે ઉપર જૂલમ. ૯. હેસ્ટિંગ્સનું ઇંગ્લંડ જવું, ૧૭૮૫. ૧૦. ફાઇસનો કાયદો (૧૭૮૩). ૧૧. પિલનો કાયદો (૧૭૮૪).

૧. કલાધવ સ્વદેશ ગયો ત્યારપછી વેરેલ્સ્ટ (૧૭૬૭-૬૯) અને ક્વૅર્ટીઅર (૧૭૬૯-૭૨) અનુક્રમે ખંગાળાના ગવર્નર હતા. આ બધી વખત ખંગાળામાં બેનો અમલ ચાલતો હતો-થોડોધણો નવાખના દેશી અમલદારોનો અને થોડોધણો કમ્પની સરકારનો. આવા કારભારથી ધણુંજ અંધેર ચાલતું અને અન્યાય થતો. આનો અટકાવ કરવાને કમ્પનીએ વોરન હેસ્ટિંગ્સને આખું રાજ્ય પોતાના હસ્તકમાં લેવાને હુકમ આપી ખંગાળાના ગવર્નર નીમ્યો, ૧૭૭૨. હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યનું સ્થળ ઘેરોદાખાદ હતું તે બદલી કલાકરના કીકું. એણે ખંગાળાના ગવર્નર તરીકે સને ૧૭૭૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું.

૨. રાહિલા વિગ્રહ, ૧૭૭૪.—રાહિલા ભોકો અધ્યાન જાતના હતા. તેઓ કાબૂલ અને કંદહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. તેઓએ મુમ્બાની સારી નોકરી બજાવી હતી તેના બદલામાં તેઓને રામગંગા નદીનો ક્ષત્રુપ પ્રદેશ ભેને રાહિલાખંડ? કરીને કહેણે તે મળ્યો હતો. સને ૧૭૭૩માં મરેઠા ભોકો રાહિલાખંડને સઠી આધ્યા ગયા. હવે અયો-

ધ્યાના નવાખ શૂન્ય-ઉદ્-દૌલાત્તે શહિલા પાસે ૪૦ લાખ રૂપિયા માગ્યા, અને કારણ એવું બતાવ્યું કે મરેહાઓથી તમારું રક્ષણ કરવાને તમે મને એ રકમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ રૂપિયા આપવાની તેઓએ ના કહી. પણ નવાખ એકસો તેમને જીતી શકે એવા નહોતો, તેથી તેણે વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. વોરન હેસ્ટિંગ્સે ૪૦ લાખ રૂપિયા લઈ તેને મદદ આપી, શહિલાને હરાવ્યા, અને તેમનેા મુલક લઈ લીધા.

૩. રંગુલેટિંગ આકુટ, ૧૭૭૪—અંધેર, ભાંચ રૂશવત વગેરેને દૂર કરવાને ઈંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરીધો તેને રંગુલેટિંગ આકુટ (રાજ્ય ચલાવવાનો કાયદો) કહેછે. એ કાયદામાં એવું લખ્યું હતું કે

(૧) હિંદુસ્તાનના બીજા ઇલાકાને બંગાળા ઇલાકાના તાબામાં ગણવા.

(૨) એ ઇલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જનરલ એવું નામ આપવું.

(૩) તેને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે.

(૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને બીજા લઘુ ન્યાયાધીશોની એક વરિષ્ઠ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જનરલની કચી સત્તા રહે નહિ.

૪. આ કાયદાની રૂએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલા ગવર્નર-જનરલ થયો અને કર્નલ મોન્સન, જેનરલ કલેવર્ટીંગ, મિ. ક્રાન્સિસ, અને મિ. બાર્વેલ પહેલા કૌન્સિલરો હતા. આમાંના પહેલા ત્રણને હેસ્ટિંગ્સ સાથે બનતું નહોતું અને તેઓમાંના દરેકને મત આપવાનો સરખો હક હતો, તેથી તેઓ દરેક બાબતમાં હેસ્ટિંગ્સનું ચાલવા દેતા નહિ. દેખીતી રીતે હેસ્ટિંગ્સની સત્તા જતીજ રહી હતી અને તેથી એની ઉપર ઘણાં તહોમતો ચૂકવામાં આવ્યાં, તેમાં નંદકુમારે જે તહોમત ચૂક્યું તે ઘણુંજ ભારી હતું. એણે એવું તહોમત ચૂક્યું કે હેસ્ટિંગ્સે મીર જફરની વિધવા બેગમ પાસે ૩૦ લાખની લાંચ લીધી છે. જ્યારે આ કામ ચાલતું હતું ત્યારે નંદકુમાર ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ ચૂકી તેને પરહેજ કરીધો. એની તપાસ સર એલિજા ઈમ્પેએ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ચલાવી. આ ન્યાયાધીશ હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર હતો. તેણે એને ગુનેગાર ઠરાવી ફાંસીની શિક્ષા કરીધી.

૫. મરેઠા લોકોની રાજ્યનીતિ સાથે હેસ્ટિંગ્સનો જે સંબંધ છે તે પાંચમા પ્રકરણમાંથી (પહેલો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૭૭૫ થી સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૨ સુધી) વિધાર્થીએ શીખી લેવા.

૬. હવે હૈદરે કર્ણાટકમાં લડાઈ મચાવી (૧૭૮૦). ન્યારે બેત્રી પોલિલોર આગળ હારી ગયો અને કેદ પકડાયો ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સર આયર કૂટને એક લશ્કર આપી મોકલ્યો. પોર્ટોનોવો, પોલિલોર, અને શોલિંધનનાં યુદ્ધ (૧૭૮૧) અને અંગ્રેજોનો જય વગેરે સાતમા પ્રકરણમાંથી (ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪) પાને પર મે) શીખી લેવું.

૭. ખનારસમાં ખખેડો (૧૭૮૦).—જે વખતે અંગ્રેજ લોકો મરેઠા અને હૈદર જોડે લડાઈમાં ગુંથાયલા હતા તે વખતે તેઓ પૈસાની ધણી ભીડમાં હતા. હેસ્ટિંગ્સે ખનારસના રાજ ચૈતસિંગ પાસે ધારા ઉપરાંત ખંડણી માગી. આ માગણી રાજ્યે કબૂલ ન કરી તેથી જોર જૂલમથી તે કહડાવેને હેસ્ટિંગ્સે ખનારસ ગયો. આ ઉપરથી ચૈતસિંગે લોકોને ઉશ્કેર્યા અને હેસ્ટિંગ્સે મરેઠો મરેઠો ખચ્યો. એને યુનાર૧ ન્હાસી જવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં લશ્કર એકઠું થયું. ચૈતસિંગ હારી ગયો, તેથી તેને ન્હાસી જવાની જરૂર પડી. તે પાછો ખનારસ આન્યોજ નહિ. એના ભત્રીજાને ગાદીએ બેસાડી ખનારસની વાર્ષિક ખંડણી સાડી બાવીસ લાખ હતી તે વધારીને ૪૦ લાખની કીધી.

૮. અયોધ્યાની બેગમો.—સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાનો નવાબ શૂન-ઉદ્-દૌલા મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી રાજ્યનો અમૂઠ ખજાનો બેગમોના હાથમાં આન્યો. સગીર ઉમરના નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલાને પોતાના લશ્કરને આપવાને ભારે કરજ કરવું પડ્યું. સને ૧૭૮૧ માં એણે એમ કહ્યું કે એ કરજ મારાથી અપાઈ શકાશે નહિ. તે ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સે બેગમો પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપિયા જોર જૂલમથી કહડાવવા દીધા.

૯. આ બંને કામો કોઈ ઑવ્ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કીધાં, તેથી હેસ્ટિંગ્સે રાજીનામું આપ્યું અને સને ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઈંગ્લંડ ગયો. ત્યાં એ સને ૧૮૧૮ માં મરાણ પામ્યો. એ ધણો કાબેલ, પ્લેચેસો, હિંમતવાન, અને ખટપટી રાજદારી પુરૂષ હતો.

હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો, ત્યાર પહેલાં એ દેશના રાજ્યમાં નીચે મુજબ અગત્યના ફેરફાર થયા.

૧૦. ફ્રાંકસનો કાયદો, ૧૭૮૩— તેની નેમ એ હતી કે

(૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય યુદ્ધ ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી રહ્યું.

(૨) પાર્લમેન્ટે નીમેલા સાત કમિશનરોએ રાજ્ય ચલાવવું તથા નવ મદદનીશ ડિરેક્ટરોએ વહેવારનું કામ ચલાવવું.

એ કાયદો આમની સભાએ પસાર કીધો, પણ ઉમરાવોની સભાએ નામંજૂર કીધો.

૧૧. પિટનો કાયદો, ૧૭૮૪— એમાં એવું હતું કે

(૧) ઇંગ્લંડના રાજ્યનો નીમેલો પ્રધાન અને “જોડે ઑવ્ કંટ્રોલ” નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની ખર્ચી સત્તા રહે.

(૨) તે ગવર્નર-જનરલને નીમે.

(૩) ગવર્નર-જનરલથી સ્વરક્ષણના વખત સિવાય લડાઈ બંધ થવા સલાહ થાય નહિ.

(૪) ગવર્નર-જનરલની સભાના સલામતતા ચારના લથ કરવા; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના ભરકરનો સેનાપિપતિ બેઠાએ.

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૧૭૯૩).

૧. સર જોન મેકડર્સન. ૨. લીન્કોનશાયર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૯૨). ૩. જમાબંદીની શીતો. ૪. કાયાદાની કોર્ટમાં કરેલા સુધારા.

૧. એ સને ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. એ અરસામાં કૉન્સિલના જડા સલામત સ્પર જોન મેકડર્સને ગવર્નર-જનરલ તરીકે કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પહેલું તો એ કામ કીધું કે એણે લાંચ રક્ષત અને અન્યાય દૂર કરવાને કમ્પનીના નોકરોના પગારમાં વધારો કરી આપ્યો.

૨. આ વખતે અંગ્રેજ લોકો સને ૧૭૯૦-૯૨ સ્વધી ત્રીજા મહેસૂર વિગ્રહમાં રાજાયલા હતા. એ વિગ્રહનું પરીણામ તેમ્મને ખીલફલ લાભકારક હતું (જૂમ્મા પાને ૫૩ મે).

૩. જમાખંદીની રીતો.—હિંદુસ્તાનમાં જમીનની મહેસુલ ઉધરાવવાની ત્રણ રીતો ચાલેછે :—

(૧) જમીનદારી રીત.—એમાં જમીનની મહેસુલ હમેશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મોટા જમીનદાર કહેવાય છે તેની પાસેથી ઉધરાવાય છે. એ રીત સને ૧૭૯૩ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે દાખલ કરીધી.

(૨) રૈયતવારી રીત.—એમાં દરેક ખેડુતે કેટલી રકમ જરૂરી તેના ખંદા-ખસ્ત કરેલા હોય છે.

(૩) ગામવારી રીત.—એથી દરેક જાદા જાદા ગામડાના લોકો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મહેસુલ જરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી ખંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતમાં ચાલે છે, બીજી મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકામાં ચાલે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, ખંગાળાના વાયવ્ય પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાલે છે.

૪. કુચદાની કોર્ટમાં કરેલા સુધારા.—લોર્ડ કોર્નવોલિસે કાયદાની કોર્ટમાં કેટલાક સુધારા કરીધા. અત્યારસ્વધી તો મહેસુલ ખાખતનો ઉપરી કલેક્ટર હતો અને તે ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેનો ઉપરી હતો. આ ગવર્નર-જનરલે એકને બદલે બે કોર્ટો સ્થાપી અને ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેના અમલદારો જૂદા નીમ્યા. દરેક જિલ્લામાં અને મુખ્ય શહેરોમાં દીવાની અદાલતો સ્થાપી.

૩. સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઇનમથ (૧૭૯૩-૯૮).

૧. એની દેશી રાજાઓના કુળમાં વચ્ચે ન પડવાની રાજનીતિ ; અધોપવાની ગાદી માટે તકરાર ; સાદતઅલી નવાબ યથો.

૧. એની કારકીદીમાં કોઈ અગત્યની ખીના બની નથી. એની રાજનીતિ એવી હતી કે દેશી રાજાઓમાં માંડોમાંડેના કુળમાં યાવ તેમાં વચ્ચે પડવું નહિ. એકજ ખાખતમાં એને વચ્ચે પડવું પડ્યું. ક્લાઈવના

વખત પછી અયોધ્યાનો નવાબ મરેહ દુશ્મનોથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને અંગ્રેજો ઉપરજ આધાર રાખતો હતો. એક અંગ્રેજી લશ્કર જોનો અર્થ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથીજ મળતો હતો તે કસેહૃદય આગળ રાખવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૭૬૭ માં અયોધ્યાનો નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલા મરાણ પામ્યો ત્યારે તેની ગાદી માટે બજારઅલી અને સાદતઅલી એ બે જાણે દાવો કાઢ્યો. એનો ખંદાવ્યત કરવાને સર જોન શેર લખતોર ગયો. એણે સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો અને બજારઅલીને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. બજારઅલીએ પાછળથી ખંડ કરવાની કોશિશ કાઢી, પણ કાંઈ કામ્યો નહિ.

સર જોન શેર સને ૧૭૮૮ ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૪. લોર્ડ વેલ્સલે હેં મોર્નિંગ્ટન (૧૭૯૮-૧૮૦૫).

૧. કુમક આપવાની પદ્ધતિ. ૨. ચોથા મેજેસ્ટર વિત્રહ-સદાશીર અને માલવેલીનાં બુદ્ધ અને મેજેસ્ટરની જીત, ૧૭૯૯. ૩. અયોધ્યાના કારબાર; કર્ણાટક અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જાડી થીપું, ૧૮૦૧. ૪. બીજા મરેહી વિત્રહ, ૧૮૦૩-અસાધ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા અને આગામનાં બુદ્ધ; રવગામ અને સર્વ અંતગામના કરાર. ૫. બીજા મરેહી વિત્રહ (૧૮૦૪-૧૮૦૫)-ડીગ અને ફરક્કાનાદના બુદ્ધ, ૧૮૦૪; ભરતપુરનો ઘેરા; હૈદર સાથે સલાહ. ૬. લોર્ડ વેલ્સલેનું ઇંગ્લેન્ડ જવું; એના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર.

એ હિંદુસ્તાનમાં આપતાં વારને દેશી રાજાઓનાં કામોમાં વચ્ચે પડ્યો.

૧. કુમક આપવાની પદ્ધતિ.—જે દેશી રાજાઓએ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કામૂલ કાઢું તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણ્યા; તેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઈ સાથે લંડાઈ કે સલાહ યાચ નહિ; અને તેઓના રાજ્યમાં જે અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો ખરચ તેઓ આપે. લોર્ડ વેલ્સલેએ કેટલાક દેશી રાજાઓ સાથે આવા કરાર કર્યા. આથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ, પણ પેતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી. આ પદ્ધતિ વારન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાની બાબતમાં પહેલ પહેલાં લખાવ કરી હતી અને લોર્ડ વેલ્સલેએ એને પાકી રીતે અમલમાં આણી.

૨. સને ૧૭૯૯ માં ટીપુએ મરેઠા, નિજમ, અફઘાન સરદાર જમા-
નશાહ, અને ફ્રેન્ચ એ સોડોની મદદ માગીને હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોનું
રાજ્ય કહાડી નાખવાને પ્રયત્ન કર્યું. આ ઉપરથી સોડ વેસ્ટલેએ લડાઈ
જાહેર કરી (એથો મહેસૂરે વિગ્રહ, જૂઓ પાને ૫૩-૫૪ મે). આ
વિગ્રહમાં સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ થયાં. એ બન્નેમાં ડીપ હારી
ગયો. આખરે અંગ્રેજોએ ત્રિરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો. ડીપ ધણીજ
બહાદુરીથી લડ્યો, પણ રાણમાં પડ્યો. ત્રિરંગપટ્ટણ અંગ્રેજોને હાથ આવ-
વાથી તેઓની સત્તા કન્યાકુમારી જૂરિરથી છેક કૃષ્ણા નદી સુધી સ્થપાઈ.

૩. અથોદયા અને કુર્ણાટકના ધરભાર (૧૮૦૧) — અથોદયાને
નવાબ સાદતઅલી અને તેનો વજીર બરાબર રીતે રાજ્ય ચલાવતા
નહોતા, અને સોડો ઉપર જીલમ કરતા હતા, તેઓ કુમકની પદ્ધતિની શરત
મુજબ અંગ્રેજના લશ્કરને ખરચ બરાબર પૂરો પાડતા નહોતા. તેથી સોડ
વેસ્ટલેએ નવાબ પાસે લશ્કરના ખરચને પેટે કેટલાક પ્રાંતો (હાલ જે
બાયબ પ્રાંતો કહેવાય છે તેમાંનો ધણો ભાગ) લીધા. કુર્ણાટકનો ધરડો
નવાબ મહમ્મદઅલી સને ૧૭૯૫ માં મરાણ પામ્યો. એની પછી એનો
છોકરો ગાદીએ બેઠો. એણે સને ૧૮૦૧ માં મોટું પેશ્વાન લઈ પોતાનું
રાજ્ય અંગ્રેજને સોંપી દીધું.

૪. સને ૧૮૦૩ માં ખીજો મરેઠી વિગ્રહ જાગ્યો. જસવંતરાવ
હોશ્કરે બાજીરાવની રાજધાની પૂના લઈ લીધું અને ખાજીરાવ જાને
નહાસી ગયો અને ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર (વસઈના કરાર, જૂઓ પાને
૩૫ મે) કરી. એ કરારથી તે તાખાનો રાજ થયો. આથી સિંદિયા
અને ભોંસ્લે બન્ને ગુસ્સે થયા અને અંગ્રેજો સાથે લડાઈ ચાલી.
(ખીજો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૮૦૩, જૂઓ પાનાં ૩૫-૩૭.) એમાં પાંચ
યુદ્ધો થયાં—અસાઈ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા, અને આર્ગામ.
એ સઘળાંમાં અંગ્રેજોનો જય થયો. દેવગામ અને સર્જ અંગ્રેજોના
કસર (જૂઓ પાને ૩૬-૩૭ મે) થી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના
ધણી થયા.

૫. ખીન્ને મરેડી વિગ્રહ પૂરે થયો કે તરતજ ત્રીજો થયો (જૂઓ પાને ૩૭મી). ખીજ મરેડી વિગ્રહમાં હોલકરે કંઈજ બાગ લીધો નહોતો. તેથી હવે તે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવા નીકળ્યો. બે યુદ્ધો થયાં—ડીંગ અને કૃષ્ણાબાદ આગળ—એ બન્નેમાં હોલકર હારી ગયો (૧૮૦૪). અંગ્રેજ સરદાર લેલકે ભરતપુરને ઘેરો ધાલ્યો, કારણકે ત્યાંનો રાજા હોલકરની સાથે મળી ગયો હતો. પણ તેમાં તે કત્તેહ પામ્યો નહિ. આખરે હોલકર મદદની આશાએ પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કંઈ ફાળ્યો નહિ, તેથી તેણે સલાહ કરી (૧૮૦૫).

૬. લોર્ડ વેલ્સલે ક્રિત્તિથી અને કત્તેહમંદીથી રાજ્ય કરીને સને ૧૮૦૫ના આગસ્ટમાં કલકત્તેથી વિલાયત ગયો. એણે ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનો મુત્તક વધારીને અગાઉ કરતાં બમણો ક્રીધા અને તેના મોટા રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર ઘૂક્યું.

૫. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (ખીજવાર) અને સર જ્યોર્જ બાર્લો (૧૮૦૫-૧૮૦૭).

૧. લોર્ડ કેર્નવોલિસ ; એક મરઘ ; સર જ્યોર્જ બાર્લો ; વેલ્સરમાં ખંડ, ૧૮૦૬, કર્નલ ગિલેમ્પીએ સમાવ્યું.

૧. લોર્ડ કેર્નવોલિસ ખીજ વાર ગવર્નર-જનરલ નીમાયો, પણ એને આબ્યાને થોડા માસ થયા એટલે મરાણ પામ્યો. એની જગ્યાએ સર જ્યોર્જ બાર્લો આવ્યો. એના વખતમાં વેલ્સરમાં દેશી સિપાઈઓએ તેઓના માયાના પહેરવેશમાં ફેર કરવાથી તથા આપણને ખિસ્તી કરવાના છે એમ સમજવાથી ખંડ કર્યું. સને ૧૮૦૬ના જુલાઈની દસમી તારીખે તેઓ ત્યાંની ગોરી પલટણ સામે ઉઠ્યા, અને તેમનામાંના ૧૧૩ જણને કતલ કીધા. કર્નલ ગિલેમ્પી જે આર્કટમાં હતો તેણે એકદમ ત્યાં જઈને ખંડખોરોને વિખેરી નાખ્યા.

હવે સર જ્યોર્જ બાર્લોને ગવર્નર-જનરલની પદી ઉપરથી નીચી પાયરીએ આણી મદ્રાસનો ગવર્નર બનાવ્યો.

૬. અર્લ ઑવ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૮૧૩).

૧. અમીરખાને ન્દસાડધા. ૨. ત્રાવણકોરનો કારભાર. ૩. મોરિશસ, બુર્મા, શ્રીલંકાની જીત (૧૮૦૬-૧૦); જાવા અને એમ્બોયનાની જીત, ૧૮૧૨. ૪. રક્ષજીતિગા માથે કરાર; ત્રિપ, કામૂલ અને ઇરાન નાડે કરાર. ૫. કમ્પનીને નવો પટો કમી આપ્યો, ૧૮૧૩.

૧. એ દેશી રાજાઓના કામમાં વચ્ચે પડ્યું નહિ એવો પાકો નિશ્ચય કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પાછું એને પોતાની મરજીથી ઉલટા ચાલવું પડ્યું. અમીરખાં જે લૂટારાઓનો સરદાર હતો તેણે વરાડના રાજાના મુલક ઉપર સ્હડાઈ કરી; અંગ્રેજોનું એક લશ્કર એની સામે મોકલ્યું, તેથી નાડો.

૨. ત્રાવણકોરનો કારભાર.— થાંડોક વખત થયાં ત્રાવણકોરનું રાજ્ય છેક હાલહવાલ યઈ ગયું હતું. રૈસિડન્ટ વચ્ચે પડ્યો, તેથી દીવાન ગુસ્સે થયો. તેણે કેટલીક અંગ્રેજોની રૈયતને કતલ કીધી અને કવીલનમાં રૈસિડન્ટના ખંગલા ઉપર હુલો કીધો. આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ એ દેશને પોતાના કબજામાં લીધો, ૧૮૦૮. એ તેઓના હાથમાં સને ૧૮૧૩ સુધી રહ્યો.

૩. બુર્મા વગેરેની જીત— ફ્રેન્ચ ચાંચીઆઓ મોરિશસ, બુર્મા અને શ્રીલંકાને બેટામાંથી નીકળી આવી અંગ્રેજોનાં ગેરપારનાં વહાણો લૂટી લેતા. સને ૧૮૦૮ અને ૧૮૧૦માં તેઓની સામે બે કાફલા મોકલવામાં આવ્યા, અને આ બેટાને લઈ લીધા. બુર્મા સને ૧૮૧૪ માં ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો. સને ૧૮૧૨ માં જતલા અને એમ્બોયના વલંદા લોકો પાસેથી જીતી લીધા.

૪. લાહોરનો રાજા રણજીતસિંઘ પતીઆગાઝ અને જહાંદમાંઝ પગપેસારો કસ્યા કરતો હતો, તેથી સને ૧૮૦૬ માં તે બે પ્રાંતના સરદાર રાએ પોતાના રક્ષાણને માટે લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. મિન્ટોએ તે

૧ ત્રાવણકોરના કિનારા ઉપર. ૨ હિંદી મહાસાગરમાં મેડાગાસ્કરની પૂર્વે. ૩ લુધીઆનાની દક્ષિણે. ૪ પાણીપત પાસે.

રાણજીતસિંગ પાસે એલચી તરીકે માકલ્યો, અને એવા કરાર થયા કે રાણજીતસિંગ સતલજ નદીની દક્ષિણ તરફના પ્રાંતો ઉપર કશી તરેહનો પોતાનો હક બળવે નહિ અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી રાખે. ફ્રેન્ચ અને રૂશ્યાનાં કાવતરાંનો અટકાવ કરવાની અને હિંદુસ્તાનમાં સલાહ સંપ રાખવાની મતલબથી સિંધ, કાજૂલ, અને દરિયા જોડે પણ કરાર કરવામાં આવ્યા.

૫. સને ૧૮૧૩ માં કમ્પનીને ખીજાં ૨૦ વર્ષનો પટો કરી આપ્યો, તેની રૂએ હિંદુસ્તાન સાથે જોપાર કરવાને જે તેઓનો એકલાનોજ હક હતો તે લઈ લેવામાં આવ્યો, પણ એના સાથે જોપાર કરવાનો તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો.

સોડ મિન્ટો સને ૧૮૧૩ માં ઈંગ્લંડ ગયો.

૭. માર્કવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ ઉર્ફે અર્લ ઑવ્ મોયરા (૧૮૧૪-૧૮૨૩).

૧. માર્કવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬)—આલ્મોરા અને મકવાન-પુરનાં યુદ્ધો, ૧૮૧૬. ૩. મોથો મરદી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮). ૪. નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭)—મીતામાલી અને નાગપુરનાં યુદ્ધો. ૫. પોંદારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)—માહિદપુરનું યુદ્ધ, ૧૮૧૭; મંદેશ્વરના કરાર, ૧૮૧૮.

૧. એ એક પ્રખ્યાત યોદ્ધો, ચતુર રાજ્યદારી પુરુષ, અને સારી રીત-ભાત અને ચાલનો માણસ હતો. એ સને ૧૮૧૪ ના અકટોબરમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૨. નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—ક્રારાણુ—ગુર્ખા લોકો જોણે થોડાંક વર્ષ ઉપર નેપાળ જીતી લીધું હતું તેના રાજાએ અંગ્રેજોના રક્ષણ તથેના ભૂટવાલાના જમીંદારને કેદ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને અંગ્રેજોના ૧૮ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા.

જાણવાજોગ હકીકત.—સોડ હેસ્ટિંગ્સે જનરલ ગિલેસ્પી અને એક્ટરલોનીને માકલ્યા. પણ ગિલેસ્પી હરદ્વાર પાસેનો કલંગનો

કિલ્લો લેતાં કપાઇ મૂલ્યો અને એના લશ્કરની ટેકલીક હાર થઇ. જનરલ એમ્પરલોનીએ મહા દુશીએ રામદાદરની ટેકરીનો કબજો લીધો અને વિલારાપુરના રાજાને નેપાળના રાજાના પક્ષમાંથી છૂટો પાડ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોને એ લાભ થયો કે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત પોતાના હાથમાં આવ્યો. સને ૧૮૧૬ માં જનરલ એમ્પરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમ્બારસિંગને આલ્મોરાર અને મકવાનાપુરનાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો. એજ વરસમાં સલાહ થઇ.

૩. હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યનો મરદાઓનો ઇતિહાસ પાંચમા પ્રકરણમાં પાને ૩૭-૩૮ મે) મુખતેસર આપેલો છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય ખીના સમાયલી છે.—(૧) બાજુરાવ રાજાનાં કાવતરાં, તેની મહત્તી, અને એથી મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮); (૨) પીંદાર સાથે વિગ્રહ; અને (૩) ગાગપુર વિગ્રહ. છેલ્લી બે મુખતેસર હકાકત નીચે આપી છે.

૪. ગાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—કારણ—સને ૧૮૧૬ ના માર્ચમાં વરાડનો રાજા રદુજી ભોંસ્લે મરાઠા પામ્યો. એની પછી પર્સીજી ગાદીએ બેઠો; પણ એ હેલિદીલ હોવાથી રાજ્યનો કારભાર એના કાકાના છોકરા આપા સાહેબને હાથ આવ્યો. એ એથી મરેઠી વિગ્રહમાં પણ સામેલ હતો. એણે પર્સીજીને મારી નાખ્યો અને પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એણે સીતાબાદદી આગળ રેસિડન્ટના ખંગલા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ ખીલફૂલ હારી ગયો, ૧૮૧૭.

ગાગવાગેગ હકીકત.—જનરલ ડોવેટન મોટું લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો. આપા સાહેબ તબ્બે થયાં, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહિ; ગાગપુર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં તે તલન હારી ગયું, ૧૮૧૭. એમ છતાં આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી; પણ લાગસીજ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને મિ. જોન્સને પકડી અલાહાબાદ કેદ મોકલ્યો; પણ રસ્તેથી તે સટકી ગયો, પીંદારાના સરદાર ચીતુ સાથે મળી ગયો, અને આમ તેમ છાત્રો રાજાની રખડીને સીપ્ત લોકના

૧ સિમ્લાની પાસે. ૨ કુમાયું પ્રાંતમાં. ૩ ખરમંડુની પાસે.

આશ્રય તળે ગયો. આખરે તે જોધપુર ગયો. અહીં તે જીવ્યો ત્યાંસુધી રહ્યો અને એનું કાંઈ નામ નિશાન રહ્યું નહિ.

૫. પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).— પીંઢારા ઘોડો એ મરેઠાઓના બાકુલી સિપાઈઓ હતા. જ્યારે મરેઠા સરદારો લડાઈ કરતાં ખંધ પડ્યા ત્યારે આ ઘોડો લૂટકાર કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓના ત્રણ સરદારો હતા— ચીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ. આ લૂટકારાઓને છેક નરમ પાડવાનો હેસ્ટિંગ્સે નિશ્ચય કીધો. કરીમખાં તો તાથે ચલ્યો; પણ ચીતુએ હોદ્દરના લશ્કરમાં આશ્રય લીધો. એ હોદ્દરે તુલસીજાઈ જે પોતાના છોકરા તરફથી ગભીર ચલાવતી હતી તેને નારી નાંખી હતી, કારણ કે એ સ્ત્રી ઉપર એવા બેઠમ હતો કે એ અંગ્રેજના પક્ષની છે. હોદ્દર અને ચીતુએ હવે અંગ્રેજોની સામા ચવાનો દરાવ કીધો. સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર આગળ એક માટું યુદ્ધ થયું, તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર હિસ્લોપ અને માલકમે તેઓને હરાવ્યા. સને ૧૮૧૮ માં સગીર ઉમ્મરના મલહારરાવ હોલ્કરે મંદેશ્વર આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો.

મંદેશ્વરના કરાર, ૧૮૧૮.— આથી મલહારરાવ હોલ્કર રજપૂતો ઉપર એની જે સત્તા હતી તે ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તળે રહ્યો.

૬. ચીતુએ આમ તેમ નાસભાગ કર્યા કીધું અને આખરે એને વાધે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઈ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ તાથે ચલ્યો અને તેમાં પાકો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

માર્કિસ આર્મ્સ્ટ્રોંગ સને ૧૮૨૩ માં હિંગ્લડ ગયો.

૮. લોઈ આમહર્સ્ટ (૧૮૨૩-૧૮૨૮).

૧. પહેલો પ્રહાર વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬).— પગામનું યુદ્ધ અને ધનંદાનના કરાર, ૧૮૨૬, ૨. નરાકપુરનું બંડ, ૧૮૨૬. ૩. જરતપુર જીતાઈ, ૧૮૨૬. ૪. મિઠાનદરબંધ મેળી.

૧. પહેલો ખૂલો વિગ્રહ (૧૮૧૩-૨૬)-કારણ- ખૂલો લોકોએ આરાકાન, મણીપુર ૧ અને આસામ કબજે કરીને સને ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજો કને એવી માગણી કરી કે ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ અને ઢાકા અમને સ્વાધીન કરો, કારણ કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. અલબત્ત અંગ્રેજોએ આ માગણીનો તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજ રાયતના રક્ષાણને માટે તેર સિપાઈઓ શાહપુરી મેટમાં આવી રહ્યા. તેઓને ખૂલો લોકોની ટોળીએ કહાડી મૂક્યા અને કચર ઉપર મહાધ કરી.

જાણવાજોગ હકીક્ત- અંગ્રેજોએ પ્રજાદેશના રખડતા રાજાને મદદ કરવાને સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પ્બેલને મોકલ્યો. તેણે જઈને રંગૂન સર કર્યું. ખૂલો લોકોનો સૌથી પ્રખ્યાત સરદાર મહા બંદૂલાને અંગ્રેજોએ દોનાખ્યુડ લેતાં મારી નાખ્યો, ૧૮૨૫. બીજી વરને પગામ૪ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ખૂલોઓ હારી ગયા. આખરે ચેન્દાબુ આગળ સલાહ થઈ.

ચેન્દાબુના કરાર, ૧૮૨૬.— આથી આવના રાજાએ કબુલ કીધું કે આસામ, કામરૂ, અને જન્ત્યા પ ઉપરના મારા હકો ઉપરથી મારે હાથ ઉઠાવવો; આરાકાન અને બીજા કેટલાક પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના ખર્ચને પેટ એક કરોડ રૂપિયા આપવા.

૨. બરાકપુરનું બંડ, ૧૮૨૬.— પહેલો ખૂલો વિગ્રહ થઈ રહ્યો ત્યાર પછી ૪૭ મી પલઠાણના સિપાઈઓ બરાકપુરમાં ૬ બંડ કરી છઠ્યા. કેમકે તેઓ તરફ ઘણો જૂલમ વાપરવામાં આવ્યો હતો; પણ પેંગેટ ત્યાં જઈને બંડ સમાવી દીધું.

૩. બરતપુર ઉપર હુકમો, ૧૮૨૬.— બરતપુરનો રાજા સને ૧૮૨૬ માં મરાણ પામ્યો. તેની ગાદીનો દાવો તેનો બાઈ બજાદેવસિંગ અને બત્રીન્જો દુર્જનસાહ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી બજા-

૧ આસામની પૂર્વ. ૨ મણીપુરની પશ્ચિમે. ૩ બરાવતીના કુખ પાસે. ૪ બરાવતી નદી ઉપર આવા પાસે. ૫ આસામમાં બીરાપુર પાસે, ૬ કલકત્તા આગળ.

ત્રેલસિંગને ગાદી આપી. પણ તે એક મહિનામાં મરણ પામ્યો. હવે દુર્મનસાને બગદવસિંગના કુંવરને કેદ કરી રાજ્ય કબજે કાઢ્યું અને અંગ્રેજોની સામે થવાને કોશિશ કરી. લોર્ડ ફોર્મજનો આરે બરતપુરનો કિલો ને ધાગોજ મળખૂત ગણાતો હતો તેને ધેરા ધાલી લઈ લીધો. આથી સને ૧૮૦૫ માં લેઈકે અંગ્રેજોના મોભાને ડાઘ લગાડ્યો હતો તે પાંચા જળવાયો, અને અરા હકદારને ગાદી મળી.

૪. લોર્ડ આમહર્સ્ટ સને ૧૮૨૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાન છોડી ગયા. મિ. જાટરવર્થ બેન્કીએ લોર્ડ ઉવિલ્ક બેન્ટિંક આપ્યો ત્યાંસુધી ગવર્નર-જનરલનું કામ ચલાવ્યું.

૯. લોર્ડ ઉવિલ્ક બેન્ટિંક (૧૮૨૮-૩૬).

૧. મહેસૂરની વ્યવસ્થા; ૩૦ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે બેન્કી વીરું, ૧૮૩૪. ૨. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે આગબોટો ચાલવા લાગી; કમ્પનીનો વેપાર કરવાનો તદ્દન દડ જતો રહ્યો, ૧૮૩૪. ૩. સુધારા. ૪. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ અને જરૂર ધાપાની છૂટ.

૧. મહેસૂર અને કુર્ગની વ્યવસ્થા.— મહેસૂરમાં અંધેર રાજ્ય ચાલતું હતું, માટે એ પ્રાંત સને ૧૮૩૨ માં અંગ્રેજ અમલદારની સત્તા તળે સૂકવામાં આવ્યો. (એ સને ૧૮૮૧ માં સગીર મહારાજને પાંછા આપ્યો.) કુર્ગનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર અને સહાયકારી હતો. એના મરણ પછી એનો ભત્રીજો ગાદીએ બેઠો. બાદશાહી કુટુંબના કોઈ પણ પુરુષને એણે જીવતા રહેવા દીધો નહિ, અને લોકો તરફ ઘણું જ ધાતકી-પણું અભાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા, એને પદ્મશ્રી કીર્તી અને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. એનું રાજ્ય કમ્પનીના અધિકાર નીચે સોંપ્યું, ૧૮૩૪.

૨. આ વખતે હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે આગબોટો ચાલવા લાગી. કમ્પનીને બેપાર કરવાનો ને હક હતો તે સને ૧૮૩૪ માં લઈ લેવામાં આવ્યો અને હવે પછી રાજ્યકારભાર કરવાનો જ હક તેઓના હાથમાં રહ્યો.

૩. કરકસરવાળા અને લોકોના કાયદા સારૂ કરેલા સુધારા.—
 સોડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિન્કે લશ્કરી સિપાઈઓને બેવડું ભથ્થું (બૂઝી પાને
 ૪૯મી) મળતું હતું તે કઠાડી નાખ્યું. પછી એણે સત્તી યવાનો રિવાજ
 કઠાડી નાખ્યો, અને દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું.
 સને ૧૮૨૯ માં ઠગ લોકો અથવા લૂઠારાનાં ટોળાં જે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં
 ભટકાટ કરતાં હતાં તેનું જડમૂળ કઠાડ્યું.

૪. સોડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિન્કના રાજ્યમાં કોઈ મોટાં લડાઈનાં કામો
 થયાં નથી, પણ દેશના શાંતિવાળા સુધારા વધારા થયા છે. એ સને
 ૧૮૩૫ ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો. એની પછી સર આલ્ફ્રેડ
 મેંટકાફે ગવર્નર-જનરલ તરીકે થોડા માસ કામ ચલાવ્યું. એના વખતમાં
 જાહેર છાપાને છૂટ મળી.

૧૦. લોર્ડ ઓક્લેન્ડ (૧૮૩૬-૧૮૪૨).

૧. અધ્યાધ્યાની ગાદી માટે તકરાર; સતારાનો રાજ. ૨. અફઘાનીસ્તાનની હકીકત.
 ૩. પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨), પંજાબનું યુદ્ધ, ૧૮૩૯; શાહ શુજાને ગાદી પાછી
 મળી; અકબરખાં; અંગ્રેજોને પાઘા કરતા ગોળીબી દાર ડીપા; શાહ શુજાને મારી નાખ્યા.
 ૪. ખીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨); નાનકીનના કરાર, અંગ્રેજોને શંગડોંગ બેટ મળ્યા,
 ૧૮૪૨.

૧. એ સને ૧૮૩૬ના માર્ચ માસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. એજ વરસમાં
 અયોધ્યામાં રાજગાદીને સારૂ વાંધો ઉઠવાથી ત્યાં એક ખંડ થયું, પણ
 તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું. બે વરસ પછી સતારાના રાજાને
 સર જર્જમ્સ કાર્નાકે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ત્રણ્યો અને એને બદલે એના
 ભાઈને બેસાડ્યો.

૨. અફઘાનીસ્તાનની હકીકત.— સને ૧૮૬૧ માં પાણીપતનું
 મોટું યુદ્ધ થયું ત્યારપછી અહમદશાહ અબદલી બહુ જખરે બાદશાહ થઈ
 પડ્યો હતો. ન્યારે માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન કાબૂલ ગયો ત્યારે શાહ
 શૂજા કરીને અબદલીનો પૌત્ર ત્યાં રાજ કરતો હતો. આ માણસને

એના બાઈ મહમૂદે ફતેહખાં નામના ધણા લુચ્ચા વજીરની મદદ લઈને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂક્યો. આ પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. પણ મહમૂદને પોતાના વજીર ઉપર અદેખાઈ આવી તેથી તેણે તેની આંખો ફેડી નાંખી. આ નિર્દય કામથી એની જાતના સોકો (ખરાકઆઈ) બહુ ગુસ્સે થયા. તેઓએ મહમૂદને પદભ્રષ્ટ કરીને તેનું રાજ્ય જેલથી લીધું. મહમૂદ પાસે હેરાતજી રહ્યું. એ વજીરની જાતના સોકોમાં સહુથી બળવાન સરદાર હોસ્ત મહમૂદ કરીને હતો. તેણે કાબૂલ અને ગીજની સર કચ્ચાં. રાણજીતસિંગ જે પંજાબનો રાજા હતો તે કાશ્મીર અને પેશાવર સહિત સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફનાં પરગણાં પચ્ચાની પડ્યો. સને ૧૮૩૪ માં શાહ શજાએ પોતાનું રાજ્ય પાંચું મેળવવાને મહડાઈ કરી, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, તેથી અંગ્રેજોના પેન્શનર તરીકે લૂધીઆનેડ રહ્યો.

૩. પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨).— ધરણુ-આ બખ્તે રૂશ્યાના સોકો હોસ્ત મહમૂદની સાથે એક સંપ કરતા હતા અને તેઓનો હૂમલો અટકાવવાની મતલબથી અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન સાથે મિત્રતા રાખવી એ જરૂરનું લાગ્યું. હોસ્ત મહમૂદ જે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો તે અંગ્રેજોની સાથે સંપ કરવાને ખુશી નહોતો. તે ઉપરથી સોડ એકલગે શાહ શજાનો પક્ષ લેવાનો નિશ્ચય કીધો.

જાણવાજોગ હકીકત.— સને ૧૮૩૮ માં રાણજીતસિંગ, શાહ શજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે એકસંપ થયો અને સર જોન કીનગી સરદારી હેઠળ અંગ્રેજનું લશ્કર અફઘાનીસ્તાન ઉપર મહડાઈ કરવાને સિંધુનદ તરફ આદ્યું. તેઓ પહેલાં તો કુંદહાર ગયા અને ત્યાં શાહ શૂજને વિધિ-પૂર્વક ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી તેઓ ગીજની ગયા અને ત્યાંનો કિલ્લો એકદમ હલ્લો કરીને બંધ લીધો. પછી તેઓએ કાબૂલમાં પગ ચૂક્યો. હોસ્ત મહમૂદ પર્વાનાજ આગળ હાર ખાઈ નહાસી ગયો (૧૮૩૯) અને

૧ અફઘાનીસ્તાનની વાચબે, ૨ કાબૂલ નદીના ઝુપ પાસે, ૩ સતલજ નદી પાસે, ૪ કાબૂલની ઉત્તર તરફ.

શાહ શૂન ગાદી ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મહેરો બાગ હવે હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો અને થોડુંક શાહ શૂન પાસે દેશમાં ખંદોષસ્તને માટે રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૮૪૦ માં દોસ્ત મહમદ અંગ્રેજને શરણ આપ્યો, તોપણ અંગ્રેજો છોકરો અકબરખાં તાબે થયો નહિ. તેણે ખંડ મચાવ્યું. અંગ્રેજો દરમ્યાનમાં કાબૂલના અફઘાનો અંગ્રેજો શાહ શૂનનો અમલ માન્યો નહિ. તેઓ સામે થયા અને તે શહેરમાંના દરેક ગોરાને મારી નાખ્યો. અંગ્રેજો પોતે ખડું સંકટમાં છે એમ ધારી અફઘાનીસ્તાનમાંથી ખીલકલ પાછા ફરવાને અકબરખાંએ તેમને વચન આપ્યું કે હું તમને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને તમે જશો ત્યારે હું સામે યઠરા નહિ. પણ અંગ્રેજો સાર ઉવિલ્લમ મેકનાટન નામના અંગ્રેજ અલ્પચીને મસલત કરવાની જગ્યાએ ખેલાવી ગોળીથી દાર ફર્યો. અંગ્રેજો કરવામાં આવ્યો તે છતાં પણ નેજને રસ્તે યઠને કાબૂલમાંથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાને અંગ્રેજોએ નિશ્ચય કીધો. થોડીક સ્ત્રીઓ અને અમલદારો જોઈને અલ્પમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં તે સિવાય બધાં રસ્તામાં મરણ પામ્યાં. માત્ર ૩૦ જાણડના કરીને કાબૂલ મોકલેલા લશ્કરમાંનો અકબર અંગ્રેજ જીતો જલાલાબાદ પાછો આવવા પામ્યો. કાબૂલમાં શાહ શૂનને મારી નાખ્યો અને અંગ્રેજો મુઠાને ખાડીમાં ફેંકી દીધું.

૪. ચીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨).— અંગ્રેજો કારણ એ હતું કે અંગ્રેજો હેપારીઓ ચીનમાં અરીણ દાણ આપ્યા વિના છુનામાના સર્ધ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં હાથો અને રૈયતો ઉપર જીલમ ગુજારતી હતી. સાર ધું ગફે કેટલીક લડાઈ કરી નાનકીનાર આગળ કરાર કર્યા.

નાનકીનારા કરાર, ૧૮૪૨ (ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).— એ કરારથી અંગ્રેજોને હાંગકોંગર બેટ આપી દેવામાં આવ્યો અને ચીનના કિનારા ઉપરનાં ચાર ખંડો— એમોય, કુચુ, નિંગ્પા, અને શંધાયમાં અંગ્રેજોનાં વહાણોને આવવા દેવાની રજા મળી.

૧૧. લોર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૧૮૪૪).

૧. અંગ્રેજના લશ્કરનું કાબૂલ જવું, તે લક લેવું અને પછી પાછું ફરવું. ૨. સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩)—મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધ; ગિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે ભેટ લેવું. ૩. ગ્વાલિયર વિગ્રહ, ૧૮૪૩—મહારાજપુર અને પનીઆરનાં યુદ્ધ.

૧. લશ્કરનું કાબૂલ જવું — અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું બહુ લશ્કર નારા પામ્યું ત્યારપછી તેઓની પાસે જેજ કિલ્લા રહ્યા હતા—દક્ષિણમાં કંદહારનો; ત્યાં જનરલ નોટ સરદાર હતો; અને બીજો જલાલાબાદનો, ત્યાં સેર્જન્ટલ સરદાર હતો. એ બન્ને કિલ્લાને શિયાળો અને વસંત ઋતુમાં અકબારખાંએ ઘેરો ઘાટ્યો, પણ તેનું કાંઈ બચ્યું નહિ. એમ છતાં ઉલ્લાગામાં હિંદુસ્તાનમાંથી લશ્કર આવ્યું, તેથી બન્ને કિલ્લા બચ્યા અને એ બીજી લશ્કરી ટૂંકડીઓ જે પલટાણો તેઓએ ખચાવ કીધી હતો તેમને સાથે લઈને કાબૂલ ગઈ. જનરલ પોલોક જલાલાબાદના લશ્કરનો સરદાર હતો અને જનરલ નોટ કંદહારના લશ્કરનો સરદાર હતો; ડ્રાબૂલ લઈ લેવામાં આવ્યું; સોમનાથના હૈરાનાં બારણાં જે મહમૂદ ગીજની લઈ ગયો હતો તે લાવીને આગ્રામાં રાખવામાં આવ્યાં અને પછી અંગ્રેજ સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણે અફઘાનીસ્તાન સાથે કાંઈજ કામ નથી, તેથી પોતાનું લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું ખેલાવી લીધું.

૨. સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—દારણ—અફઘાનીસ્તાનમાં લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સિંધના અમીરો સાથે જે કરારો કીધા હતા તે તેઓ તાબેદારીથી અને નિમકહલાલીથી પાળ્યા કરતા હતા. ગયા અફઘાન વિગ્રહ વખતે તેઓએ અંગ્રેજોને ખોરાક અને ગાડીઓની મદદ કીધી હતી, અને તેઓનીજ મદદ વડે જનરલ નોટથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યા હતાં. પણ અમીરોમાં સંપ નહોતો. તેઓએ રેસિડન્ટના ખંડા ઉપર હુમલો કીધો. મેજર ઝૌટામ જે સિંધમાં અંગ્રેજનો રેસિડન્ટ હતો તેણે આ બાબતની ગવર્નર-જનરલને ખબર કીધી. તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાનોગ હુકી કતા.—લોર્ડ એલેનબરોએ સાર ચાલસે નેખી-અરને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ યુદ્ધો થયાં—મીઆની અને હૈદ-

રાખાદ આગળ (૧૮૪૩)—એ બંનેમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે અમીરને હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંધાનું દીકું અને અમીરને રાજ કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધા.

૩. ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—ઝરાણુ—દોલતરાવ સિંધિયા અને ૧૮૨૭ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની રાણી જંદોજીને દત્તક લઈને તેની પત્ની રાજ કરતી હતી. જંદોજીએ અને ૧૮૩૩ માં રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, પણ રાજ્યરક્ષક કોણ થાય તેને માટે રાણી અને જંદોજીના કાકા મામા સાહેબ વચ્ચે તકરાર હતી. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે જાણ્યું કે આથી શહેરમાં લડાઈ સળગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો.

ગાણવાળોગ હકીકત.—સર હ્યુ ગાફને ગ્વાલિયર મોકલ્યો અને મહારાજપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મરેદાઓ હાર્યા. એજ દિવસે મેજર નેનરલ ગ્રેએ પર્નાચાર આગળ ખીજો જય મેળવ્યો. પછી રાખને અંગ્રેજના રક્ષણ તળે શ્રદ્ધામાં આવ્યો.

લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે અને ૧૮૪૪ ના આગળમાં વિલાયત ગયો.

૧૨. સર હેન્રી હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૧૮૪૭).

૧. પુલીપત્તિંગ, પંજાબનો રાજ. પહેલાં સીપ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬)—મુઢકી અને ફિરોઝશાહનાં યુદ્ધ, ૧૮૪૫; અલિવાલ અને સ્ત્રાઉતના યુદ્ધ, ૧૮૪૬. ભારોના કરાર.
૨. ભયંકર યુદ્ધ પાડ્યા.

૧. પાહેલો સીપ અથવા પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬).—ઝરાણુ—રાણીજીસિંહના મરણ પછી પંજાબમાં જૂદી જૂદી ટોળીઓ રાજ્યને સારે લડ્યા કરતી હતી, તેથી ત્યાં ઘણુંજ અંધેર ચાલ્યું. આખરે રાણીજીની માનીતી સ્ત્રી ચંદાકુંવરને પેટે જન્મેલા દુલ્લાપસિંહ હતા તેને મહારાજ કાઢ્યા. સીપ લોકો અંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર રાખતા હતા, અને તેઓ પોતાને “ખાલસા” અથવા પવિત્ર કહેતા. તેઓ લાલસિંહ અને તેજસિંહની સરદારી નીચે સતલજ નદી આંખગી આવ્યા અને ફિરોઝપુરમાં અંગ્રેજોનું લશ્કર હતું તેને ખાસ્તી પમડી. સર હેન્રી

હાર્ડિંગે સને ૧૮૪૫ ના ડીસેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. એ વિગ્રહ બરોબર એ માસ ચાલ્યા.

જાણવા જોગ હકીકત.— પહેલાં તો લોર્ડ ગફ સીપ થોકોના સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મૂકી? આગળ હરાવી નહસાડી મૂક્યું, ૧૮૪૫. એજ વરસમાં લોર્ડ ગફ અને લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહ? આગળ હરાવ્યો. વળી સર હેરી સ્મિથે ઝાલિવાલર આગળ સીપ સરદાર ગુલામસિંગને હરાવ્યો, ૧૮૪૬. છેલ્લી વારે લોર્ડ હાર્ડિંગે સોબાઉન? આગળ સીપ સરદાર નેલસિંગ અને રથામસિંગને હરાવ્યા (૧૮૪૬). આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).— (સીપ અને અંગ્રેજ વચ્ચે) આ કરારની પ્રતિપત્તિને પંજાબનો રાજા કબૂલ કરી; બીઆસ અને સતલજ નદીની વચ્ચેના રાજાખાને અંગ્રેજ મુક્ત સાથે નાંદી રીધો; અને આ વિના કારણના કરેલા વિગ્રહ માટે સીપ ભેટાએ ખરબ આપ્યા.

૨. સતી થવાનો ચાલ, પાળહવા, માનવબોગ, અને ઠંગ થોકોના બંધકર ગુનહામ્મને બંધ પાડવામાં આવ્યા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ સને ૧૮૪૭માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૩. લોર્ડ હલ્લેસી* (૧૮૪૮-૧૮૫૬).

૧. લાલા મૂળરાજ, મુલતાનનો ગવર્નર. બીના સીપ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯)—ફિરોઝ અને મહસામનાં યુદ્ધ, ૧૮૪૮; મુલતાનનો ફત્તો; રામનગર (૧૮૪૮) અને બિલ્થિય નાલા (૧૮૪૯) નાં યુદ્ધો; શુન્નરાત આગલ ભોડે ગરની પૂરેપૂરી ફત્તો, ૧૮૪૯; પંજાબને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોજી રીધું, ૧૮૪૯. ૨. બીના બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩)— રંગૂન, ખસીન અને પ્રાંત જીતાયાં. પશુપ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે નાંદી રીધો, ૧૮૫૨-૫૩. સતારા (૧૮૪૮), તાગપુર, ઝાંસી અને વગડ (૧૮૫૩), અયોધ્યા (૧૮૫૬) એ પ્રાંતો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોજી રીધા. ૪. આગગાડી અને વિનળીક તાર શરૂ થયાં.

૫. બીજો સીપ અથવા પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯).— કારણ—સને ૧૮૪૮ માં લાલા મૂળરાજ મુલતાનનો ગવર્નર હતો. હવે અયો હરાવ થયો કે એની જગ્યાએ સરદાર ખાનારિંગને બેસાડવો.

૧ ફિરોજપુરની પાસે. ૨ લુધીઆનાની પાસે.

* સને ૧૮૫૩ માં ઈંગ્લેંડની પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરીને તેની રૂએ બંગાળના ગવર્નર તરીકેના કામકાજથી ગવર્નર-જેનરલને મુક્ત કરવામાં

એ સરદાર ખાનસિંગ મેં વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને લઈને મૂલતાન ગયો. આ એ માણસને નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. એજ વખતે એક એવું કાવતરું રચવામાં આવ્યું કે પંજાબમાંના અંગ્રેજના પદા અમલદારોને કાપી નાખવા અને લાહોરમાં રાજ્યનો છેક ફેરફાર કરી નાખવો.

ગાણવાન્નેગ હંકીકત.— લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ અને લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈની તૈયારી કરતા હતા. કિનેરી^૧ અને સદુસામી^૨ આગળ લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસનો લાલા મૂળરાજ ઉપર જય (૧૮૪૮); મૂલતાનનો હથેલી; રામનગરરે (૧૮૪૮) અને ચિલિયનવાલા^૩ (૧૮૪૮) આગળ લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈ સીપ સરદાર શેરસિંગ, અતરસિંગ વગેરેને હંકાવવું; અને લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈ ગુજરાતરે આગળ શેરસિંગ અને અતરસિંગ ઉપર પૂરેપૂરી ફતેહ (૧૮૪૮) થી પંજાબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધું. વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનનાં ખૂનને માટે મૂળરાજ ઉપર કામ ચાલ્યું. એ ગુલેશાર દર્યો, પછી એની શિક્ષામાં ધટાડો કરી ફકત જનમ કેદની કરી. મહારાજા ધુલીપસિંગને ૫૦,૦૦૦ પાણીડગું વર્ષાશન ખાંધી આપ્યું. અંગ્રેજોને ખીજી લ્હો મળી તેમાં ફુનિયામાં સૌથી મોટો હીરા કોહીનૂર ઈંગ્લંડ મોકલી દીધો.

૨. ખીજો ખાલી વિગ્રહ (૧૮૫૨—૫૩).— આવાનો રાજા અને તેના અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જુલમ ગુજારતા હતા તેથી એ વિગ્રહ થયો. દરીઆ ઉપર કોમોડર લામ્બર્ટ અને જમીન ઉપર જેનરલ ગોડવિને લડાઈ કરીને પ્રહારો લોકોને તાબે કાઢ્યા, અને રંગૂના, માટાખાના, ખાસીનાહ, અને જોમપ એ શહેરો લીધાં. પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ ના જૂનની ૩૦મી તારીખે એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

આગ્યો. તેજ કાયદાની રૂએ બંગાળના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં રાજ્ય ચલાવવાને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને નીચે અને અંતે જોતાં આખા હિંદના ગવર્નર-જેનરલની પહેલી પદ્ધતિ લોર્ડ ડલહૌસીને મળી.

૧ મૂલતાન પાસે. ૨ ચીનાબ નદી આગળ. ૩ જહાલમ નદી ઉપર. ૪ ઈરાવતી નદીનાં મુખ આગળ. ૫ ઈરાવતી નદી ઉપર.

૩. રાજ્યસંયોજન કરવાની રાજ્યનીતિ.—સને ૧૮૪૮ માં સત્તારાનો રાજ શાહુજી અને સને ૧૮૫૩માં નાગપુરનો રાજ રઘુજી ભોંસ્લે અને જાંસીનો રાજ વાંઘરરાવ એ ત્રણેય અપુત્ર મરાઠા પામ્યા. તેઓને દત્તક ન સેવા દેતાં લોડ ડલહૌસીએ તેઓનાં રાજ્ય ખ્રિશ્તિ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધાં. સને ૧૮૫૩ માં ગવર્નર-જનરલે વરાડ પ્રાંત નિજમ પાસે દેવાને પેટે લીધા. અયોધ્યામાં ભયંકર અંધર ચાલતું હતું તેથી તે પ્રાંત પાગલ સને ૧૮૫૬ માં ખ્રિશ્તિ રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. આ પ્રમાણે લોડ ડલહૌસીની કારકર્દીમાં અંગ્રેજોને ૧૧ પ્રાંતો—સત્તારા, પંજાબ, રંગૂન, માર્ટાગાન, જસીન, પ્રોમ, પેગુ, નાગપુર, જાંસી, અયોધ્યા અને વરાડ મળ્યા.

૪. આ ગવર્નર-જનરલના અમલના વખતમાં આગાહાડી અને વિજળીક તાર શરૂ થયાં. એ સને ૧૮૫૬ માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૪.—લોડ કેનિંગ, ૧ લો વાઇસરોય (૧૮૫૬-૧૮૬૧).

સિપાઇઓના બળવો (૧૮૫૭)—મદ્રાસપુર, મીરાત, દિલ્હી આગળ બળવો ; નાના સાહેબ અને તાત્યા ટોપી, બળવાઓના સરદાર ; કાનપુરમાં અંગ્રેજોની કતલ ; લખનૌનો ઘેરા, નાના સાહેબનું નહાસી જવું. કમ્પની સરકારના રાજ્યનો અંત ; બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાના અધિકાર નીચે ચૂકાયું, ૧૮૫૮.

સિપાઇઓના બળવો.—કારાગ-દેશી સિપાઇઓને જોરબૂલમથી ખ્રિસ્તિ કરવાની અને તેઓને ગ્લાન અને રિવાજો સંબંધી અડચણો થાય એવા ફેરફારો કરવાની ધાસ્તી, અને અયોધ્યા પ્રાંત (જ્યાંથી સિપાઇઓની મોટી સંખ્યા આવી હતી) કે જે બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો—આ અને બીજાં ઘણાં કારણોને લીધે આ મોટો બળવો જાગ્યો. સને ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં નવી ખંદૂકો હિંદુસ્તાનના લશ્કરી માણસોને વ્યાપવામાં આવી. એવી જૂમ ચેલી કે સિપાઇઓને વટલાવવાના ઈરાદાથી કારગુસોને ગાય અને ફુકરની ચરબી લગાડી છે.

જાગુવાળોગ હુકીકત—બળવો પહેલવહેલાં, સને ૧૮૫૭ ના માર્ચમાં પ્રાણીમાપુર આગળ જાગ્યો. તેને સમાવી દેવામાં આવ્યો.

૧ બ્રિટિશમાં, જેટલા નદી ઉપર. ૨ મૂર્તીદાસ પાસે.

મે માસની દસમી તારીખે મીરના આગળ મોકલેલું ખંડ થયું. એજ માસની અગીઆરમી તારીખે એવાંજ કમકમાટ ભરેલાં કામો દિલ્હી આગળ થયાં. એ બળવાજોરના સરદારે નાના સાહેબ, નાનકા ટ્રાપી વગેરે હતા. તેઓએ દિલ્હી કબજે કર્યું. ત્યાં એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, અને ઘણા માણસની ખુઆરી થયા પછી દિલ્હી પાછું લેવામાં આવ્યું. ડાનપુરમાર ને ખીના બની તે ઘણીજ ત્રાસદાયક હતી. નાના સાહેબે ખાટકાઓને બોલાવ્યા અને તેઓએ સઘળાં અંગ્રેજોનાં મૈરાં છોકરાંને કાપી નાખ્યાં. બળવાજોરોએ પછી લખનૌરને મેરાં ધાવ્યો. સર હેન્લી લોરેન્સે છેક મેરાઈ ગયો. હેવલોક અને આટામ ઘણીવાર નિષ્ફળ થયા, પણ પછી તેઓએ એ શહેરને છાપેા મારીને લઈ લીધું. ખંડજોરના માણસોનો ઘણા નીકળ્યો. તેમાંના કેટલાકો નાના સાથે નહાસી ગયા. નાનાને ત્રિષે એવી વાત માલે છે કે તે નેપાળના જંગલમાં મરી ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે કેદ પકડ્યો અને તેના એ છોકરાને તથા તેના પૌત્રને ગાળીથી દાર કર્યા. અંગ્રેજ સરકારને ને દેશી રાજ્યોએ અને સરદારોએ મદદ કરી હતી અને આવી વખતે નિમકહલાલ રથો હતા તે ગ્વાનિયરના મહારાજ સિંધિયા, જેપુર અને પાતીઆળાના મહારાજ, હૈદરાબાદનો નિઝામ, વડોદરાનો ગાયકવાડ વગેરે હતા.

આ બળવાનું પરીણામ એ થયું કે કમખંડી સરદારના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ હંબલંડના રાજ્ય-કર્તાના અધિકાર નીચે ચૂકવામાં આવ્યું. એ લી મતલબનો હંદેરા દરેક દેશી ભાષામાં તરજુમો કરીને સને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની પેહેલી તારીખે હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં વાંચવામાં આવ્યો.

૧૫. લોડે એલ્જીન (૧૮૬૨-૬૩).—એની કારકારીના દરમ્યાનમાં પંજાબના વાયવ્ય કોણમાંના વાહુણી જાતના ધર્મીઓ લોકોએ ખંડ કર્યું, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯).—એની ગેરહાજરીમાં મદ્રાસના ગવર્નર સર ઉવ૦ ડેનિસને વાર્ષિક રીતે કામ ચલાવ્યું. સને ૧૮૬૪ ના જાનેવારી માસમાં સર જોન લોરેન્સે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી. એના વખતની મુખ્ય ખીના :— ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫), ઓરિસ્સામાં બયંકર દુકાળ (૧૮૬૬), અને આર્જિન્ટિનાના લોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—એના વખતની જાણવાજોગ ખીના :—અંબાલા આગળ અકુદ્યાન બાદશાહ શેરઅલી સાથે મુલાકાત; ડચ્ક ઓર્વ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો. લોર્ડ મેયોને સને ૧૮૭૨ માં એક મારામ્મ પોર્ટ પ્લેર આગળ મારી નાખ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રુક (૧૮૭૨-૭૬).—એના વખતમાં બડોદરાના રાજા મલહારરાવ ગાયકવાડને પોતાના રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું. તેથી સને ૧૮૭૫ માં પદ્મશ્રી કીધો; પ્રિન્સ ઓર્વ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો (૧૮૭૫-૭૬).

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—એના રાજ્યમાં લિક્ટેરારીઆ શાહીને સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે દિલ્હી આગળ મળેલા દરબારમાં હિંદુસ્તાનની “કચેગર-ઈ-હિંદ મહારાણી” એવા કિતાબ મળ્યો. શરમતી સાથે જે મિત્રતા હતી તે તોડવામાં આવી, કારણ કે એણે કાબૂલમાં રજાના એલચીનો આદરસત્કાર કીધો અને અંગ્રેજના એલચીને આવવા દેવા ના પાડી. તેથી તેની સામા લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. (જી.એ. અકુદ્યાન વિગ્રહ ૧૮૭૮.) શરમતીને રજાના મુલકમાં જહાસી જવું પડ્યું. ત્યાં તે મરાઠા પાખ્યો. ચાકુજખાંને એના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો, અને કાબૂલમાં એક અંગ્રેજ રસિડંટને રાખવામાં આવ્યો. સર હુર્ટ કેવેન્ઝરી જે રસિડંટ હતો તેને અને ખીજા હાથા યૂરોપી લોકોને કાપી નાખ્યા. પછી ત્રીજો અકુદ્યાન વિગ્રહ થયો ૧૮૮૦. સર ફ્રેડરિક રોબર્ટ્સે કાબૂલ કબજે કીધું. ચાકુજખાં હિંદુસ્તાનમાં કેદી તરીકે મોકલ્યો. એજ વરસમાં ઈંગ્લંડમાં

નવું પ્રધાનમંડળ થયું અને અફઘાનીસ્તાનને છોડી દેવું એવા દરાવ થયો. અંગ્રેજોએ અજફુલ રહેમાનને કાબૂલનો અમીર પસંદ કરીધો. તોપણ અફઘાનીસ્તાન છોડવા પહેલાં અંગ્રેજોએ માઠી હાર ખાધી. અફઘાનીસ્તાનની ગાદીનો ઘવો કરનાર અયુજખાંએ મેઈવાન્ડ આગળ અંગ્રેજના લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘાઝ્ખં નારા કર્યું. પછી એણે કંદહારને ઘેરા લીધો. પણ સાર ફેડરિક રોજર્ટસે એને મજા આગળ હરાવ્યો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—એનું રાજ્ય સુખશાંતિને માટે પ્રખ્યાત છે. દેશી છારખાને લગતો કાયદો કહાડી નાખવામાં આવ્યો; સ્થાનિક સ્વરાજ્યની યોજનાથી હિંદુસ્તાનના દેશીએને રાજ્યદારી ખાતમાં માથું ધામવાનો એક નવો જમાનો આવ્યો; ખીઠા ઉપરનો કર હતો તેમાં થોડાક ઘટાડો કરીધો; ઈંગ્લંડથી જે સુતરાઉ કપડાં આવતું હતું તે ઉપરની જકાત કાઢી નાખવામાં આવી; અને સિક્કોનું બલું થાય એવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. એના પછી લોર્ડ ડફરિન આવ્યો.

૨૧. લોર્ડ ડફરિન (૧૮૮૪-૮૮).—અંગ્રેજોએ જાણ દેશના રાજ ધીજો સાથે લડાઈ કરી એ દેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો, ૧૮૮૬. ખેલી નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) મુંબઈમાં (૧૮૮૫); ખીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી મદ્રાસમાં (૧૮૮૭) મળી. ખીઠા ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લોકો ઉપર અપ્રિય દર્નકમ ટેક્સ નવાજ રૂપમાં પાછો મૂકવામાં આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદની તકરારનો છેવટે નિકાલ થયો.

૨૨. લોર્ડ સેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).—એણે સને ૧૮૮૮ ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની લગતમ પોતાને હાથ લીધી. ચોથી નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહાબાદમાં મળી (૧૮૮૮); સુરતમાં બયંકર આગ, ૧૮૮૯. પાંચમી નેશનલ કોંગ્રેસ મુંબઈમાં (૧૮૮૯) અને છઠ્ઠી કલકત્તામાં (૧૮૯૦) મળી. રૂઝાના રાજના પાટવી કુંવરે હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લીધી (૧૮૯૧).

**ભરતખંડના ગવર્નર - જેનરલો,
સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૧૧ સુધી.**

ક્રેટલામા.	નામ.	ક્યાંથી	ક્યાંસુધી.	વર્ષ
૧ મો	ગ્રોરન હેન્ડિંગ્સ... ..	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
૨ જો	લોર્ડ કોનવોલિસ	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
૩ જો	સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઈનમથ	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
૪ થો	લોર્ડ ગ્રેલ્સે (માર્નિંગટન)	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
૫ મો	લોર્ડ કોનવોલિસ (ખીજવાર)			
	સર જ્યોર્જ બાર્લે	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
૬ ઠો	લોર્ડ મિન્ડે	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
૭ મો	લોર્ડ હેરિટિંગ્સ ઉર્ફે લોર્ડ મોયરા	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
૮ મો	લોર્ડ આમ્બરસ્ટ... ..	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
૯ મો	લોર્ડ ઊવિલ્થમ બેન્ટિન	૧૮૨૮	૧૮૩૬	૮
૧૦ મો	લોર્ડ આમ્બ્રોઝ	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
૧૧ મો	લોર્ડ એલેનબરો... ..	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
૧૨ મો	લોર્ડ હાર્ડિંગ	૧૮૪૪	૧૮૪૭	૩
૧૩ મો	લોર્ડ ડલહૌસી	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮
૧૪ મો	લોર્ડ કેનિંગ	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
૧૫ મો	લોર્ડ એલ્જીન	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
૧૬ મો	લોર્ડ જોન લોરેન્સ	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
૧૭ મો	લોર્ડ મેયો... ..	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
૧૮ મો	લોર્ડ નોર્થબ્રુક	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
૧૯ મો	લોર્ડ સિટન	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
૨૦ મો	લોર્ડ રિપન	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
૨૧ મો	લોર્ડ ડક્લિન	૧૮૮૪	૧૮૮૮	૪
૨૨ મો	લોર્ડ લેન્સડાઉન	૧૮૮૮ ના	ડીસેં	ધી

પુરવણી.

પ્રખ્યાત માણસોનું ટુંક વૃત્તાંત.

પ્રખ્યાત મુસલમાન બાદશાહો.

મહમૂદ ગીઝની.— એ સમ્રાટગીઝનો છેાકરો હતો. એ સને ૯૯૭ માં જન્મ્યો હતો. એણે ગીઝની વંશ સ્થાપ્યો (૯૯૬). એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ખાર સ્વારીઓ કીધી (જૂઓ પાને ૫ મે અને ૬ ફે). એની છેલ્લી સ્વારી (૧૦૨૪)માં એણે ગુજરાતમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દહેરાનો નાશ કીધો, અને તેમાંથી અઘાગ દ્રવ્ય લઈ ગયો. એ સને ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ શ્રીર્ષિ ખંડન કરવાને ઘણો આગ્રહ હતો તેથી એનું નામ “શ્રીર્ષિખંડનકર્તો” પડ્યું. એ ચાલાક, અગમ-ચેતીવાળો, અને ધનધોભી હતો.

મહમૂદ ઘોરી.— એ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે સને ૧૧૮૬ માં લાહોર જીત્યું. સને ૧૧૯૧ માં એને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજે પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૧૯૩ માં સ્થાનેશ્વર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં એણે પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, જંગાળા અને જહાર પ્રાંત લીધા. એને સને ૧૨૦૬ માં ગક્રર નામના ઘોડે મારી નાખ્યો. એ સહિષ્ અને બહાદૂર હતો.

મહમૂદ તઘલખ.— એ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખનો છેાકરો હતો. એ સને ૧૩૨૫ માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ ઘણો હોશીઆર અને બાણેષો હતો, પણ જરાક તરેહવાર સ્વભાવનો હતો. એણે યુગસાને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઈને દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ઈરાન અને આંધ્ર ઉપર હુમલા કીધા, પણ એનું લશ્કર તદ્દન નાશ પામ્યું. એણે એની ઘેલછામાં એક એવું કામ કીધું કે એણે પોતાની રાજધાનીનું શહેર દિલ્હી બદલી દેલતાબાદ કીધું. એણે પોતાના એક દાંત ઉપર મુંદર કપર ચણાવી ! એ સને ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

પ્રખ્યાત ૬ મુગલ વાદશાહો.

બાબર.— એ હિંદુસ્તાનનો પહેલો મુગલ વાદશાહ હતો. એ સને ૧૪૮૩ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. એણે સને ૧૫૨૬ માં ઈપ્રાહીમ લોદીને પાણીપત આગળ હરાવ્યો, તેથી એને દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસનો થોડોક ભાગ મળ્યો. ચિતોડનો રજપૂત રાજ સંગ એનો દુશ્મન હતો તેને એણે સને ૧૫૨૭ માં ફત્તેહપુર શિકીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૫૨૯ માં બાબરે બહાર અને બંગાળા જત્યા. એ સને ૧૫૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ ધણો બહાદૂર હતો.

હુમાયું — એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષ સુધી નામનું રાજ્ય કીધું. પણ એને આસરે ૧૬ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનમાં સૂરવંશના અકબર રાજાએ એ રાજ્ય કીધું. ગુજરાતનો પાદશાહ બહાદૂરશાહ એનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એણે તેને મંદેશ્વર આગળ સને ૧૫૩૪ માં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ઘણું રાજ્ય લઈ લીધું. સને ૧૫૪૦ માં શીરખાં નામના અકબરને એને કનોજ આગળ હરાવી જીતી મળ્યો. ૧૬ વર્ષ પછી હુમાયુંએ એનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભાગવવાને આરંભ્યું જીત્યો નહિ. એ સને ૧૫૫૬ માં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર, મિલનસાર, અને બાણેશો હતો.

અકબર.— એ હુમાયુંનો છોકરો હતો અને સને ૧૫૪૨ માં અમરકોટમાં જન્મ્યો હતો. એ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો. એના સગીરપણામાં બહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આદિલ-શાહનો સરદાર હેમુ એની સામા ચંડી આવ્યો, પણ તે સને ૧૫૫૬ માં પાણીપત આગળ હારી ગયો. રજપૂત લોકો સાથે ધણીવાર લડાઈ કર્યા પછી અકબરે સને ૧૫૭૨ માં માળવા અને ગુજરાત જત્યાં. સને ૧૫૭૫ માં એણે બંગાળા, બહાર, અને આરિસા લીધાં. પછી એણે સને ૧૫૮૬ માં કાશ્મીર, ૧૫૯૨ માં સિંધ, અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જત્યાં.

સને ૧૫૯૯ માં અકબરે પોતાના છેાકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. તે વખતે ત્યાં ચાંદખાની રાજ કરતી હતી. તેણીએ ખુલાસીથી મુગલોને હુલ્લી કહાડ્યા, પણ ખીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેનો કિલ્લો હુલ્લો કરીને લઈ લીધો, ૧૬૦૦. અકબર સને ૧૬૦૫ માં મરાઠા પામ્યો. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ધંસારી હતો. એ હિંદુઓને અને મુસલમાનોને સમાન ગણી ખજાને જાતી પદ્ધતિ આપતો હતો. એણે જજીઆ વેશ કહાડી નાખ્યો, હિંદુઓમાં ખાળલગ્ન કરવાની મના ક્રીધી, વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી, અને સત્તા ધવાનો ચાલ નરમ પાડ્યો. સરકારી મહેસુલની ખાખતમાં ધણે અગર માણસ રાજા ટોડરમલ એના રાજ્યમાં યજ્ઞ ગયો.

જહાંગીર અવધા સલામ.— એ અકબરનો છેાકરો હતો. એ સને ૧૬૦૫ માં ગાદીએ બેઠો. એ જૂરજહાં સાથે પરણ્યો. સને ૧૬૧૩ માં એણે અંગ્રેજોને ગુલશારના કેટલાક હોકા આપ્યા અને તેઓને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૪ માં એણે ઉદેપુરના રાણાને તાથે ક્રીધી. એના રાજ્યમાં એના છેાકરા શાહજહાંએ ખંડો કરી ધણી અડચણ પમાડી. સને ૧૬૨૬ માં એના સરદાર મહોબતખાંએ એને કેદ પકડ્યો. જૂરજહાંએ તેને છોડવાને કોશિશ ક્રીધી, પણ તેમાં તે પહેલાં તો ફાવી નહિ; પણ આખરે તેને છોડ્યો. જહાંગીર સને ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો. એ નખજો અને ધિક્કારવાળો હતો. એને દારૂ પીવાની લત લાગી હતી અને એના માગીતા એને જેટલું પાણી પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં.— એ જહાંગીરનો છેાકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવાળો ખીના એ ખની કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં ખંડો જઈયાં. એને ચાર છેાકરા હતા—દારા, રૂખ, ઔરંગઝેબ, અને મુરાદ. આ ચારમાં ઔરંગઝેબ સૌથી ખંધી અને હોંશીઆર હતો. એણે દગાકટકાથી પોતાના બાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના ખાખને પદભ્રષ્ટ ક્રીધી અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો.

૧૬૫૮. શાહજહાંએ સુંદર ઈમારતો બંધાવી તેને સાથે તે ઘણો પ્રખ્યાત છે. એણે છ કશી રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું !!! એણે આગ્રામાં તાજમહાલ બંધાવ્યો તે દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઈમારતોમાંની એક છે. એ સને ૧૬૬૬ માં મરાણ પામ્યો. એ ડાહ્યો અને ન્યાયી વાદશાહ હતો.

ઔરંગઝેબ.—એ શાહજહાંનો સૌથી નાનો છોકરો હતો. એ પોતાના બાઈએને મારી નાખીને ગાદીએ બેઠો, ૧૬૫૮. શિવાજી એનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેની સાથે એને વારંવાર લડાઈ ચાલતી હતી. એણે પારકા ધર્મના લોકો ઉપર જીજ્ઞાસા વેરો નાખ્યો. રજપૂતોએ એની સાથે બંધ મચાવ્યું, પણ એણે તેઓને તદ્દન નરમ પાડ્યા. સને ૧૬૮૬ માં એણે ખીજપુર લીધું, અને ખીજે વરસે ગોવળકોંડા તાલે થયું. દક્ષિણમાં એ લડાઈમાં શેકાવલો હતો તેવામાં શિવાજીનો છોકરો શંભાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યા, અને તેના છોકરા શાહુને કેદ કર્યો. સને ૧૭૦૦માં એણે સતારા લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેઠાએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં તે અહમદનગર ગયો. ત્યાં તે મરાણ પામ્યો. એ ઘણો સમર્થ અને લડાઈની જૂનવાજો હતો, પણ ધર્માંધ, લુચ્ચો અને દગાખોર હતો. એના વખતમાં મુગલઈની પૂરી ચડતી હતી.

મુસલમાન તથા મુગલ બાદશાહોના વલ્લભતા પ્રખ્યાત પુરુષો.

પૃથ્વીરાજ.—એ અજમેર અને દિલ્હીનો ચાહાણ રજપૂત રાજા હતો. એણે સને ૧૧૯૧ માં શાહજહાંની ધોરીને ખાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. પણ એ વરસ રહી તેણે એને સ્થાનેશ્વર આગળ હરાવ્યો અને કેદ પકડી મારી નાખ્યો. એ ઘણોજ થરો અને સ્વદેશાભિમાની હતો.

મલેક કાફૂર.—એ એક ખૂબસૂરત ગુલામ હતો. એને ખંભાતમાંથી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ પકડી આણ્યો હતો. એ વાદશાહનો માનીતો

ચર્ચ પડ્યો અને તેથી જલદીથી જીતી પદીએ ચડ્યો. એણે સને ૧૩૦૩માં
 પરંગૂળ ઉપર ચડાઈ કરી. સને ૧૩૦૬ માં એણે માળવા અને
 આનંદેશ જીતી લીધા અને મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિ (દોલતાબાદ)
 બીધું. સને ૧૩૧૦-૧૨ માં એણે કર્ણાટક તથા મલબાર ઉપર ચડાઈ
 કરી છેક કન્યાકુમારી જુરિર સુધી જીત મેળવી. સને ૧૩૧૫ માં એણે
 અલાહાબાદને ઝેર દઈ મારી નાખ્યો. એને યુધ્ધારકે મારી નાખ્યો, ૧૩૧૬.

ટોડરમલ.—એ અકબરના રાજ્યમાં જમીનની મહેસુલ વગેરેના
 ધારા બાંધનાર હતા. એણે પોતાના ધારા સરવંરાના શીરખાંના કાયદા
 ઉપરથી બાંધ્યા. એણે રાજ્યના ૧૮ વિભાગ કીધા, અને તે દરેકમાં
 એકેકો સૂબેદાર નીમ્યો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે
 એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઈથી માપ લીધું અને
 તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે બેકાયદે જે કરો
 નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

ખહેરામખાં.—એ એક ઈરાની અમીર હતા. હુમાયુએ એની
 મદદથી સને ૧૫૫૫ માં બંગાળના સિકંદર સરને હરાવ્યો. હુમાયુના
 મરાણ પછી એ અકબરની વતી રાજ ચલાવવા લાગ્યો અને એણે
 પાણીપતના યુદ્ધ (૧૫૫૬) માં આદિલશાહના સરદાર હેમુને હરાવ્યો.
 આથી રાજ્યની કુલ સત્તા એના હાથમાં આવી. હવે અકબર જ્યારે
 મોટા થયો, ત્યારે તેનાથી એ ખમાયું નહિ તેથી તેણે રાજસત્તા પોતાના
 હાથમાં લીધી. આથી ખહેરામખાંએ ખંડ કર્યું, પણ ફાળ્યો નહિ. તે
 મફત હજ કરવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં તેને ડોકાઈએ મારી નાખ્યો.

મહોબતખાં.—એ કાબૂલમાં રાજ કરતો હતો ત્યાંથી એને
 નૂરજહાંએ પોતાના છોકરા શહરયારને ગાદી અપાવવામાં મદદ કરવાને
 દિલ્હી બોલાવ્યો. જ્યારે ૧૬૨૧માં શાહજહાં ખંડ કરી ઉઠ્યો ત્યારે
 મહોબતખાંએ તેને દક્ષિણમાં જહાડ્યો. એને પરિવ્રજ શાહજહાં જોડે
 દોસ્તી થઈ તેથી એ નૂરજહાંનો અકારો થઈ પડ્યો. જ્યારે મહોબતખાંએ
 જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે તેણે જહાંગીરને

કેદ પકડયો. નૂરજહાંએ તેને છોડવા ધણી મહેનત કીધી; મહેલાં તે ફરી નહિ, પણ પાછળથી તેને કંઈ યુક્તિથી છોડ્યો.

મલિક અંજર.—એ આબિસિનિયાનો રહેવાસી અહમદનગરમાં મોટો અમીર થઈ પડ્યો હતો. ચાંદબીખીના મરાણ પછી એ અહમદનગરના રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. એણે દક્ષિણમાં ટાડરમલની મહેસુલની પદ્ધતિ દાખલ કીધી. એ ૧૬૨૬ માં મરાણ પામ્યો ત્યાંસુધી મુગલોની સામા જહાંગીરી થકી રહ્યો.

નાદીરશાહ.—એ ઈરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કંદહાર અને કાબૂલ જીત્યા પછી અહમદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. એ મુગલ લશ્કરને ૧૭૩૯ માં કર્નાટ આગળ હરાવી પાદશાહ સામે દિલ્હી ગયો. ત્યાં ઈરાનીઓને મુગલોએ માર્યા, તેથી નાદીરે દિલ્હીનાં લોકોની કતલ કરાવી. એ દિલ્હી લૂટી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડી પાછો ઈરાન ગયો, ૧૭૩૯. એને ૧૭૪૭ માં એની પ્રજાએ મારી નાખ્યો.

અહમદશાહ અબદલી.—એ અફઘાન સરદાર હતો. એ નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો. નાદીરશાહના મરાણ પછી એ કંદહારની ગાદીએ બેઠો. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ સુરહિંદ આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વર્ષમાં એ પાછું પોતાનું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને મુગલો પાસેથી પંજાબ પ્રાંત લીધો. સને ૧૭૫૭ માં એણે પાછી હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ત્યાં મરઠા ચાલવાથી એને તરત કાબૂલ જતાં રહેવું પડ્યું. એણે પોતાના ઓકરને પંજાબનો સ્થાપી કરી ત્યાં રાખ્યો. સને ૧૭૫૮ માં મરઠા લોકોએ પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના સ્થાને કહાડી ચૂક્યો. આ વાતની ખબર અહમદશાહ અબદલીને પડી કે તે એકદમ મોટું લશ્કર એકઠું કરી હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો અને મરઠાઓના સરદાર રાણશિવરાવ ભાઉ અને વિશ્વાસરાવને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યા.

પ્રખ્યાત મુસલમાન સ્ત્રીઓ.

રજીઆ બેગમ.— એ ગુલામ વંશની રાણી હતી. એ અલ્તમશાની છોકરી હતી. એ પોતાના ભાઈ રૂકનુદ્દીનને પદભ્રષ્ટ કરી ગાદીએ બેઠી, ૧૨૩૬. એ ધણી રૂપાળી અને બાણેલી સ્ત્રી હતી, અને હોંશી-આરીથી અને ચતુરાઈથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. આમ છતાં એણે જમાલ નામના હુસૈ સરદાર સાથે ધણી પ્રીતિ બાંધી તેથી ઉમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે યયા અને એની સામું બંડ ઉઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ધણી બન્ને હારી ગયાં ને માસ્યાં ગયાં, ૧૨૩૯.

ચાંદબીબી.— એ બીજાપુરના અત્રી આદિલશાહની વિધવા બેગમ હતી અને હિંદુસ્તાનની અથવા જગતની તવારીખમાં એક ધણીજ ધરવીર સ્ત્રી યદ્ય ગણ. સને ૧૫૯૯ માં અહમદનગર એના હાથમાં હતું. અકબરનો છોકરો મુરાદ, જેણે એ શહેરને ઘેરા બાલ્યો હતો તેની સામું એણે અજબબ જેવી ચતુરાઈ અને બહાદુરીથી રક્ષણ કીધું હતું. મુગલ લશ્કરને પાંદું હારી કહાડવામાં આવ્યું. બીજી વરસે અકબર જાતે આવ્યો, પણ આ બહાદૂર બીબીને તેણીના સિપાઈએ એ મારી નાખી, ૧૬૦૦.

નૂરજહાં.— એ એક ધરાનીની છોકરી હતી અને શર અફઘાન સાથે પરણી હતી. પણ જહાંગીરે એ શર અફઘાનને મારી નખાવ્યો અને પોતે એની સાથે લગ્ન કીધું. એણે મહોબતખાંની સાથે વેર કીધું તેથી જહાંગીર કેદ પકડાયો, પણ પાછળથી એણે તેને યુક્તિથી છોડાવ્યો.

પ્રખ્યાત મરેઠા રાજા, સરદારો વગેરે.

શિવાજી.— એ શાહજીનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ હિંદુસ્તાનમાં મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે પૂનાની પાસેનો તર્નિઆનો ખાડી કિલ્લો લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારતો ગયો. સને ૧૬૫૬ માં બીજાપુર

સરકારે શિવાજીને મારી નાખવાને અકસ્માતે લશ્કર આપીને મોકલ્યો ; પણ આ કમનસીબ સરદારને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ પૂનામાં દક્ષિણના સ્થળા શાંતીસ્થાનમાં ઉપર મહાધર્મ કરી. એ સ્થળે એનાથી મરતો બન્યો. સને ૧૬૬૪ માં એણે સુરત લટકું અને રાજ નામ ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. છ વર્ષ પછી એણે પાંછું સુરત લટકું. એણે બહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે જાત્રાળુઓને બહાણમાં મફત લઈ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કરીધો. આથી ઔરંગઝેબે એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંગ અને દિલિરખાને મોકલ્યા. પણ શિવાજી શરણ થયો, અને પોતાના કિલ્લાઓમાંથી ૨૦ કિલ્લા આપી દીધા. આના બદલામાં એને બીજાપુરના રાજ્યના કેટલાક ભાગની સ્થાય અને સુદેશમુખીનો હક મળ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે રાયચદ આગળ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. જે વરસ પછી એણે કાઝાટક ઉપર મહાધર્મ કરી અને જીજી, વેલોર વગેરે લીધાં. એ સને ૧૬૮૦માં મરાણ પામ્યો. એ બહાદૂર યોદ્ધો, ચતુર સેનાપતિ, અને પોકો રાજદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઈઓની ઘણી પ્રીતિ હતી.

રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાઘોબા.—એ બીજા પેશ્વા બાજીરાવનો બીજો છોકરો હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે અહમદશાહ અબદલીનો છોકરો જે પંજાબનો સ્થળો હતો તેને હરાવ્યો અને પોતે લાહોરમાં પેદા. અહમદ-શાહ ઋજાહલીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે હિંદુસ્તાન ઉપર મહડી આવ્યો અને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં મરેશ્વરેને હરાવ્યા. પાંચમો પેશ્વા નારાયણરાવ સગીર હોવાથી રાઘોબા રાજ્યરક્ષક થયો. એની દુબેટ સ્ત્રી આનંદીબાઈએ દગો કરીને નારાયણરાવને મારી નાખ્યો. પછી રાઘોબાએ પેશ્વા નામ ધારણ કરી, પણ નારાયણરાવની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને માધવરાવ નારાયણ કરીને એક પુત્ર થયો તેને પેશ્વાની ગાદી મળી. તેથી રાઘોબાએ પેશ્વઈ મેળવવાને અંગ્રેજ સાથે સુરત આગળ કરાર કર્યો, ૧૭૭૫. એ કરાર હેરિટગેસે

ઝેરવાળી ગણ્યા અને નાના ફૂડનવિસ વગેરે સાથે પુરંધર આગળ કરાર કીધા, ૧૭૭૬. પણ નાના ફૂડનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરેલાં એમ જાણી હેસ્ટિંગ્સને રાષ્ટ્રોપાનો પક્ષ લેવા પડ્યો. એટલામાં સાલ્વજાર્દ આગળ મરેઠાઓ સાથે કરાર થયા, ૧૭૮૨. રાષ્ટ્રોપાને પેન્શન પાંધી આપ્યું.

નાના ફૂડનવિસ.—એ મોટો રાજ્યદારી પુરૂષ હતો. જ્યારે નારાયણરાવને મારી નાખ્યો ત્યારે એણે તેની વિધવા અને બાળકનો પક્ષ લીધો, અને ખંગાળા સરકાર સાથે સને ૧૭૭૬ માં પુરંધર આગળ કરાર કીધો (જૂઓ પાને ૩૩ મે). ત્યાર પછી ફ્રેન્ચ લોકો સાથે એ કાવતરાં કરે છે, એમ માલમ પડ્યાથી હેસ્ટિંગ્સને રાષ્ટ્રોપાનો પક્ષ લેવાની જરૂર પડી. એણે સને ૧૭૮૨ માં બાળક પેશા તરફથી સાલ્વજાર્દના કરાર કીધો (જૂઓ પાને ૩૩-૩૪ મે). જ્યારે રાષ્ટ્રોપાનો સૌથી મોટો પુત્ર બાજીરાવ ૨ જો પેશા થયો ત્યારે એને કેદમાં નાખ્યો, પણ તરતજ એને છૂટા કીધો અને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો. પણ એ ગ્રાંડ જીન્ટીલ નહિ. એ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એની સાથે મરેઠી રાજ્યનું બધું હડાપણ અને વિવેક પણ ગયાં. એ મહાન સ્વદેશાભિમાની હતો. પૂનામાં એંગ્રેજની કમકમી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને એણે ચોખ્ખી ના પાડી.

મહાદાજી સિંધિયા.—એ સને ૧૭૯૧ માં ગાદીએ બેઠો. એ નાના ફૂડનવિસનો હરીફ હતો. એણે રાષ્ટ્રોપા અને એંગ્રેજ તરફથી ૧૭૭૬ માં નાના ફૂડનવિસ સાથે વ્યર્જામના કરાર કર્યા. તે એંગ્રેજોએ પાળ્યા નહિ. તેથી જ્યારે એંગ્રેજોએ હિંદોષ્ટ અને અમદાવાદ લીધાં ત્યારે સિંધિયા તેઓના સામી થયો, અને પેશાના વકીલ તરફકે એંગ્રેજ સાથે ૧૭૮૨ માં સાલ્વજાર્દના કરાર કીધો, તેમાં એને ભરૂચ મળ્યું. એ કરાર એને સ્વતંત્ર મરેઠી રાજ્ય સ્થાપવાને ઘણા લાભકારક થઈ પડ્યા. એણે ગોહદના રાજા પાસે ગ્વાલિયર લીધું, અને દિલ્હીમાં પૂર્ણ સત્તા મેળવી પેશાની વતી વંશપરંપરા કારભાર ચલાવવાની સનદ મેળવી. પછી એણે જીપુર, જોધપુર વગેરેના રાજાને અને ઘણા

નવાથાને તાથે કીધા. એ એટલો બળવાન થઈ પડ્યો કે એણે પેશ્વે
જીનવી લીધી હોત, પણ એકાએક મરાઠા પામ્યો, ૧૭૬૪.

દોલતરાવ સિંધિયા.— એ માટે મરેઠા સરદાર હોતો. એ સને
૧૭૬૪ માં ગ્વાલિયરની ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૧ માં જયપંતરાવ
હોલ્કરે એને ઉઝૂંટા આગળ હરાવ્યો. ખીજા બાજુરાવે અંગ્રેજ જોડે
સને ૧૮૦૨ માં વસાઈ આગળ કરાર કીધા તેથી નારાજ થઈને એણે
અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. અંગ્રેજોએ અહમદનગર લીધું, ૧૮૦૩.
જેનરલ વેલ્સલેએ એને અને વરાડના રધુજી ભોંસ્લેને અસાઈ આગળ
હરાવ્યા, ૧૮૦૩. એજ વર્ષમાં લોર્ડ લેઈકે એને દિલ્હી, આગ્રા, અને
લાસ્વારીનાં યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેથી એને વારંવાર સંકટો ભાગવવાં
પડ્યાં. એ અને એના મળતિયા રધુજી ભોંસ્લેને જેનરલ વેલ્સલેએ
એજ વરસની આખરે પાછા આગ્રામાં આગળ હરાવ્યા. આ પ્રમાણે
ખીલકુલ નાસીપાસ થઈને એણે સર્વ અંગ્રેગામ આગળ અંગ્રેજો સાથે
કરાર કીધા (જૂમ્મા પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૨૭ માં મરાઠા પામ્યો.

જયવંતરાવ હોલ્કર.— એ સને ૧૭૬૫ માં તુકાજી હોલ્કર પછી
ગાદીએ બેઠો. એ જખરી લૂંટકાર ચલાવવા લાગ્યો અને દોલતરાવ
સિંધિયાનો કટો હરીફ થઈ પડ્યો. એણે સિંધિયાને સને ૧૮૦૧ માં
ઉજ્જૈનના યુદ્ધમાં હરાવ્યો; પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને
પાછો હઠાવી કહાડ્યો. એજ વરસમાં એ પૂને આવી પહોંચ્યો અને
ત્યાં બાજુરાવ રજને હરાવ્યો. બાજુરાવ રજે મદદને સાર અંગ્રેજો પાસે
નહાસી ગયો. હોલ્કરે પૂના લટચું અને નવો પેશ્વા કીધો. પણ લાગસોજ
બાજુરાવને અંગ્રેજોએ વસઈના કરારની શરત પ્રમાણે પેશ્વાની ગાદીએ
બેસાડ્યો. સને ૧૮૦૪ માં જેઝર અને મેન્સને એને ડીંગ આગળ
હરાવ્યો અને પાછો લેઈકે ફરકાળાદ આગળ હરાવ્યો. એ નહાસીને
સોંપ લોકો પાસે મદદ મેળવવાને પંજબ ગયો, પણ ત્યાં કાંઈ ફાયદો નહિ
તેથી એણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫. એ સને ૧૮૧૧ માં મરાઠા પામ્યો.

રધુજી ભોંસ્લે.—એ વરાડનો રાજા હતો. સને ૧૮૦૨ માં બીજા બાજીરાવે અંગ્રેજો સાથે વસ્ત્રઈ આગળ કરાર કર્યા તે વાત એને અને દાલતરાવ સિંધિયાને પસંદ પડી નહિ, તેથી તેઓ બન્નેએ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. જનરલ વેલ્સલેએ સને ૧૮૦૩ માં એ બન્નેને ઝાંસાઈ અને આર્ગામ આગળ હરાવ્યા. તદ્દન નાસીપાસ થઈને રધુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે દેવગામ આગળ કરાર કર્યા, ૧૮૦૩ (જૂનમાં પાને ૩૬મી). એ સને ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો.

પ્રખ્યાત મરેઠા સ્ત્રીઓ.

તારાબાઈ.—એ શંભાજીના સાવકા ભાઈ રાજારામની સ્ત્રી હતી. બ્યારે સને ૧૭૦૦ માં રાજારામ મરી ગયો ત્યારે એ સ્ત્રી પોતાના છોકરા બીજા શિવાજીના નામથી રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. સને ૧૭૦૭ માં શંભાજીના છોકરા શાહુને મુગલોએ છોડી મૂક્યો ત્યારે તે સતારે ગયો અને ગાદીએ બેઠો. તારાબાઈ અને એનો છોકરો શિવાજી બીજા સામે થયાં ખરાં, પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ, તેથી તેઓ કોલહાપુર ગયાં અને ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૧૭૨૮.

આનંદીબાઈ.—એ રાધોબાઈની સ્ત્રી હતી. એણે નારાયણરાવનું ખૂન કરાવ્યું, ૧૭૭૩. એ છેલ્લા પેશ્વા બાજીરાવની મા થાય.

અહલયાબાઈ.—એ મહારાવ હોલ્કરના છોકરાની સ્ત્રી હતી. એ સને ૧૭૬૬ માં દેંદારની ગાદીએ બેઠી. એ રાણીમાં ધણી જિજ્ઞાસુ હતો અને એના જેવી રાણી કોઈ બાળ્યેજ થઈ હોય. એ પરમ બક્તિવાળી, દયાળુ અને હૃદયોગી હતી. એ સને ૧૭૮૫ માં મરણ પામી. એણે તુકીજી હોલ્કરને દત્તક લીધો હતો.

તુલસીબાઈ.—એ જસવંતરાવ હોલ્કરના મરણ (૧૮૧૧) પછી તેના દાસીપુત્ર મહારાવ હોલ્કરના નામથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. એને એના મરદારોએ પીઠારાના મરદાર ચીનુનો પક્ષ લેવાને જરૂર પાડી, પણ એ અંગ્રેજના પક્ષની છે એમ તેઓને બહેમ આવ્યાથી એને મારી નાખી. એ ધણી દુર્ગુણી સ્ત્રી હતી.

પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદારો.

જોસેફ ક્લોકર્ટ ડુપ્લે.— એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ બેંપારી હતો. સને ૧૭૩૧ માં એને અંદ્રનગરની કોડીનો ઉપરી નીમ્યો. સને ૧૭૪૧ માં એ પોંડીચરીનો ગવર્નર-જેનરલ નીમ્યો. એની મુખ્ય નેમ એ હતી કે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવા. સને ૧૭૪૬ માં કાઝાટકના નવાબ અબ્બડહીનની મદદ લઈને એણે મદ્રાસને ઘેરા લાવ્યો અને નવાબને ખાતરી આપી કે એ શહેર લેવાશે એટલે તમને આપી દઈશ. નવાબે કોટ હોવાથી મદ્રાસ લઈ લેવામાં આવ્યું. હવે ડુપ્લેએ પોતાના દરાવ પ્રમાણે કરવાને ના પાડી. નવાબે એક લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે હારી ગયું. સને ૧૭૪૮ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરીને ઘેરા લાવ્યો, પણ ડુપ્લેએ હિંમત રાખીને તેનું એવું તો રક્ષણ કીધું કે ઘેરા લાલના-રાખીને ઘણી રાત્રીમાં ઘેરા ઉઠાવી પાછું જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૦ માં ડુપ્લેએ મુઝફ્ફરનગ સાથે સામેલ થઈને અબ્બડહીનને અંજૂર આગળ લાવ્યો. એજ વર્ષમાં નાસિરનગ ઉપર ચલાવ કરી તેને મારી નાખ્યો, અને નાસિરનગ ન્યાં હારી ગયો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઊભા કીધો અને ડુપ્લે-ફોર્ટ-આબાદ નામનું એક શહેર પણ બાંધ્યું. સને ૧૭૫૪ માં એને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો. એ સને ૧૭૬૪ માં પારિસમાં મરણ પામ્યો.

લાઓર્ડોનેઈ.— એ ફ્રેન્ચ સરદાર ૧૭૪૬ માં ડુપ્લેની મદદે હિંદુસ્તાન આવ્યો. એને ડુપ્લેએ મદ્રાસને ઘેરા લાલવા મોકલ્યો; તે શહેર એણે લાંબું પણ લાંચ લઈ ડુપ્લેની મરજી ઉપરાંત તે અંગ્રેજોને પાછું આપી દઈ પોતાનાં બહાણ મારિશ્વસ હંકારી ગયો. એ ફ્રાન્સ ગયો ત્યારે એને ફ્રેન્ચ સરકારે કેદ કીધો. એ સને ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

બુર્સી.— એ એક બહાદૂર ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ અંજૂરના ખીખ યુદ્ધમાં ડુપ્લેના હાથ નીચે કામ કરતો હતો, ૧૭૫૦. એણે સલાબતનગને દક્ષિણનો સ્થાપી કીધો. સને ૧૭૫૩ માં એણે ઉત્તર

સરકાર લીધી અને દક્ષિણમાં માટી ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપી. એણે દક્ષિણમાં સૌથી જળશર દોલતાખાદનો કિલ્લો પોતાના તાખામાં લીધો. આ વખતે ખૂસીની સત્તા પૂર્ણ કબજાએ પહોંચી હતી. સને ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બરમાં લાલ્લી અને ખૂસીએ વાન્ડીવાશ ઉપર ચડાઈ કરી. તેનો ષેર જીતાવવાને સર આચર ફટ લશ્કર લઈને ગયો. એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. એ સને ૧૭૮૩ માં મરણ પામ્યો.

લાલ્લી.— એ એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે મદ્રાસને ષેર લાવ્યો, પણ અંગ્રેજોનો કાફલો આવી પહોંચવાથી એને પાછા જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૯ ના ડીસેમ્બરમાં એણે અને ખૂસીએ વાન્ડીવાશ શહેર ઉપર ચડાઈ કરી. તેનું રક્ષણ કરવાને સર આચર ફટ ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. સને ૧૭૬૧ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરી કીધું, અને લાલ્લીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો. સને ૧૭૬૬ માં એને પારિસમાં ગર્દન માર્યો.

પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદારો.

રોબર્ટ ક્લાઈવ.— એ સને ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો હતો. એ સને ૧૭૪૪ માં કમ્પનીના મેલ્ટા તરીકે હિંદુસ્તાન આવ્યો, પણ તે નોકરી બરતજ છોડીને લશ્કરમાં નોકરી રહ્યો. સને ૧૭૫૧ માં અંગ્રેજના મળતિયા મહમદઅલીને ત્રિચિનોપલીમાં ચંદ સાહેબ અને એના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓએ ષેરી લીધી હતો. ક્લાઈવે તીવ્ર બુદ્ધિ ચલાવી કંઈકે ચંદ સાહેબની રાજધાની આર્કટ છે તેને ષેર લાલવાથી આપણને લાભ થશે. આમ કર્યાથી આર્કટ પાછું લેવાને દુશ્મનો ત્રિચિનોપલીમાંથી પાછા ગયા; અને ક્લાઈવે ચંદ સાહેબના છોકરા રાજા સાહેબ સાથે એવી તો બહાદુરીથી તે શહેરનું રક્ષણ કીધું કે તેને ષેર જીતાવવો પડ્યો. ક્લાઈવે રાજા સાહેબ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓને આર્ન્ટી (૧૭૫૧) અને

કોલેષપાક (૧૭૫૨) આગળ હરાવ્યા, અને કોલેલોંગ અને ચિંગલપટ બીધાં. સને ૧૭૫૭ માં કલાઈવે સુરોજી-ઉદ્-દૌલાને ખ્લાસ્નીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં તે ઇંગ્લંડ ગયો. તે સને ૧૭૬૫ માં પાંચેા હિંદુસ્તાન આવ્યો. જે વાર હારી ગયા પછી યુગલ બાદશાહે એને ખંગાળા, ખહાર અને એરિસ્સાની દીવાની આપી, ૧૭૬૫. રાજ્યમાં ઘાગ્રા અગત્યના સુધારા કરીને તે સ્વદેશ ગયો, ૧૭૬૭.

સર આચર ફટ.—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને ૧૭૬૦ માં લાલી અને ખુસ્નીને વાન્ડીવાશના યુદ્ધમાં હરાવ્યા. સને ૧૭૬૧ માં એણે પોંડીચરીને ઘેરા ધાવ્યો અને તે શહેર લઈ લીધું. આ જયરી ફતેહી ફૂટને ખંગાળામાં સેનાપતિ થીધો. સને ૧૭૮૧ માં એણે હૈદરને પોર્ટોનોવો, પોલિનોર અને શોલિઘઢ આગળ હરાવ્યો. એ સને ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં મરાણ પામ્યો.

લેઈડ.—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને ૧૮૦૩ માં સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા અને લાસવારીનાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો, શાહ આલમ ૨ જાને છૂટો કર્યો અને આગ્રા લઈ લીધું. સને ૧૮૦૪ માં એણે જસવંતરાવ હોલ્કરને ફરકાળાદ આગળ હરાવ્યો અને ડીગને ઘેરા ધાલી એ શહેર ઉપર હલ્લો કરી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની શરૂઆતમાં એણે ત્વરતપુરને ઘેરા ધાવ્યો અને અગરબો એ શહેર લેવાયું તો નહિ, પણ ત્યાંના રાજાએ હોલ્કરનો સંપ છોડયો અને ૨૦ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપ્યા. એ સને ૧૮૦૯ માં મરાણ પામ્યો.

સર હુ ગફ.—એ એક અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે પહેલા ચીન વિગ્રહમાં કેટલીક લડાઈઓ કરી. સને ૧૮૪૩ માં એણે ગ્વાલિયરના મરદાઓને મહારાજપુર આગળ હરાવ્યા. સને ૧૮૪૫ માં એણે એકલાએ સીખ લોકોને મુડકી આગળ અને એણે અને લોડ હાઉંગે મળીને ફિરોજશાહ આગળ હરાવ્યા. વળી એણે એજ લોકોને રામનગર (૧૮૪૮) તથા ચિલિચાનવાલા (૧૮૪૯) આગળ ખૂબ હારાવ્યા અને ગૂજરાતના મોટા યુદ્ધમાં તેઓને પૂરેપૂરા હરાવી દીધા.

પ્રખ્યાત નવાબો.

ચંદા સાહેબ.— એ કાર્ગાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો જમાઇ હતો. એ ફ્રેન્ચ પક્ષનો હતો. એણે દગો કરી ત્રિચિનોપલી લઈ લીધું, ૧૭૩૬. હવે મરેઠાઓએ ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાટ્યો, અને ચંદા સાહેબને કેદ કરી સતારે લઈ ગયા, ૧૭૪૧. ડૂપ્લે એ મરેઠાઓને સાત લાખ રૂપિયા આપી એને કેદમાંથી છાડવો. પછી એણે મુજફરનગર અને ડૂપ્લે સાથે મળી જઈ અન્વરહીનને અંજૂર આગળ હરાવ્યો, ૧૭૫૦, અને પોતે કાર્ગાટકનો નવાબ થયો. સને ૧૭૫૧ માં એણે ફ્રેન્ચોની મદદથી ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાટ્યો, એટલે કુલાઈવે એની રાજધાની આફ્ટને ઘેરો ઘાલી તે શહેર લીધું. કુલાઈવે અને લોરેન્સ ત્રિચિનોપલી કે જેમાં મહમ્મદઅલી ઘેરાયેલો હતો તેનો ઘેરો ઉઠાવવાને ત્યાં ગયા; ત્યાં ભારે લડાઈઓ થઈ, તેમાં ચંદા સાહેબ માર્યો ગયો, ૧૭૫૨.

મહમ્મદઅલી.— એ કાર્ગાટકના નવાબ અન્વરહીનનો નાનો છોકરો હતો. ન્યારે અન્વરહીન અંજૂર (૧૭૫૦) આગળ હારી ગયો અને માર્યો ગયો ત્યારે એ જહાસીને ત્રિચિનોપલીમાં બરાઈ ખેઠો. એ શહેરને ચંદાસાહેબે ઘેરો ઘાટ્યો. મહમ્મદઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજોએ એની મદદે રોજન્ટ કુલાઈવેને મોકલ્યો. તેણે જઈને ચંદા સાહેબની રાજધાની આફ્ટ લઈ લીધું એટલે ચંદા સાહેબના લશ્કરને આફ્ટ પાછું લેવાને ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. પછી અંગ્રેજે મહમ્મદઅલીને કાર્ગાટકનો નવાબ બનાવ્યો. એ સને ૧૭૬૫ માં મરાઠા પામ્યો.

સુરાજ-ઉદ-દૌલા.— એ ખંગાળા, ખહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ હતો. એને અંગ્રેજો તરફ ધણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે તેઓની કાસમખાનમાં કોઠી હતી તેને લઈ લીધી. એણે કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો, ૧૭૬૬ અંગ્રેજોને કેદ પકડ્યા અને તેઓને એક નાની કોઠીમાં ગોંધ્યા, ૧૭૬૬. એ કોઠીનું પછીથી (જ્યાં હોલ) કરાગૃહ એવું

નામ પડ્યું. ખીજે દિવસે જ્યારે ખારણું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે ફક્ત ૨૪ જણ જીવતા માલમ પડ્યા. હવે એની સામા એના સરદાર ખીર જાફર અને કલાઈવે એક માટું કાવતરું કીધું. કલાઈવે એને ૧૭૫૭માં ખલાસીના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ત્યારપછી એને ખીર જાફરના છોકરા ખીરાને પકડી મારી નાખ્યો.

ખીર જાફર.—એ સુરાજ-ઉદ્-દૌલાના લશ્કરનો સરદાર હતો. એણે કલાઈવ પગે સાથે સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને પદબદ્ધ કરવા મસલત કીધી અને તેને ૧૭૫૭ માં ખલાસી આગળ હરાવી પોતે નવાબ થયો. ખીજો શાહઆલમ શૂજ-ઉદ્-દૌલા સાથે મળી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાનો વિચાર કરી લશ્કર લઈને ગયો; પણ પટના આગળ અંગ્રેજની મદદથી ખીર જાફરે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. એ અરસામાં એને અંગ્રેજથી સ્વતંત્ર થવાનું મન ગયું; તેમાં એણે વલંદાઓની મદદ લીધી, પણ ચિન્સુરા આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં કર્નલ ક્લૅડે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે કલાઈવની જગાએ વાન્સિટાર્ટ આવ્યો. તેણે એની પાસેથી અંગ્રેજનું હથેયું માગ્યું. તે એનાથી અપાયું નહિ, તેથી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના જમાઈ ખીર ઝસમને નવાબ કીધો. પછી અંગ્રેજને ખીર ઝસમ સાથે વાંધો પડ્યો, ત્યારે એને પાછો નવાબ બનાવ્યો. એ સને ૧૭૬૫ માં મરાણ પામ્યો.

ખીર ઝસમ.—એ ખીર જાફરનો જમાઈ હતો. જ્યારે ખીર જાફર અંગ્રેજની સામે થયો ત્યારે તેઓએ એને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો ૧૭૬૦. એ બદલ એણે અંગ્રેજોને ખર્દવાન, મિદનાપુર અને ચિતાગોંમ આપ્યાં. એને પદબદ્ધ કરવા ખીજો શાહઆલમ શૂજ-ઉદ્-દૌલાની મદદ લઈ આવ્યો. પણ તેને પટના આગળ કર્નલ ક્લૅડિયડે હરાવ્યો, ૧૭૬૧. પછી એણે જેમ કંપનીના માલ ઉપર દાણની માફી કીધી હતી તેમ પોતાની રૈયતના માલ ઉપર પણ કીધું, તેથી કંપનીએ ગુસ્સે થઈ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી, એના સસરા ખીર જાફરને પાછી ગાદી આપી.

આથી મીર કાસમ અંગ્રેજના સામી થયો. પણ છેરીઆ આગળ હારી ગયા, ૧૭૬૩. ત્યારપછી એ, શૂન-ઉદ્-દૌલા, અને ખીજા શાહઆલમ લશ્કર લઈ આવ્યા. બેકસર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં મેજર મન્નોએ એ ત્રણોને હરાવ્યા, ૧૭૬૪.

શૂન-ઉદ્-દૌલા.—એ અયોધ્યાનો નવાબ હતો. એ અને મુગલ ખાદશાહ શાહઆલમ ૨ ને મીર કાસમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી ચૂકવાને ગયા, પણ કર્નલ કાર્નાકે એ બન્નેને પટના આગળ હરાવ્યા, ૧૭૬૧. સને ૧૭૬૪ માં એ, શાહઆલમ ૨ ને, અને મીર કાસમ અંગ્રેજ સાથે લડવા નીકળ્યા, પણ મેજર મન્નોએ એ ત્રણોને બેકસર આગળ હરાવ્યા. એણે સને ૧૭૭૪ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ લઈ રોહિલાને હરાવ્યા. એ સને ૧૭૭૫ માં મરાઠા પામ્યો.

મહેસૂરના સુલતાનો.

હેદરઆલી.—એ એક ફકીરનો પોત્ર હતો. એ મહેસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો, અને લટફાટ, દગો અને લુચ્ચાઈ કરીને એણે ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. સને ૧૭૬૧ માં એણે મહેસૂરના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને પદબ્રજ કીધા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે બેડનેર ઉપર ચડાઈ કરી અને તે લઈ લીધું. સને ૧૭૬૬ માં એણે મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી અને કલિકટ લીધું. સને ૧૭૬૭ માં એની સામે માધવરાવ, નિજમ અને અંગ્રેજોએ મોટો સંપ કીધો, પણ માધવરાવ અને નિજમને એણે લાંચ આપી પોતાની તરફ કરી લીધા. બે યુદ્ધો થયા—અંગામ અને ત્રિનોમાલી આગળ—એ બન્નેમાં કર્નલ સિમથે હેદરને હરાવ્યો, ૧૭૬૭. સને ૧૭૬૯ માં મદ્રાસ આગળ કરાર થયા (જુઓ પાને ૧૧૧મી). ત્રણ વરસ પછી હેદરને ત્રિપક મામાએ ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૦ માં એણે અંગ્રેજ સરદાર બેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો, પણ એ પોતેજ પોર્ટોનોવો, પોલિલોર અને શોલિંદાદ આગળ સર આચર કૂટથી હાર પામ્યો, ૧૭૮૧. એ સને ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

ટીપુ.—એ હૈદરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૭૮૨ માં મૈસૂરની ગાદીએ બેઠો. એના વર્ષમાં એણે કર્નલ ખાતવેષ્ટને કોલેરૂના નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં એણે અંગ્રેજો સાથે મંગલૂર આગળ કરાર કર્યો (જૂનના પાને ૧૧૧ મે). મરેહાએ અને નિજામે એકઠા થઈને હુમલા કીધા તેના એણે કોલેરૂનીથી અટકાવ કીધો; અને કોરો, કુર્ગ અને મલખાર પ્રાંતો જીતી લીધા. સને ૧૭૮૯ માં એણે અંગ્રેજોના મળતિયા ત્રાવાણકોરના રાજા ઉપર હુમલો કીધો, તેથી એને લોર્ડ કોર્નવોલિસે સને ૧૭૮૧ માં ઝંરિકેરો આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૯૨ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ તે રાજા થવાની તૈયારીમાં હતુ એટલામાં ટીપુએ સલાહ કરી (જૂનના શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૧૧૧ મે). ટીપુ સને ૧૭૮૯ માં ફ્રેન્ચ લોકોની સાથે કાગળ પત્રોના વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો. ન્યારે લોર્ડ વેલ્સલેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સડાઈ જાહેર કરી. ટીપુને જોનરલ સ્ટ્રેચર્ટે સદાશીર આગળ અને જોનરલ હૈરીસે માલત્રવેલી આગળ હરાવ્યો. આ બંને સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. એ કિશ્નાનું રક્ષણ કરતાં ટીપુ મરાણ પામ્યો, ૧૭૮૯. એ નિર્દય, મગરર, અને લોભી હતો. એને મૈસૂરનો “વાદ” કહેતા.

પંજાબનો પ્રખ્યાત રાજા.

રાણજીતસિંગ.—એ સીંઘ સરદાર સને ૧૭૮૯ માં જન્મ્યો હતો. એને અફઘાન રાજા જહાનશાહે લાહોરને ગવર્નર બનાવ્યો હતો. સને ૧૮૦૯ માં એણે પત્નીઆળા અને જહાંઘીના સરદારો ઉપર હુમલો કીધો. તેઓએ પોતાના રક્ષણને સાડે થોડું મિન્ટોની મદદ માગી. લોર્ડ મિન્ટોએ રાણજીતસિંગ સાથે કરાર કીધો તેથી અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા રાખવાને તેણે કબૂલ કીધું. એણે શાહુ રાજાને અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને અંગ્રેજોને કમનસીબ પ્રયત્નમાં મદદ કીધી. એ સને ૧૮૩૯ માં મરાણ પામ્યો. એને પંજાબનો “સિંહ” કહેતા.

જૂદા જૂદા ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીમાં બનેલી મુખ્ય બીના :—

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪-૮૫).—રોહિલા વિગ્રહ (૧૭૭૪) ; રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ (૧૭૭૬) ની રૂઝ્મિ હેસ્ટિંગ્સ પહેલા ગવર્નર-જેનરલ ; પહેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨)—સુરતના કરાર (૧૭૭૫) ; આરામનું યુદ્ધ (૧૭૭૫) ; પુરંધર (૧૭૭૬) ; વાર્ગામ (૧૭૭૮) અને સલામપાઈ (૧૭૮૨) ના કરાર ; ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪)—પોલિસાર (૧), ૧૭૮૦, પોર્ટોનાલો, પોલિસાર (૨), અને શાલિંધ્રનાં યુદ્ધો (૧૭૮૧), કોસેરનનું યુદ્ધ (૧૭૮૨), અને મંગલુરના કરાર (૧૭૮૪) ; કોંકસ (૧૭૮૩) અને પિટ (૧૭૮૪) ના કાયદા.

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૯૩).—ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૨)—એરીકરાનું યુદ્ધ (૧૭૮૧) અને શ્રીરંગપદ્મણના કરાર (૧૭૮૨) ; જમાખંદીની રીતો (૧૭૮૩).

૩. સર જોન શાર (૧૭૮૩-૯૮).—અસફ-ઉદ-દૌલાનું મરાઠા, ૧૭૯૭. સાદતઅલી અમોદ્યાનો નવાબ થયો.

૪. માર્કિવિસ ઝાંબુ વેલ્સન (૧૭૯૮-૧૮૦૫).—કુમક આપવાની પદ્ધતિ ; ચોથો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯)—સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધો, શ્રીરંગપદ્મણના ઘેરો, ટીપુનું મરાઠા, મહેસૂરની જીત (૧૭૯૯) ; કર્ણાટક અંગ્રેજ સંયોજી દીધું (૧૮૦૧) ; વસઈના કરાર (૧૮૦૨) ; ખીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩)—અસાઈ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આત્રા અને આગમનાં યુદ્ધો (૧૮૦૩), દેવગામ અને સર્થ અંગ્રેજામના કરાર, (૧૮૦૩) ; ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫)—ડીંગ અને ફરકાખાદનાં યુદ્ધો (૧૮૦૪), ભરતપુરનો ઘેરો (૧૮૦૫).

૫. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (ખીજવાર). એનું મરાઠા. સર જ્યોર્જ બાર્લો (૧૮૦૫-૭).—વેસારમાં ખંડ (૧૮૦૬).

૬. આર્લ ઝાંવ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૩).—મોરિશ્યસ, ખુર્મી વગેરેની જીત (૧૮૦૯-૧૦); જાવા અને એમ્બોયના વલંદા લેકા પાસેથી લીધા (૧૮૧૨); ખુર્મી ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો (૧૮૧૪).

૭. માર્કવિસ ઝાંવ હેસ્ટિંગ્સ (૧૮૧૪-૨૩).—નેપાળ વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬)—અંગ્રેજે મલ્લ નીકું, આલ્મોરા અને મકવાનપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૬); ચાથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)—ખાડકી (૧૮૧૭), કોરગામ અને આબ્દીનાં યુદ્ધો (૧૮૧૮), પેરવઠનો અંત ; નાગપુર વિગ્રહ ૧૮૧૭—સીતાપાલદી (૧૮૧૭) અને નાગપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૭); પીઠારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—માહિદપુરનું યુદ્ધ (૧૮૧૭), મંદેધરના કરાર. (૧૮૧૮).

૮. લોર્ડ આમહસ્ટર્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પહેલો ખજીરી વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬)—કેમ્બેલે રંગનલીકું, ૧૮૨૫, પગામનું યુદ્ધ, ૧૮૨૬, ચંન્દા-બના કરાર, ૧૮૨૬; ખરાકપુરમાં ખંડ, ૧૮૨૬; કોમ્પરમીઅરે ભરત-પુર લીકું (૧૮૨૬).

૯. લોર્ડ ઉવિલ્કયમ બેન્ટિન (૧૮૨૮-૩૬).—અંગ્રેજે કુર્ગ પ્રાંત લીધો (૧૮૩૪); હિંદુસ્તાનમાં આગબોટો ચાલવા લાગી; કમ્પનીનો નહેપાર કરવાનો હક જતો રહ્યો; સાર આર્લ્સ મેટકાફનો કારબાર; જાહેર છાપાને છૂટ.

૧૦. લોર્ડ ઝોકલેન્ડ (૧૮૩૬-૪૨).—અયોધ્યામાં બળવા; શાહ શાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો; પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨)—પર્વાનનું યુદ્ધ (૧૮૩૯), શાહ યજનનું ખૂન; શીનાઈ વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨)—હાંકોંગ અંગ્રેજને મળ્યો, ૧૮૪૨.

૧૧. લોર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—અંગ્રેજોએ કાબૂલ લીકું અને પછી પોતાનું લશ્કર પાકું હિંદુસ્તાન બોલાવી લીકું; સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩)—મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩), સિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીકું (૧૮૪૩); ગ્વાલિયર વિગ્રહ ૧૮૪૩—મહારાજપુર અને પનિઆરનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩).

૧૨. લોર્ડ હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૪૭).—પહેલો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬)—મુઝફ્ફી અને ફિરોજશાહ (૧૮૪૫); અલિવાલ અને સામ્રાજિન (૧૮૪૬) નાં યુદ્ધો, લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).

૧૩. લોર્ડ કલ્હૌસી (૧૮૪૮-૫૬).—જીઝો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯)—કિનેરા અને સફ્ફામનાં યુદ્ધો, ૧૮૪૮, મુલતાનનો ઘેરા, રામનગર (૧૮૪૮), ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધો (૧૮૪૯); પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે બેઠી દીધું (૧૮૪૯); જીઝો જાહી વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩)—પેગુ સંધિ દીધું (૧૮૫૨); સાતારા (૧૮૪૮) નાગપુર, જાંસી, વરાડ (૧૮૫૩), અને અયોધ્યા (૧૮૫૬) અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંધિ દીધાં. રેન્ડે અને તાર શરૂ થયાં.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ (૧૮૫૬-૬૧).—સિપાઇઓનો મહોટા જળવો (૧૮૫૭); ભરતખાંડનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજકર્તાને સોંપા દીધું, ૧૮૫૮.

૧૫. લોર્ડ એલ્જન (૧૮૬૨-૬૩). વહાણી ધર્મોધ સોફ્ટનું ખંડ.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯). ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫); આરિસ્સામાં ભયંકર દુકાળ (૧૮૬૬); આપિસિનિયાના સોફા સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—શરમ્લી સાથે મુલાકાત; ડયુક ઓફ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રુક (૧૮૭૨-૭૬).—વડોદરાના મહારાવ ગાયક-વાડને પદભ્રષ્ટ કીધા (૧૮૭૫). પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો, ૧૮૭૫-૭૬.

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—વિક્ટોરીઆ રાણીને કચેસર-ઈ-હિંદ મહારાણીનો કિતાબ મળ્યો; જીઝો અફઘાન વિગ્રહ; ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ, ૧૮૮૦; મેઈવાડ અને મઝાનાં યુદ્ધો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વ-રાજ્ય દાખલ કરવાની યોજના, ૧૮૮૨; મીઠા ઉપરનો કર કંઈક ઓછો કીધો; પિલાયતી સુતરાઉ કાપડ ઉપરની નકાત કહાડી નાખી; હિંદુસ્તાનમાં સુખશાંતિ.

૨૧. લોર્ડ ડફ્રિન (૧૮૮૪-૮૮).—અંગ્રેજીએ બ્રહ્મદેશના રાજા થીબો સાથે સહાય કરી એ દેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો, ૧૮૮૬. પહેલી નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) મુંબઈમાં (૧૮૮૫); બીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી મદ્રાસમાં (૧૮૮૭). મીઠા ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લોકો ઉપર અપ્રિય ઇનકમ ટેક્સ નવાજ રૂપમાં પાંચો શ્રેણીમાં આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદની તકરારનો છેવટે નિકાલ થયો.

૨૨. લોર્ડ લેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).—અંગ્રેજો સને ૧૮૮૮ ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની લગામ પોતાને હાથ લીધી. ચોથી નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહાબાદમાં મળી (૧૮૮૮); સુરતમાં ભયંકર આગ, ૧૮૮૯. પાંચમી નેશનલ કોંગ્રેસ મુંબઈમાં (૧૮૮૯) અને છઠ્ઠી કલકત્તામાં (૧૮૯૦) મળી. રૂશિયાના રાજાના પાટવીફ્ફરની હિંદુસ્તાનની યુલાકાત, ૧૮૯૧.

મુખ્ય વિગ્રહોનું ટુંક વૃત્તાંત.

કર્ણાટકમાં વિગ્રહો.—પહેલો (૧૭૪૬-૪૮).—સને ૧૭૪૦ માં ક્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના ગવર્નર લાબોર્ડોનેઈએ મદ્રાસને ઘેરી ધાલી લઈ લીધું, ૧૭૪૬. અટલામાં અંગ્રેજોની મદદે એક મોટો દરીઆઈ કાફરો આવી પહોંચ્યો અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસમાંથી કહાડી શ્રેયો અટલુંજ નહિ, પણ તેઓને પોંડીઆરીમાં ઘેરી લીધા. અટલામાં સલાહ થઈ, ૧૭૪૮.

બીજો (૧૭૪૮-૫૪).—સને ૧૭૪૮ માં નિજમ-ઉલ-મુલ્ક મરાઠા પામ્યો. તેની ગાદીને માટે મુજફ્ફરજંગ અને નાસિરજંગ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. મુજફ્ફરજંગ પોતાના કાકા નાસિરજંગને વધારે બળવાન બોઈ મરેઠાની મદદ માગવાને સતારે ગયો; ત્યાં તેને દારતઅલીનો જમાઈ અંદા સાહેબ જે કર્ણાટકની ગાદીનો હક ધરાવતો હતો તેની સાથે દોસ્તી

યર્ધ. એ મુજફર અને ચંદા સાહેબ સાથે ફ્રેન્ચ મળી ગયા. તેઓએ મળી અવરહીન અને તેના મોટા છોકરાને અંજૂર આગળ હરાવ્યા અને કાપી નાખ્યા, ૧૭૫૦. આ લડાઈમાં ફ્રેન્ચ સરદાર ખૂસી હતો. આથી મુજફરનંગ થોડીવાર દક્ષિણનો સ્થળે થયો અને ચંદા સાહેબ કાર્ગાટકનો નવાબ થયો. પણ આ ફત્તેહ આઝી વાર રહી નહિ. અવરહીનનો નાનો છોકરો મહમ્મદઅલી નાસીરનંગ સાથે મળી ગયો અને અંગ્રેજની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ ખંધાયા—એક તરફ મુજફરનંગ, ચંદા સાહેબ અને ફ્રેન્ચ, અને બીજી તરફ નાસીરનંગ, મહમ્મદઅલી, અને અંગ્રેજ. લડાઈ ચાલી તેમાં એક ખીજની અવાર નવાર ફત્તેહ થયા હાગી, પણ તેમાં નાસીરનંગ અને મુજફરનંગ માસ્ખા ગયા. આખરે ફ્રેન્ચ નિજમના નાના છોકરા સલાબતનંગને સ્થળેદાર બનાવ્યો અને ચંદા સાહેબ કાર્ગાટકનો નવાબ બન્યો. હવે ચંદા સાહેબે ત્રિચિનોપલિ કે જેમાં મહમ્મદઅલી ભરાઈ બેઠો હતો તેને ધેરા લાવ્યો. મહમ્મદઅલીની મદદે કલાઈલ આવ્યો. એણે આકુટને ધેરી પોતાને કબજે લીધું. આ જોઈ ચંદા સાહેબને છોકરો રાજા સાહેબ કસાઈવતી સામે ગયો, પણ ફાવ્યો નહિ. એ અને એના મળતિયા ફ્રેન્ચ સને ૧૭૫૧ માં આઝી આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં કોવ્રાપાક આગળ હારી ગયા. ત્રિચિનોપલીના ધેરામાં ચંદા સાહેબ માસ્ખો ગયો. હવે નવા ફ્રેન્ચ ગવર્નરે મહમ્મદઅલીને કાર્ગાટકનો નવાબ કબૂલ કરીધો. આથી લડાઈનો અંત આવ્યો, ૧૭૫૪.

ત્રીજો (૧૭૫૭-૬૧)—સને ૧૭૫૭ માં યૂરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લડાઈ જાગી તેની અસર હિંદુસ્તાનમાં યર્ધ. ફ્રેન્ચ લાલીને મોકલ્યો. તેણે ખીજે વરસે મદ્રાસને ધેરા લાવ્યો (૧૭૫૮), પણ તેને પોંડીચરી જીતી પડ્યું. લાલીએ પોતાની મદદે ખૂસીને મોકલાવ્યો અને વાંડીવારાને ધેરા લાવ્યો. લાગણી અંગ્રેજનો સરદાર કુટ ત્યાં ગયો અને ફ્રેન્ચને તદ્દન હરાવ્યા. ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. થોડા વખતમાં કુટે ફ્રેન્ચનાં તમામ શહેરો લઈ લીધાં. સને ૧૭૬૧ માં પોંડીચરી પણ લીધું (સને

૧૭૬૩ માં પાંછું આપ્યું) અને લાલીને કેદ કરી મદ્રાસ મોકલાવી દીધા. આ હારથી હિંદમાં ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીનો અંત આવ્યો, ૧૭૬૮.

ખંગાળામાં વિગ્રહો.—પહેલો (૧૭૫૬-૫૭).—સને ૧૭૫૬ માં સુરાજ-ઉદ્-દૌલા ખંગાળાનો નવાબ હતો. તે અંગ્રેજોનો કંટો ફરમન હતો. અંગ્રેજો ઢાકાના ગવર્નર રાજવલ્લભને લડી લેવાનું કીધું, તેથી તેનો છોકરો કૃષ્ણદાસ પુષ્કળ દેલત લઈ ફોર્ટ લેવિસમાં બરાબો. સુરાજ-ઉદ્-દૌલાએ અંગ્રેજને લખ્યું કે તે સંખસને અમને સ્વાધીન કરે અને કલકત્તાનો નવો બાંધેલો કોટ તોડી પાડે. અંગ્રેજે આ વાત મેંખવી નહિ, તેથી સુરાજ-ઉદ્-દૌલાએ કાસમખાનમાં અંગ્રેજની કોઠી લડી અને ફોર્ટ લેવિસને બેરો બાંધ્યો અને તે લીધો. તેમાં ૧૪૬ અંગ્રેજો કેદ પકડાયા, તેમને એક નાની કોટડી (ખલાક હોલ) માં પૂરવામાં આવ્યા; તેમાંથી ૧૨૩ રૂંધાઈને મરણ પામ્યા. આ વાતની ખબર ક્લાઈવને પડતાંજ તે કાણાટકથી કલકત્તા આવ્યો. તેણે કલકત્તા પાંછું લીધું. ખંગાળાની હિંદુ રૈયત નવાબથી કંટાળી ગઈ હતી. તેથી તેના કીલીદાર રાયદુર્લાએ, જગન્નશેઠ હિંદમાં સૌથી મોટો શાહકાર હતો તેણે, અને તેના સરદાર મીર જાફરે મસલત રચી. તેઓ અંગ્રેજ સાથે મળી ગયા. ખલાસી આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં નવાબ હાર્યો અને નાંટો (૧૭૫૭). હવે મીર જાફર નવાબ થયો અને અંગ્રેજને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. આ ક્ષેત્રથી હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાંખાયો.

ખીનો (૧૭૫૮-૬૪).—ખલાસીના યુદ્ધ પછી મીર જાફર ખંગાળાનો નવાબ થયો. એ વાત ખીન શાહખાલમ અને અયોધ્યાના નવાબ શૂજા-ઉદ્-દૌલાને ગમી નહિ. તેથી તેઓએ પટનાને બેરો બાંધ્યો, પણ કર્નલ કાલિચંદે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે મીર જાફર પાસે ક્લાઈવ પુષ્કળ દ્રવ્ય કહડાવતો તે તેનાથી અમાયું નહિ, તેથી તેણે બલંદાઓની મદદ માગી, પણ કર્નલ ફોર્ડે તેઓને ચિન્સુરા આગળ હરાવ્યા ૧૭૬૦. આ પછી ક્લાઈવ ઈંગ્લંડ ગયો અને બાન્સીટાર્ટ

ગવર્નર થયો. તેણે મીર જતકરને પદભ્રષ્ટ કરી તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદી આપી. તેના બદલામાં મીર કાસમે અંગ્રેજોને ખર્ચવાળા, મિદનાપુર અને ચિતાગોંગ આપ્યા. આ જોઈ શાહુઆલમ અને શૂન-ઉદ્-દોલા મીર કાસમને પદભ્રષ્ટ કરવા પાછા ઉઠ્યા, પણ તેઓ પટના આગળ કર્નલ ક્વર્નાકથી હારી ગયા, ૧૭૬૧, તેથી તેઓએ મીર કાસમને નવાબ કબૂલ કીધો. આખરે સને ૧૭૬૩ માં અંગ્રેજ અને મીર કાસમ વચ્ચે કંઈ જકાત પાપત લડાઈ જાળી. મીર કાસમ પટનાના કિલ્લામાં ૧૪૮ અંગ્રેજોને કતલ કીધો. તેથી ઘેરીઆ આગળ અંગ્રેજોએ મીર કાસમને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મીર કાસમે શાહુઆલમ અને શૂન-ઉદ્-દોલાની મદદ માગી. બદસર આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર મળ્યો જીલ્લો, ૧૭૬૪, અને મીર જતકરને પાછી ગાદી મળી.

મૈસૂર વિગ્રહો.-ખુલ્લો (૧૭૬૬-૬૮).—હૈદરનું બળ નરમ થાડવાને મરેઠા, નિજમ અને અંગ્રેજોએ એકસંપ કીધો. માધવરાવ પેશ્વા કૃષ્ણા નદી આગળી હૈદરના મુલકમાં ઘટકાટ કરવા ગયો, પણ હૈદરે તેને સાંચ આપી વિદાય કીધો. હૈદરે નિજમને પણ સાંચ આપી અંગ્રેજ સામે લડવાને પોતાની તરફ કરી લીધો. અંગ્રામ અને ત્રિલોમાલીનાં યુદ્ધો થયાં તેમાં કર્નલ સિમરે હૈદર અને નિજમને હરાવ્યા, ૧૭૬૭. આખરે મદ્રાસ આગળ કરાર થયો, ૧૭૬૮ (જૂઓ પાને ૧૧૧ મે).

ખીજને (૧૭૮૦-૮૪).—મરેઠા સોડો હૈદર ઉપર મહડી આપ્યા ત્યારે એણે મદ્રાસના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ તેઓએ એને આપી નહિ. વળી સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણ તજેનું માહી ખંદર લીધું, તેથી એણે લડાઈ જાહેર કીધી. ગાયકવાડ સિવાય બધા મરેઠાઓ, હૈદર, અને નિજમ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને એકસંપ કીધો. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કણાટક ઉપર મહડાઈ કરી અને અંગ્રેજ સરદાર ખેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો. પણ

સને ૧૭૮૧ માં એને સર આચર કુટે પોર્ટોનોવો, પોલિનોર, અને શેલિન્કાદાદ આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદરના છાકરા ટીપુએ કર્ગલ ખાથવેર્ડને કોલેડુના નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં મંગલૂર આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૧૧૧ મે).

ત્રીન્નો (૧૭૮૦-૮૨).— સને ૧૭૮૬ માં ટીપુએ અંગ્રેજના મળતિયા ત્રાવાણકોરના રાજા ઉપર સહયોગ કાઢી તેથી લડાઇ થઈ. સને ૧૭૮૧ માં લોર્ડ કોર્ગવાલિસે છેક મૈસૂરમાં જઈ ખંગલૂર લઈ લીધું, અને એરીકેરા આગળ ટીપુને હરાવ્યો. પછી એણે શ્રીરંગપટ્ટણને ધેરા ધાવ્યો, એટલે ટીપુએ મનરાઈને સલાહ કાઢી, ૧૭૮૨ (જૂઓ શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૧૧૧ મે).

ચાંચો (૧૭૮૮).— ટીપુએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી ચૂકવાને નિજમ, મરેદા, અક્ષવાન સરદાર જમાનશાહ અને કેન્વ સાથે એકસંપ કાઢ્યા, તેથી લડાઈ થઈ. જનરલ સ્ટુઅર્ટ ટીપુને સદારીર આગળ અને જનરલ હેરીસ માલાવેલી આગળ હરાવ્યો. પછી એ બે સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ધેરા ધાવી તે લઈ લીધું. ટીપુ લડતાં મરાણ પામ્યા તેથી એ વિત્રહનો અંત આવ્યો.

મરેદી વિગ્રહો.— ખડેલો (૧૭૭૫-૮૨).— રાષોખાને પેશ્વાને યોદ્ધા, પણ પૂનાનું રાજ્યમંડળ વધારે જોર ઉપર હોવાથી એણે સુરત આવી અંગ્રેજ સાથે કરાર કાઢ્યા, ૧૭૭૫. (સુરતના કરાર, જૂઓ પાને ૧૧૨ મે). મુંબઈ સરકારે કર્નલ ડીડોંગને રાષોખાને પૂને તેડી જવાને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ સરદારે મરેદાએને આશુસ આગળ હરાવ્યા, ૧૭૭૫. સને ૧૭૭૬ માં નાના કુડનવિસ અને ખીજખ્યાએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ સાથે પુરંધર આગળ કરાર કાઢ્યા (જૂઓ પાને ૧૧૨ મે). પહેલ વહેલાં તે હેસ્ટિંગ્સે રાષોખાને મદદ કરવા ના પાડી, પણ નાના કુડનવિસે ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરે છે એમ જાણી રાષોખાનો પક્ષ લેવાને મુંબઈ સરકાર સાથે એકમત થયો, ૧૭૭૭. કર્નલ ગોર્ડન સુરત આવી પહોંચ્યો, ૧૭૮૦. એ દરમ્યાનમાં ઈંગ્લેન્ડે પોતાનું લશ્કર વાર્ષિક

આગળ ઘેરાઈ જવાથી મરેઠા સાથે કરાર કર્યા, પણ એ કરાર સંપૂર્ણ તથા
જંગાળા સરકારે મંજૂર કીધા નહિ. હવે નિજામ, હૈદર, અને મરેઠાએ એ
એકસંધ કીધા કે એમ જાણીને અંગ્રેજોને સાલાખાઈ આગળ સલાહ
કરવી પડી (જૂઓ પાને ૧૧૨ મે), ૧૭૮૨.

ખીજો (૧૮૦૩).—ખીજ ખાજરાવે વસઈ આગળ અંગ્રેજો સાથે
કરાર કીધા તે વાત હોલાતરાવ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લોને ગમી
નહિ, તેથી લડાઈ થઈ. જનરલ વેલ્સલોએ સિંધિયાનો અહમદનગરનો
કિલ્લો લીધો, અને અસાઈ આગળ સિંધિયા અને બોંરસે એ બન્નેને
હરાવ્યા. જનરલ લેઈકે સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા અને હાસવારી
આગળ હરાવ્યા. જનરલ વેલ્સલોએ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લોને
પાછા યાગીમ આગળ હરાવ્યા. રઘુજી ભોંસ્લોએ અંગ્રેજો સાથે દેવગામ
આગળ અને દોલતરાવ સિંધિયાએ સરજી અંગ્રેજોમ આગળ કરાર
કીધા (જૂઓ પાને ૧૧૩ મે).

ત્રીજો (૧૮૦૪-૫).—જહસાવંતરાવ હોદકર ધાગો જખરો થઈ
પડ્યો હતો. તે અજમીરમાં લટકાટ કરવા લાગ્યો અને અંગ્રેજોના રક્ષણ
નીચેના રબૂતોને ધારતી આપી. તેથી લડાઈ થઈ. કર્નલ મોન્સન
અને જનરલ ફ્રેઝરે હોદકરને ડીંગ આગળ અને જનરલ લેઈકે કુરકા-
ખાદ આગળ હરાવ્યા, ૧૮૦૪. છેઠકે ડીંગને ઘેરો ધાલી લઈ લીધું.
પછી એણે ભારતપુરને ઘેરો ધાલ્યો, પણ એમાં તે કાળ્યા નહિ. હોદકરે
આખરે ૧૮૦૫ માં સલાહ કીધી.

ચોથો (૧૮૧૦-૧૮).—ગાયકવાડનો કારભારી ગંગાધર રાઘવી
અંગ્રેજોની ખાલિફરીથી પેશ્વાનું જે લેણું નીકળતુ હતુ તેનો નિકાલ કરવાને
પૂને આવ્યો. એને ખાજરાબની સમ્મતિથી ત્રિંમકજી ડુંભેએ મારી
નાખ્યો, ૧૮૧૫. ત્રિંમકજીને પકડી યાણના કિલ્લામાં કેદ કીધો, પણ
ત્યાંથી એ સરકી ગયો અને લટકર ભિંગું કરવા લાગ્યો. એને પેશ્વા
પેસાની છુત્તી છુત્તી મદદ કરતો હતો. પેશ્વાએ રેસિડન્ટના મંગલા ઉપર
હુમલો કીધો, તેથી લડાઈ થઈ. એલ્ફિન્સ્ટને ખાજરાવને ખડકી

આગળ (૧૮૧૭) અને સ્ટેન્ટને કોરગામ આગળ (૧૮૧૮) હરાબો. સતારા અંગ્રેજોએ લઈ લીધું, અને પેરવડીના અંત આબો. સને ૧૮૧૮ માં ખાજુરાવનો પ્રધાન જાપુ ગોખલે આબો આગળ હારી ગયો. પછી ખાજુરાવને ૮ લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પેન્શન માંધી આપ્યું.

નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—નેપાળના રાજાએ અંગ્રેજના રક્ષાગ્ર તથાના ભૂટવાલના જમીદારને કેદ કરી તેનો ખુલક લઈ લીધો અને અંગ્રેજના ૧૮ પોલિસ સિપાઈઓને મારી નાખ્યા. કર્નલ ગિલેસ્પી કલંગનો કિલ્લો લેતાં મરણ પામ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોએ મલ્લન લઈ લીધું. સને ૧૮૧૬ માં ઓકટરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમીરસિંગને આઠમોરા અને મકવાનપુર આગળ હરાબો. પછી સલાહ થઈ.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—નાગપુરમાં આપા સાહેબે રસિડનના અંગસા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ સીતાજાદવી આગળ હાર્યો. એ તામે થયો, પણ એના ભક્ષરે એનો હુકમ માન્યો નહિ. તે નાગપુર આગળ હારી ગયું. આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી, પણ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને પકડયો, પણ રસ્તેથી સટકા થયો. તે રખડી રાજાને આખરે નોંધપુરમાં મરણ પામ્યો.

પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—પીંઢારા એ મરઠાઓના બાકુતી સિપાઈઓ હતા. તેઓ સાકો ઉપર ઘણો જીલમ કરી લૂટલૂટ કરવા લાગ્યા. તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં અને વસીલ મહમ્મદ. અંગ્રેજોએ આ લૂટારાઓને તામે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કરીમખાં તામે થયો, પણ ચીતુએ હોલકરના લશ્કરમાં આશ્રો લીધો. અંગ્રેજ સરદાર હિસ્લોપ અને માલકુમે ચીતુ અને હોલકરને માલિંદપુર આગળ હરાબો, ૧૮૧૭. સને ૧૮૧૮ માં મંદેશ્વર આગળ કરાર થયો (જુઓ પાને ૧૧૩ મે). ચીતુ આમ તેમ નાહો અને આખરે એને વાષે કાઢી આપ્યો. વસીલ મહમ્મદ ઝેર આઈ મૂક્યો. આ પ્રમાણે આ લૂટારાઓ નરમ પડ્યા.

ખાલી વિગ્રહો.—પહેલો (૧૮૨૩-૨૬).—સને ૧૮૧૮ માં ખાલી સોડાના રાજ્યને અંગ્રેજો કને વિતાગોંગ, ગ્રીસીદાપાદ અને હાકા માગ્યાં એવું કહીને કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. આ માગણીનો અંગ્રેજોએ તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજના તેર સિપાઈઓ શાહપુરી બેઠમાં આવી રહ્યા. તેઓને ખાલીઓએ કહાડી ચૂક્યા અને કાચર પર મહડાઈ કરી. સર આર્થિંગ્જોન કેમ્બેલે રંગૂન લીધું. ખાલીઓનો સરદાર મહા બંદુલા દોનાખ્યુ સેતાં મરાઠા પામ્યો, ૧૮૨૫. સને ૧૮૨૬ માં કેમ્બેલે ખાલીઓને પગામ આગળ હરાવ્યા. આખરે ચેન્દ્રાજી આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૧૧૩ મે).

ખીજો (૧૮૫૨-૫૩).—આવાનો રાજા અને તેના અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂલમ ગુજારતા હતા; તેથી લડાઈ થઈ. લામખટ અને ગોડવિને ખાલીઓને હરાવી તાબે કીધા અને રંગૂન, માર્દાંજાન, ખસીન અને પ્રોમ એ ગ્રેટર લીધાં. પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ માં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૬-૪૨).—અફઘાન સોડાના રાજા શાહ શુજાને રશ્યાના મળતિયા દોસ્ત મહમ્મદે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂક્યો. અંગ્રેજોએ રશ્યાની સત્તાનો અટકાવ કરવાને શાહ શુજાને ગાદી પાછી અપાવવાને નિશ્ચય કીધો. કીન અને મેકનાટન સરદારોને લશ્કર આપી મોકલ્યા. તેઓએ કંદહાર, ગીજની અને કાબૂલ લઈ લીધાં. દોસ્ત મહમ્મદ પર્વાન આગળ હારી નહાસી ગયો (૧૮૩૯) અને શાહ શુજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણ થયો, પણ એના છોકરા અકબરખાંએ શરણ ન થતાં મેકનાટનને ગોળીથી ઠાર કર્યો. પછી અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાંથી તદ્દન નીકળી આવવા લાગ્યા, પણ અફઘાનોએ તેઓ ઉપર બંદૂકનો મારો ચલાવી મારી નાખ્યા. આ વખતે કમનસીબ શાહ શુજાને મારી નાખ્યો. જોનરલ પોલોક બહુ ગ્રેજીલીથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યો. અંગ્રેજોએ દોસ્ત મહમ્મદને કેદ પકડ્યો હતો તેને છૂટો કરી પાછી ગાદી આપી, ૧૮૪૨. પછી બહુ લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું આવ્યું.

ચીનઈ વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨).—અંગ્રેજ બેપારીઓ ચીનમાં અગ્રીય હાથ આપ્યા વિના ધુનામાના લઈ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં વહાણો અને રૈયતો ઉપર જુલમ ગુજારતી હતી. તેથી અંગ્રેજો સર હ્યુ ગ્રાન્ડને મોકલ્યો. એણે કેટલીક લડાઈઓ કરી ચીનઈ સરકાર સાથે કરાર કીધા, ૧૮૪૨ (જૂનમાં નાનકીનના કરાર, પાને ૧૧૪ મે).

સિંધ વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—સિંધમાં અંગ્રેજોનો રેસિડન્ટ ઓટ્ટોમ હતો. તેણે અમીરોની ચાલ વિષે લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરને અપ્પર કીધી. તેથી અમીરોએ તેના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો. સાર ચાલ્સી નેપીઆરે અમીરોને મીઠાણાની અને હૈદરાબાદ આગળ હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩).

ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—રાજા સગીર હમ્મરનો હતો તેથી રાજ્યરક્ષક કોણ ચાલ તેને માટે તકરારો ઉઠી. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે જાણ્યું કે આથી રાહરમાં લડાઈ જગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો. સાર હ્યુ ગ્રાન્ડે મહારાજપુર આગળ અને જ્વેનરસ ગ્રેએ પાનીઆર આગળ મરદાઓને હરાવ્યા. પછી રાજાને અંગ્રેજના રક્ષાણુ તથા મુકવામાં આવ્યો.

પંજાબ વિગ્રહ—પહેલો (૧૮૪૫-૪૬).—સીખ લોકો સતલજ નદી આજોગી આવ્યા અને ફિરોજપુરમાં અંગ્રેજોનું લશ્કર હતું તેને ખાસ્તી પમાડી, તેથી એ વિગ્રહ થયો. લોર્ડ ગ્રાન્ડે સીખ સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મુડકી આગળ હરાવ્યું, ૧૮૪૫. એજ વર્ષમાં લોર્ડ ગ્રાન્ડે અને લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહ આગળ હરાવ્યો. બીજી હેરિ સિંધએ સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને અલિવાલ આગળ હરાવ્યો, ૧૮૪૬. એજ વર્ષમાં લોર્ડ હાર્ડિંગે સીખ સરદાર નેલસિંગ અને રયામસિંગને હરાવ્યા. આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા (જૂનમાં પાને ૧૧૪ મે).

બીજો (૧૮૪૮-૪૯).—મુલતાનમાં લાલા મૂળરાજે ખંડ મચાવ્યું અને મેં વાન્સ આવ્યું અને એન્ડર્સનને મારી નાખ્યા. બીજી લાહોરમાં

બધા અંગેજ અમલદારોને મારી નાખવાને એક કાવતરું થયું, તેથી એ વિગ્રહ થયો. કિનેરી અને સહુસામ આગળ એડવર્ડસ લાલા મુન્નરાજને હરાવ્યા, ૧૮૪૯. રામનાગર (૧૮૪૮) અને ચિલિચલાલા (૧૮૪૯) આગળ લોર્ડ ગફે સોમ સરદાર શેરમિંગ ચતુરસિંગ વગેરેને હુકાવ્યા, અને ગુજરાત (૧૮૪૯) આગળ તેમને તદ્દન હરાવી દીધા. પંજાબ અંગેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, ૧૮૪૯.

મુખ્ય તહનામાં અથવા કરારો.

વંગાઝાના વીજા વિગ્રહમાં.

આંગ્લાહાજાદના કરાર, ૧૭૬૫.—(કલાર્થવ અને શાહઆલમ ૨ જ ની વચ્ચે)—આથી શાહઆલમ ૨ જ એ અંગ્રેજોને ખંડાણા, ખહાર, અને એરિસસાની દીવાની આપી અને તેઓએ અને ૬૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું.

મ્હેસૂર વિગ્રહોમાં.

મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૯.—(હેદર અને અંગ્રેજ વચ્ચે). આથી દરેક પક્ષે એવું કબૂલ કર્યું કે લડાઈના દરમ્યાનમાં જો એકબીજાના જે ને મુલક લીધા હોય તે દરેકે પાછા આપી દેવા અને એમાંથી કોઈની ઉપર કોઈ ચડી આવે તો તેવી વાતને એકે બીજાને મદદ આપવી.

મંગલુરના કરાર, ૧૭૮૪.—(અંગ્રેજ અને ઠીપુ વચ્ચે.) આ ઉપરથી અંગ્રેજના કેદીઓ છુવતા રહ્યા હતા તે બધાને છોડી ચૂક્યા અને દરેક પક્ષે જે જે મુલકો જીતી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨.—(ઠીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે). આથી ઠીપુએ અંગ્રેજને પોતાનું અડધું રાજપાટ અને ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપવા કબૂલ કર્યા; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેહાઓને; તે રૂપિયા ભરામ ત્યાંસુધી પોતાના જે છોકરાને સાનમાં ચૂક્યા; કુર્ગ તેના રાજાને પાછું આપી દીધું.

મરેઠા વિગ્રહોમાં.

સુરતના કરાર, ૧૭૭૫.—(રાધોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે). આ કરારથી રાધોબાએ અંગ્રેજોને સાબી અને મુંબઈ પાસેના નાના ભેટા અને વસઈ વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને પેશ્વા પાછી આપવામાં મદદ કરવી.

પુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬.—(એક તરફ સપ્તારામ બાપુ, નાના ફકનવિસ વગેરે અને બીજી તરફ બંગાળા સરકાર)—આથી એવું થયું કે સુરતના કરાર ગેરવાજબી માણવા અને રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવા, પણ સાબી ભેટ અંગ્રેજોએ રહેવા દેવા.

બાર્ગામના કાચા કરાર, ૧૭૭૮.—(એક તરફ અંગ્રેજ સરદાર ધર્મગર્દન અને રાધોબા અને બીજી તરફ નાના ફકનવિસ અને મહાદાજી સિંધિયા)—આથી (૧) અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩માં જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં રહે; (૨) બરૂચ સિંધિયાને આપી દેવું અને તેની સાથે તેના તાબાના માણસોને ૪૧૦૦૦ રૂપિયા ધંનામ દાખલ આપવા; (૩) એ શરતો પળાય ત્યાંસુધી કાર્મર અને સૂઅઈ એ જે સરદારોને એલમાં આપવા. એ કરાર મુંબઈના ગવર્નર મિં હોર્નબીએ તેમજ મિં હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કીધા અને ધર્મગર્દન વગેરે સરદારોને નોકરીથી ખરતરફ કીધા.

સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૨.—(નાના ફકનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે).—આથી (૧) બાળક માધવરાવ નારાયણને પેશ્વા કબૂલ કરેલા; (૨) રાધોબાને દરમાસે રૂપિયા ૨૫૦૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે; (૩) પુરંધરના કરાર પહેલાં જે કુલક જેના તાબામાં હોય તે તેમ રહે; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીએ સિવાય બીજા સહજા યુરોપી લોકોને મરેઠી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહિ; (૫) હૈદરે (ન્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરાઠા પાખો) અંગ્રેજોના અને કાર્ણાટકમાં આક્રંદના નવાખના જે જે પ્રાંતો મળ્યા હોય તે બધા ઉપરથી હાથ હઠાવવાની તેને નજર પાડવી; (૬) વાર્ગામના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વર્તેા હોતો તેથી તેને બરૂચ આપી દીધું.

વસઈના કરાર, ૧૮૦૨—(ખાજુરાવ ૨ જો અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—
આથી પેશ્વાએ એવી શરતો કબૂલ રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં
મદદને માટે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખર્ચને સાડે દર વરસે
૨૬ લાખ રૂપિયા આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની દુશ્મન એવી
કોઈ પણ યૂરોપી પ્રજાને દાખલ કરવી નહિ; (૩) સુરત ઉપરના મારા
બધા હુકો ઉપરથી મારે હાય ઉઠાવવો અને નિજામ અને ગાયકવાડ સાથે
મારે કંઈ વાંધા પડે તો તેનો ચૂકાદો અંગ્રેજો આપે; (૪) ઈંગ્લંડના
નિષ્કપટ મિત્ર રહેવું. અંગ્રેજ સોડાએ એનું અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ
રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

દેવગામના કરાર, ૧૮૦૩—(રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે).
આથી રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજોને (૧) કટક અને ખાલાસાર આપ્યાં;
(૨) વર્ધા નદીની પશ્ચિમના સધળા પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાય ઉઠાવ્યો;
(૩) પોતાની, નિજામની અને પેશ્વાની વચ્ચે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ પતાવે
એવી કબૂલાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજના જે
પરદેશીઓ શત્રુ હોય તેમને દાખલ નહિ કરવા એવું વચન આપ્યું.

સર્જી અંગ્રેજીગામના કરાર, ૧૮૦૩—(દાલતરાવ સિંધિયા અને
અંગ્રેજો વચ્ચે).—આથી સિંધિયાએ અંગ્રેજોને (૧) જમના અને ગંગા
નદી વચ્ચેનો સધળો પ્રદેશ; (૨) જેપુર, જોધપુર, અને ગોહદનો સધળો
ઉત્તર ભાગ; (૩) અહમદનગર અને બરચના કિલ્લા અને તેને લગતા
જીલ્લા; અને (૪) અજંતઘાટ અને ગોદાવરી વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ આપી દીધો.

મંદેરવરના કરાર, ૧૮૧૮.—(મહારાવ હોલ્કર અને અંગ્રેજો
વચ્ચે).—આથી મહારાવ હોલ્કરે રત્નપૂતો ઉપર એની જે સત્તા હતી તે
ઉપરથી હાય ઉઠાવ્યો અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તજે રહ્યો.

બ્રહ્મી વિગ્રહમાં.

ચેન્નાળુના કરાર, ૧૮૨૬.—(પ્રસાદેરાનો રાજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે)
—આથી આવાના રાજાએ કબૂલ કર્યું કે આસામ, કાચર અને જીન્ત્યા
ઉપરના મારા હુકો ઉપરથી મારે હાય ઉઠાવવો; આરાકાન અને ખીજકેટલાક
પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના ખર્ચને પેટે એક કરોડ રૂપિયા આપવા.

ચીનઈ વિગ્રહમાં.

નાનકીનના કરાર, ૧૮૪૨—(ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—
એ કરારથી અંગ્રેજોને હોંગકોંગ બેટ આપી દેવામાં આવ્યો અને ચીનના
કિનારા ઉપરનાં ચાર બંદરો—ચીમાય, ફુચુ, નિંગ્પો અને શેંઘાયમાં
અંગ્રેજોનાં વહાણોને આવવા દેવાની રજા મળી.

પંજાબ વિગ્રહમાં.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૯).—(સીપ્ત અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—આ
કરારથી કુલીપસિંગને પંજાબનો રાજા કબૂલ કાઢી ; પીઆસ અને સતલજ
નદીની વચ્ચેના દોઆબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધા ; અને આ
વિના કારણના કરેલા વિગ્રહ માટે સીપ્ત લોકોએ ખરચ આપ્યો.

રાજ્યદ્વારી ફેરફારો વગેરે.

ટોડરમલનો મહેસુલની પદ્ધતિ.

એડાણ કે વગર એડાણ તમામ જમીનની માપણી કરવામાં આવી
અને તેના કસ પ્રમાણે તેના ત્રણ વર્ગ ખાંધ્યા. જે જમીનના કકડાની
વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૨૫,૦૦૦ હોય તેને એક અમલદારના કબજામાં સોંપતા
અને તે “કોરી” ને નામે ઓળખાતો. સધળા આપણુવી બરેલા કર
કહાડી નાખ્યા ; અને ઉપજનો એક તૃતીયાંશ એકુને બરેલો એવું નક્કી
કરી આપ્યું. આ મુજબ કરવાનો હેતુ એ હતો કે વગર એડાણ જમીનને
એડાતી કરવી. જે મહેસુલનો ઉધરાવનાર કંઈ જુલમ ગુજરે તો દરેક
જમીદારને તેના ઉપર અપીલ કરવાનો હક હતો.

જહીઆવેરો.

એ માથાદીઠ કર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાન પાદશાહો જે કોઈ
મુસલમાની ધર્મ પાળતો ન હોય તેના ઉપર લાગુ પાડતા. એ કર
અકબરે રાજ્યમાં સંપત્તિ માટે કહાડી નાખ્યો હતો, પણ ઔરંગઝેબે
પાછો દાખલ કરીધો. આથી હિંદુ અને મુસલમાનોમાં કુસંપ વધ્યો,
આથી મુગલ રાજ્યનો પાપો વધ્યો.

ધાર્દન-ઈ-અકબરી.

એ અકબરના કાયદા અને ધારાઓનું પુસ્તક હતું. તેનો લખનાર અકબરનો મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન અબુલફઝલ હતો. એ પુસ્તકમાં મુગલ રાજ્યની જમીનની તમામ નોંધ હતી, અને તેમાં અકબરની કોઈ અને તેની નિરંતરની વર્તણૂકનું ભપકાદાર વર્ણન આપેલું હતું. એમાં તમામ જગીરો તથા ગેરવાજ્ખી કરે કહાડી નાખવાની, કેદીઓને ગુલામ બનાવી દેવાનું બંધ કરવાની, તથા સતીનો ચાલ બંધ કરવાની હકીકત હતી.

ચોથ અને સર્દેશમુખી.

ચોથ એટલે મહેસુલનો ચતુર્થાંશ અને સર્દેશમુખી એટલે મહેસુલનો દશાંશ. આ બંધણી શિવાજીએ પોતાના જીતેલા કલકો ઉપર લગાડી હતી.

ડબલ ગવર્નમેન્ટ. (બેવડી સત્તાનું રાજ્ય.)

બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો શાહજાહને ૨૬ લાખનું વાર્ષિક પેન્શન સર્ક કંત્રાઈવને સને ૧૭૬૫ માં આપ્યા હતા. ફલાઈવના ગયા બાદ રાજવહિવટમાં અંધેર ચાલવા લાગ્યું. ન્યાય કરવાનું અને સરકારી મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ નવાબ તરફથી દેશી ગવર્નરને હસ્તક હતું, અને નવાબ રાજ્યની કંઈપણ દરકાર કચ્છા વગર શ્રેષ્ઠીદાખાદમાં માન્યમત્રા મારતો હતો; અને તેના કારભારીઓ લોકો ઉપર અતિશય જૂલમ ગુજારતા હતા. અંગ્રેજોના હાથમાં લશ્કરી સત્તા હતી અને જ્યાંસુધી અંગ્રેજને મનમાનતો પૈસો મળતો ત્યાંસુધી તેઓ નવાબના અંધેરમાં વચ્ચે પડતા નહિ. આથી લોકોમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કારભારીઓ પૈસા ઉચાપત કરે અને ત્રિજોરી ખાલીખપ દીસવા લાગી. સને ૧૭૭૧ માં અંધેરની સીમા રહી નહિ. બંગાળામાં ફકાળ અને મરફી ચાલ્યાં. લોકો જુએ મરવા લાગ્યા અને અમલદારોના કબજામાં અનાજ છૂતાં તેઓએ ભાવ ધણી આકરા કરી દીધા. આ

સમાચાર ઈંગ્લંડ પહોંચતાંવારને ડિરેક્ટરે ગુસ્સે થયા અને રાજવહિવટ સુધારવાનો ઠરાવ કાઢ્યો. એ કામને વાસ્તે તેઓએ એવા ઠરાવ કાઢ્યા કે વોરન્ હેસ્ટિંગ્સે બેવડી સત્તા કહાડી નાખી ફલ સત્તા પોતાને હસ્તક લેવી. એ ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સે પહેલું કામ જમીનની મહેસુલ ખાખતનું હાથમાં લીધું. અંગ્રેજી અમલદારો હસ્તક મહેસુલનાં નાણાં ઉધરાવવા માંડ્યા. એ અપીલ કોર્ટો સ્થાપી—સદર દીવાની અદાલત અને સદર નીઝામતી અદાલત (ફોજદારી). દીવાની મુકદ્દમામાં ન્યાયાધીશને એક ચતુર્થાંશ મળતો તે રિવાજ કહાડી નાખ્યો. નવાખનું લવાજમ કમી કરી નાખ્યું. છ માસમાં હેસ્ટિંગ્સે કાયદા ઘડી કહાડ્યા, કેટલાક જૂલમી કરે કહાડી નાખ્યા, અને જકાત કમી કરી એક સરખી કરી નાખી. આવી તરેહના સુધારાથી હેસ્ટિંગ્સની કીર્તિ ધણી બધી.

રેગ્યુલેટિંગ અક્ટ, ૧૭૭૪.

- (૧) હિંદુસ્તાનના ખીજ ઈલાકાને ખંગાળા ઈલાકાના તાખામાં ગણવા.
- (૨) એ ઈલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જેનરલ એવું નામ આપવું.
- (૩) તેને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે.
- (૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ખીજ ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક પરિષદ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જેનરલની કશી સત્તા રહે નહિ.

ફોક્સનો કાયદો, ૧૭૮૩.

- (૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દેવું.
- (૨) પાર્લિમેન્ટે નીમિશ સાત કમિશનરોએ રાજ્યનું કામ ચલાવવું તથા નવ મદદનીશ ડિરેક્ટરોએ બહેપારનું કામ ચલાવવું. (આ કાયદો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો.)

વિટનો કાયદો, ૧૭૮૪.

(૧) ઈંગ્લંડના રાજનો નીમલો પ્રધાન અને “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની ખર્ચી સત્તા રહે.

(૨) તે ગવર્નર-જનરલને નીમે.

(૩) ગવર્નર-જનરલથી સ્વરક્ષાશ્રુના વખત સિવાય લડાઈ અથવા સલાહ થાય નહિ.

(૪) ગવર્નર-જનરલની સભાના સભાસદો ચારના ત્રણ કરવા ; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ નોંધાય.

જમાબંદીની રીતો.

(૧) જમીનદારી રીત.—એમાં જમીનની મહેસુલ હમીશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મોટા જમીનદાર કહેવાય છે તેની પાસેથી હથરાવાય છે.

(૨) રૈયતવારી રીત.—એમાં દરેક એડૂતે કેટલી રકમ ભરવી તેનો અંદાજસ્ત કરેલો હોય છે.

(૩) ગામવારી રીત.—એથી દરેક જૂદા જૂદા ગામડાના સોડો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મહેસુલ ભરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી અંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં ચાસે છે, બીજી મુંબઈ અને મહાસ ઈલાકામાં ચાસે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, અંગાળાના વાયવ્ય પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાસે છે.

કુમક આપવાની પદ્ધતિ.

જે દેશી રાજ્યો આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કબૂલ કરે તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણવા ; તેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઈ સાથે લડાઈ કે સલાહ થાય નહિ ; અને તેઓના રાજ્યમાં જ અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો અરથ તેઓ આપે. (આથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા તો ખોઈ, પણ પોતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી.)

અંગ્રેજોને મળેલા પ્રાંતો.

નામ.	વરસ.	કોની પાસેથી અને શી રીતે મળ્યા.
મદ્રાસ	૧૬૩૯	અંગ્રેજોએ શાહજહાંની પરવાનગીથી પસાળ્યું.
બુંબઈ	૧૬૬૮	ઈંગ્લંડના રાજ પાસેથી કંપનીને મળ્યું.
કલકત્તા અને આસપાસનાં ગામ	૧૬૯૧	ઔરંગઝેબના પૌત્ર પાસેથી વેચાણ લીધાં.
૨૪ પરગણાં	૧૭૫૭	મીર જફર પાસેથી ઇનામ દાખલ મળ્યાં.
મધ્યવીપદ્વિ	૧૭૫૯	ફ્રેંચ સોકો પાસેથી લડાઈમાં મળ્યું.
બદવાન, મિદનાપુર, ચિતાગોંગ	૧૭૬૦	મીર કાસમ પાસેથી ઇનામમાં મળ્યાં.
ખંભાળા, બહાર, આરિસ્સા.	૧૭૬૫	બીજા શાહઆલમ ઉપકારના બદલામાં આપ્યા.
ઉત્તર સરકાર પ્રાંત*	૧૭૬૫	નિજમ પાસેથી મદદને પેટે (શાહ-આલમની કબૂલાતથી) મળ્યો.
ડીડીગલ અને મલખાર...	૧૭૯૨	ડીપુ પાસેથી ઔરંગપદ્વિના કરારથી
દેનેરા, કોઈમ્બટૂર, વાઈનાદ.	૧૭૯૯	ડીપુના મરણથી મળ્યા. [મળ્યા.
નિજમ આપેલા પ્રાંતો†...	૧૮૦૦	નિજમ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચને પેટે લીધાં. [કીધું.
તંજાવર	૧૮૦૦	રાજાએ પેનરાન લઈ અંગ્રેજને સ્વાર્ધન [મળ્યા.
અમોર્યાના નવાબે આપેલા પ્રાંતો†	૧૮૦૧	નવાબ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચને પેટે
કોર્ણાટક.....	૧૮૦૧	મહમ્મદઅલીના છેાકરાએ પેનરાન લઈ અંગ્રેજને આપ્યું.

* ગૌર, કોંડાપીલી, એલોર, રાજમાદ્રિ, અને સીકાકોલ.

† ખેસારી, કડપા, અને કર્નૂલનો ધોરક ભાગ.

‡ દામના વાયબ પ્રાંતોમાંની ક્ષણાંજી ભાગ—અસાદાબાદ, ફતેહપુર, કદાનપુર, આઝમઘદ, મોરકપુર, ખરલી, મોરાદાબાદ, બીજપુર, બુદાઓન, અને શાહજહાનપુર.

સુરત	૧૮૦૨	પેશ્વા પાસેથી વસઈના કરારમાં મળ્યું.
કટક અને ખાલાસોર	૧૮૦૩	રધુ છ મોંસે પાસેથી દેવગામના કરારમાં મળ્યાં.
દિલ્હી, આગ્રા, ખુદેલખંડ	૧૮૦૩	દોલતરાવ સિંધિયા પાસેથી જીતી લીધાં.
કલંગ અને મલ્લન	૧૮૧૫	ગુર્મા લોકો પાસેથી ભડાઈમાં લીધાં.
પૂના અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર	૧૮૧૮	પેશ્વે નાજુદ યવાથી મળ્યા.
આસામ, આરાકાન, કાચર, જુન્તા	૧૮૨૬	ખ્રિસ્તીદેશના રાજ પાસેથી મેન્દાજુના કરારથી મળ્યાં.
કુર્ગ	૧૮૩૪	રાજના જૂલમથી જીતી લીધું.
સિંધ	૧૮૪૩	અમીરોને હરાવી ભઈ લીધું. [મળ્યો.
જલંદર દોઆબ	૧૮૪૬	સીખ લોકો પાસેથી લાહોરના કરારમાં
સતારા	૧૮૪૮	રાજ અપુત્ર મરાઠા પામવાથી ખાલ્સા
પંજાબ	૧૮૪૯	સીખ લોકો પાસેથી જીતી લીધું. [કીધું.
પેગુ	૧૮૫૨	ખ્રિસ્તીદેશના રાજ પાસેથી જીતી લીધું.
વરાડ	૧૮૫૩	ગિજમ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચ મદદ રાખ્યું. [કીધાં.
નાગપુર અને જહાંસી ...	૧૮૫૩	રાજ અપુત્ર મરાઠા પામવાથી ખાલ્સા
અયોધ્યા	૧૮૫૬	નવાબના અંધેર રાજ્યથી ખાલ્સા કીધું.
ખ્રિસ્તીદેશ	૧૮૮૬	રાજ થીઓને હરાવી પદ્મશ્રી કરી લીધાં.

હિંદુસ્તાનનાં બાર મ્હોટાં દેશી રાજ્યો.

(૧) હૈદરાબાદનો નિજમ.	(૭) બેલુચિસ્તાનનો મહારાજ.
(૨) ગ્વાલિયરનો મહારાજ સિંધિયા.	(૮) ઈંદોરનો મહારાજ હોલ્કર.
(૩) વડોદરાનો ગાયકવાડ.	(૯) પતિયાળાનો મહારાજ.
(૪) નેપુરનો મહારાજ.	(૧૦) ઉદેપુરનો મહારાજ.
(૫) ત્રાવણકોરનો મહારાજ.	(૧૧) બરતપુરનો મહારાજ.
(૬) કાશ્મીરનો મહારાજ.	(૧૨) બિપાજની બેગમ.

ભરતખંડમાં થયેલાં મુખ્ય યુદ્ધો.

પાણીપત (૧).	૧૧૯૧	પૃથ્વીરાજે શાહુખ્તહીન ધોરીને હરાવ્યો.
સ્થાનેશ્વર	૧૧૯૩	શાહુખ્તહીન ધોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
પાણીપત (૨).	૧૫૨૬	બાબરે ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
ફતેહપુર શિક્કી...	૧૫૨૭	બાબરે મેવાડના રાજા સંગને હરાવ્યો.
મંદેશ્વર	૧૫૩૪	હુમાયુએ ખહાદૂરશાહને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	શીરખાંએ હુમાયુને હરાવ્યો.
પાણીપત (૩).	૧૫૫૬	ખહેરામખાંએ હેમુને હરાવ્યો.
કાશી	૧૬૫૭	દારાએ શુજાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૬૫૭	ઔરંગઝેબે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જન (૧) ...	૧૬૫૭	ઔરંગઝેબ અને મુરાદે જસવંતસિંગને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૭૩૮	નાદીરશાહે મહમ્મદશાહને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.]
અંબૃર (૧) ...	૧૭૪૦	મધુજી ભોંસ્લે અને મોરારીરાવે દોસ્તઅલીને
સરહિંદ.....	૧૭૪૮	મુગલાએ અહમદશાહ અબદલીને હરાવ્યો.
અંબૃર (૨) ...	૧૭૫૦	દુલેએ અબ્દુલહીનને હરાવ્યો.
આઝી.....	૧૭૫૧	ફલાઈવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેચોને હરાવ્યા.
કોત્રેપાક	૧૭૫૨	ફલાઈવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેચોને હરાવ્યા.
બાહર	૧૭૫૨	ખેજર મોરેસે ફ્રેચોને હરાવ્યા.
ખનાસી	૧૭૫૭	ફલાઈવે સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને હરાવ્યો.
ચિંચરા.....	૧૭૬૦	કર્નલ ફ્રાંકે વલંદાને હરાવ્યા.
વાંડીવારા.....	૧૭૬૦	ફ્રેચે સરદાર લાલી તથા ખૂસીને હરાવ્યા.
ઉદ્દીર.....	૧૭૬૦	બાલાજી બાજીરાવે સહાયતલંગ અને નિજામને
		હરાવ્યા.
પટના (૧) ...	૧૭૬૦	કર્નલ કાલિયડે ખીજા શાહઆલમને હરાવ્યો.
પાણીપત (૪).	૧૭૬૧	અફઘાન રાજા અહમદશાહ અબદલી દુરાનીએ
		મરહા સરદાર વિશ્વાસરાવ અને સદાશિવ
		બાહને હરાવ્યા.
પટના (૨) ...	૧૭૬૧	કર્નલ કાર્નાકે મીર કાસમ, શુજા-ઉદ્-દૌલા, અને
		ખીજા શાહઆલમને હરાવ્યા.
મેચીઆ	૧૭૬૩	અંગ્રેજે મીર કાસમને હરાવ્યો.

અકસર.....	૧૭૧૪	અંગ્રેજ સરદાર મન્નાએ મીર કાસમ, શબ-ઉદ્-દોલા અને ખીજ શાહ આલમને હરાવ્યા.
કાલ્પી	૧૭૬૪	કાર્નાટકે શબ-ઉદ્-દોલા તથા હોદ્કરને હરાવ્યા.
અંબૂર (૩) ...	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદરને હરાવ્યો.
અંગામ.....	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ત્રિનોમાલી.....	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ચેરકુલી	૧૭૭૨	ત્રિપ્પક મામાએ હૈદરને હરાવ્યા.
આરાસ	૧૭૭૫	કર્નલ ડ્રાઈગે મરેહાને હરાવ્યા.
પોલિસાર (૧)...	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેક્લીને હરાવ્યો અને કેદ પકડ્યો.
પોર્ટોનોવા	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલિસાર (૨)...	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
શાલિંધ્ર	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
કોલેરન	૧૭૮૨	ડીપુએ કર્નલ પ્રાયવેઈટને હરાવ્યો.
અરિકેરા	૧૭૮૧	લોર્ડ કોર્નવાલિસે ડીપુને હરાવ્યો.
કુર્દલા	૧૭૮૫	મરેહાએ નિજમને હરાવ્યો.
સદાશીર	૧૭૮૬	નૅનરલ સ્ટુઅર્ટ ડીપુને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૮૬	નૅન હેરિસે ડીપુને હરાવ્યો. [રણમાં પડ્યો.
શ્રીરંગપટ્ટણ ...	૧૭૮૬	હેરિસ અને સ્ટુઅર્ટ ડીપુને હરાવ્યો. ડીપુ
શિરન (૨) ...	૧૮૦૧	જસવંતરાવ હોદ્કરે ખીજ આજરાવ તથા દોલત-રાવ સિંધિયાને હરાવ્યા.
ઈંદોર	૧૮૦૧	દોલતરાવ સિંધિયાએ જૅન હોદ્કરને હરાવ્યો.
પૂના	૧૮૦૧	જૅન હોદ્કરે આજરાવ તથા સિંધિયાને હરાવ્યા.
અસાઈ	૧૮૦૩	નૅનરલ વેલ્સેએ દોલતરાવ સિંધિયા તથા રધુજી કોંસ્લેને હરાવ્યા.
દિલ્લી	૧૮૦૩	નૅનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
લાસ્વારી	૧૮૦૩	નૅનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૮૦૩	નૅનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રામ	૧૮૦૩	જૅન વેલ્સેએ સિંધિયા તથા કોંસ્લેને હરાવ્યા.
ડીંગ	૧૮૦૪	નૅનરલ ફ્રેઝર તથા કર્નલ મોન્સને જસવંતરાવ હોદ્કરને હરાવ્યો.
કરકાખાદ	૧૮૦૪	લોર્ડ લેઈફે હોદ્કરને હરાવ્યો.

આમીરા ૧૮૧૬	જેનરલ આફ્ટરસાનીએ ગુરખા સરદાર
મકવાનપુર ... ૧૮૧૬	અમીરસિંગને હરાવ્યો.
પાડકી ૧૮૧૭	અફઝલખાને પીળા બાજુરાવને હરાવ્યો.
સિતાબાદી ... ૧૮૧૭	મિ. જોન્સને આપા સાહેબને હરાવ્યો.
નાગપુર ૧૮૧૭	જેનરલ ડેવેને આપા સાહેબને હરાવ્યો.
માહિદપુર ૧૮૧૭	હિસાપ અને માલકમે મદહારાવ હેડકરને હરાવ્યો.
કોરગામ ૧૮૧૮	સ્ટેન્ટને પીળા બાજુરાવને હરાવ્યો.
આઠા ૧૮૧૮	સ્મિથ સાહેબે પીળા બાજુરાવના પ્રધાન બાપુ ગોખલેને હરાવ્યો.
પગામ ૧૮૨૬	સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પ્બેલે બ્રહ્મીએને હરાવ્યો.
પર્વાન ૧૮૩૬	શામલ સંઘે દોસ્ત મહમદને હરાવ્યો.
કંદહાર ૧૮૪૨	જેનરલ નોટે અફઘાનોને હરાવ્યો.
મીઆની ૧૮૪૩	સર આર્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરને હરાવ્યો.
હૈદરાબાદ ૧૮૪૩	
મહારાજપુર ... ૧૮૪૩	લોર્ડ ગેર્રે સિંધિયાને હરાવ્યો.
પનીઆર ૧૮૪૩	જેનરલ ગ્રેએ સિંધિયાને હરાવ્યો.
મુડકી ૧૮૪૫	લોર્ડ ગેર્રે સીપ્પ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
ફિરોજશાહ ... ૧૮૪૫	લોર્ડ હાઉડિંગ અને લોર્ડ ગેર્રે સીપ્પ સરદાર લાલ- અથવા સિંગને હરાવ્યો.
ફિરોજશહેર ...	[હરાવ્યો.]
અભિલાલ ૧૮૪૬	સર હેરી સ્મિથે સીપ્પ સરદાર ગુલામસિંગને
સોપ્રાહન ૧૮૪૬	લોર્ડ હાઉડિંગે સીપ્પ સરદાર નેજસિંગ અને શ્યામ- સિંગને હરાવ્યો.
કિનેરી ... ૧૮૪૮	અલ્ડર્નહે સીપ્પ સરદાર લાલા ગુજરાળને હરાવ્યો.
સદુસામ ૧૮૪૮	
રામનગર ૧૮૪૮	લોર્ડ ગેર્રે સીપ્પ સરદાર શેરસિંગ, અતુરસિંગ વગેરેને હરાવ્યો.
ચિલિયનવાલા. ૧૮૪૮	
ગુજરાત ૧૮૪૮	લોર્ડ ગેર્રે સીપ્પ સરદાર શેરસિંગ અને અતુરસિંગને
રંગૂન પ્રોમ ... ૧૮૫૨	અંગ્રેજોએ બ્રહ્મીએને હરાવ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં બનેલી વરસવાર મુખ્ય બીના.

૪૦ સ૦ ૫૦

૧૪૦૦—બાસે વેદનો સંગ્રહ ક્રીધા.

૧૪૦૦-૧૩૦૦—મહાભારતનો વિગ્રહ.

૧૨૦૦—રામે લંકામાં રાવણ ઉપર સ્વામી ક્રીધા.

૮૦૦—મનુનો સમય.

૫૧૮—ક્રાયસ હિસ્તાસ્પિસની ધંખા ઉપર સ્વામી.

૩૨૭—મહાન્ સિકંદરની હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વામી.

૫૬—વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

૪૦ સ૦

૭૮—શાલિવાહુને પોતાનો રાજ ચલાવ્યો.

૭૧૨—મહમ્મદ કાસમે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી.

૯૭૬-૯૯૬—સામકતગીન.

૯૯૬-૧૧૮૬—ગીઝની વંશ.

[ક્રીધા.

૯૯૬-૧૦૩૦—મહમ્મદ ગીઝની. આગ્રે હિંદુસ્તાન ઉપર ખાર સ્વામી આ.

૧૧૮૬-૧૨૦૬—લોરીવંશ. શાહજહાન મોરા.

૧૧૯૧—પાણીપતનું યુદ્ધ. ૧૧૯૩—સ્થાનેશ્વરનું યુદ્ધ.

૧૨૦૬-૧૨૮૮—ગુલામ વંશ. ૧૨૦૬-૧૦—કુતબુદ્દીન.

૧૨૮૮-૧૩૨૧—ખીલજી વંશ. ૧૨૯૮—અલાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું.

૧૩૨૧-૧૪૧૨—તઘલખ વંશ.

૧૩૪૭-૧૫૨૬—દક્ષિણમાં આલખી વંશ.

૧૩૯૮—તેમુરે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી, તે જીત્યું અને ખાખ્યું.

૧૪૧૪-૧૪૫૦—સૈયદ વંશ.

૧૪૫૦-૧૫૨૬—સોદી વંશ.

૧૪૯૮—ફરંગી મોકા કલિકટ ખંદરે ઉતર્યા.

૧૫૨૬—પાણીપતનું યુદ્ધ. ખાખરે હિંદુસ્તાનમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૫૨૬-૧૮૫૭—મુગલ વંશ.

૧૫૨૬-૩૦—ખાખર, ૧ મો મુગલ ખાદશાહ.

૧૫૨૭—કુતેહપર શિકીનું યુદ્ધ અને રાણા સંગની હાર.

૧૫૨૮—ખાખરે ચંદેરી લીધું.

- ૧૫૨૬—બાબરે બહાર અને બંગાળા પ્રાંતો જીત્યા.
 ૧૫૩૦-૫૬—હુમાયુ, ૨ જો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૫૩૪—મંદેધરજીં યુદ્ધ. ૧૫૪૦—કનોજજીં યુદ્ધ.
 ૧૫૪૦-૫૫—હુમાયુ તોડો તે દરમ્યાન સૂરવંશ.
 ૧૫૫૬-૧૬૦૫—અકબર, ૩ જો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૫૫૬—પાણીપતના યુદ્ધમાં બહેરામખાંસે હુમુને હરાવ્યો.
 ૧૫૬૭-૭૨—અકબરે જેપુર, ચિતોડ વગેરેના રાજાને જીત્યા.
 ૧૫૭૨—અકબરે ગુજરાત અને માળવા જીત્યા.
 ૧૫૭૫—અકબરે બંગાળા, બહાર અને આરિસસા લીધાં. [લીધું.
 ૧૫૮૬—અકબરે કાશ્મીર લીધું, ૧૫૯૨ માં સિંધ, ૧૫૯૪ માં કંદહાર
 ૧૫૯૪—વલંદા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. [સ્થપાઈ.
 ૧૬૦૦—અકબરે અહમદનગર લીધું. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની
 ૧૬૦૫-૨૭—જહાંગીર, ૪ થો મુગલ બાદશાહ. [કોઠી ધાલી.
 ૧૬૧૩—અંગ્રેજો સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં બહેપારની
 ૧૬૧૫—સર ટામસ રો, અંગ્રેજોનો અલગી જહાંગીરના દરબારમાં
 ૧૬૨૬—મહોબતખાંસે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. [આવ્યો.
 ૧૬૨૭-૫૮—શાહજહાં, ૫ થો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૬૨૮-૩૦—ખાનજહાં સાદીજીં ખંડ.
 ૧૬૩૯—ક્રાન્સીસ ડેવિસે મદ્રાસ સ્થાપ્યું.
 ૧૬૫૮-૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ, છઠ્ઠો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૬૫૯—શિવાજીએ અકબરખાંસે ખંજર મારી મારી નાખ્યો.
 ૧૬૬૨—શિવાજીએ શાયિસ્તખાંસે મારવાની કોશિશ કીધી.
 ૧૬૬૪-૮૦—શિવાજી, ૧ થો મરેઠા રાજા.
 ૧૬૬૪—શિવાજીએ સુરત છૂટ્યું. ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ.
 ૧૬૬૬—શાહજહાંજીં મરાઠા, શિવાજીને દિલ્હી ખોલાવ્યો.
 ૧૬૭૬—શિવાજીએ કર્ગાટક ઉપર મહાપાઈ કરી જીતી, વસાર લીધાં.
 ૧૬૮૦—શિવાજીજીં મરાઠા. શંભાજી ગાદીએ બેઠો.
 ૧૬૮૬—ઔરંગઝેબે બીજપુર લીધું. ૧૬૮૭ માં ગોવળકોંડા લીધું.
 ૧૬૮૯—ઔરંગઝેબે શંભાજીને મારી નાખ્યો. રાજરામ ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ મરાઠા પામ્યો.
 ૧૭૦૦-૮ —શિવાજી બીજો સતારાની ગાદીએ બેઠો.

- ૧૭૦૮-૪૮—શાહુજી સતારાની ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૧૪-૨૦—ખાલાજી વિરવનાથ, ૧ લો પેલા.
 ૧૭૨૦-૪૦—ખાજુરાવ ૧ લો, ૨ નો પેલા. ગાયકવાડ, સિંધિયા,
 હોશ્કર અને ભોંસ્લેની ઉત્પત્તિ.
 ૧૭૩૮-૩૯—નાદીરશાહની દિલ્હી ઉપર ચડાઈ. કનાલનું યુદ્ધ.
 ૧૭૩૯—ચિમનાજી આપાએ સાક્ષેટ—સાબટી તથા વરાઈ લીધાં.
 ૧૭૪૦—અંબૂર (૧) આગળ દોસ્તઅલી મરદાસી હાથો.
 ૧૭૪૦-૬૧—ખાલાજી ખાજુરાવ, ૩ નો પેલા.
 ૧૭૪૧—મરેઠા ચંદા સાહેબને કેદ કરી સતારે લઈ ગયા.
 ૧૭૪૬—લાખોડોનેઠાએ મદ્રાસ લીધું, પણ અંગ્રેજને તે પાછું આપ્યું.
 ૧૭૪૮—અંગ્રેજોએ પોન્ડિચરી ધેર્યું, પણ ફાંચા નહિ. તંજાવરમાં
 દેવીકોટા વગેરે અંગ્રેજને મળ્યાં. નિજામ-ઉલ-મુલ્કનું મરાઠા,
 અહમદશાહ અબ્દલીની સરહદ આગળ હાર, તથા હિંદુસ્તાન
 ઉપર ખીજી સ્વારી, શાહુ ખીજનું મરાઠા.
 ૧૭૫૦—અંબૂરનું ખીજું યુદ્ધ. [હરાબો.
 ૧૭૫૧—કલાઈવે આર્કટ લીધું, અને આંની આગળ રાજ સાહેબને
 ૧૭૫૨—કોવેપાકનું યુદ્ધ, ત્રિચિનોપલીનો ધેરો, અને અંગ્રેજનો જય,
 ચંદા સાહેબનું મરાઠા. ખાજુરનું યુદ્ધ. કલાઈવે કોવેલોંગ અને
 ચિંગલપટ લીધાં. કલાઈવે વિલાયત ગયો.
 ૧૭૫૬—કલકત્તામાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને ગોંધ્યા, તેમાંથી ૨૩ જીવતા રહ્યા.
 ૧૭૫૭—કલાઈવે સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને પલાસીના યુદ્ધમાં હરાબો.
 અંગ્રેજને ૨૪ પરમાણાં મળ્યાં.
 ૧૭૫૯—અંગ્રેજોને મધુલીપટન મળ્યું.
 ૧૭૬૦—અંગ્રેજો મીર જફરને પદભટ્ટ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવ્યો;
 અંગ્રેજને ખર્દવાન, ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર મળ્યાં.
 વાન્ડિવારા, ઉદ્ગીર, પટના (૧) અને ચિત્તુરાનાં યુદ્ધ.
 ૧૭૬૧—ખાજીપતનું ચોથું યુદ્ધ અને મરેઠાની હાર. પટનાનું ખીજું
 યુદ્ધ, ખાલાજી ખાજુરાવનું મરાઠા. માધવરાવ, ૪ થો પેલા.
 ૧૭૬૩—ધેરીયાનું યુદ્ધ, પટનામાં ૧૪૮ અંગ્રેજોની કતલ.
 ૧૭૬૪—ખંડસરનું યુદ્ધ. કાલ્પી આમળ શાહ-ઉદ્-દૌલા તથા મરેઠાની હાર.
 ૧૭૬૫—અંગ્રેજોને ખંગાળા, ખાજુર અને ઓરિસ્સાની દીવાની મળી.
 ઉત્તર સુરકાર પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો.

- ૧૭૬૬-૬૯—પહેલો મહેસૂર વિગ્રહ (અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે).
 ૧૭૬૭—અંબૂર (૩), અંગામ, અને ત્રિનોમાલીનાં યુદ્ધમાં હૈદરની હાર.
 ૧૭૬૯—મદ્રાસના કરાર. ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનિનો અંત.
 ૧૭૭૨—ચેરકુત્તીનું યુદ્ધ. માધવરાવ પેશ્વાનું મરાઠા હૈદર કુર્ગ પ્રાંત લીધા.
 ૧૭૭૨-૭૩—નારાયણરાવ, ૫ મો પેશ્વા. ૧૭૭૩—નારાયણરાવનું અંત.
 ૧૭૭૪—રોહિલા સાથે લડાઈ. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ.
 ૧૭૭૪-૮૫—વોરન હેસ્ટિંગ્સ, ૧ મો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૭૪-૮૫—માધવરાવ નારાયણ, છઠ્ઠો પેશ્વા.
 ૧૭૭૫-૮૨—પહેલો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૭૫—સુરતના કરાર. આરાસનું યુદ્ધ. અંગ્રેજને સાલ્સેટ મળ્યો.
 ૧૭૭૬—પુરધરના કરાર, પૂના સરકાર તથા ખંભાળા સરકાર વચ્ચે.
 ૧૭૭૬—વાર્ગામના કરાર. અંગ્રેજે માછી લીધું.
 ૧૭૮૦-૮૪—જીનો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૮૦—પોલિસારનું પાલું યુદ્ધ. ગોડડે બસઈ અને અમદાવાદ લીધાં.
 ૧૭૮૧—પોટોનોવા, પોલિસાર (૨) અને શોલિંધળનાં યુદ્ધ.
 ૧૭૮૨—સાલખાઈના કરાર, અંગ્રેજ અને પૂના સરકાર વચ્ચે.
 કોલેરન આગળ યુદ્ધ. હૈદરનું મૃત્યુ. ટીપુ મહેસૂરની ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૮૩—કોલસનું ખીલ, ઈંગ્લંડમાં અમીરની સલામી નામંજૂર કીધું.
 ૧૭૮૪—ટીપુએ મંગલૂર લીધું. મંગલૂરના કરાર. પિટનું ખીલ.
 ૧૭૮૬-૯૩—લોર્ડ કોર્નવોલિસ, ૨ જો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૮૬—અંગ્રેજોએ રયુસોપિનાંગ લીધું.
 ૧૭૮૬—ટીપુએ ત્રાવણકોર ઉપર હુમલો કીધો.
 ૧૭૮૦-૯૨—ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૯૧—અરિકરાનું યુદ્ધ. લોર્ડ કોર્નવોલિસે ટીપુને હરાવ્યો.
 ૧૭૯૨—ત્રીરંગપટ્ટણના ખેરા તથા કરાર. અંગ્રેજે મલખાર, કીડીગલ,
 ૧૭૯૩-૯૮—સર જોન શોર, ૩ જો ગવર્નર-જનરલ. [સાસિમ લીધાં.
 ૧૭૯૫—કુર્દલાનું યુદ્ધ. માધવરાવ નારાયણ પેશ્વાએ આપઘાત કીધો.
 ૧૭૯૫-૧૮૧૮—જીનો બાજરાવ, ૭ મો પેશ્વા.
 ૧૭૯૫—નાના કુડનવિસને કેદ કીધો અને પાછળથી છોડયો.
 ૧૭૯૮-૧૮૦૫—લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન, ૪ થો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૯૯—ચોથો મહેસૂર વિગ્રહ, સુદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ.

શ્રીરંગપદ્મજ્ઞો ષેરો, દીપુનું મરાણ. મહેસૂરની જીત.
અંગ્રેજને કોઈમખટૂર, કેનેરા અને વાઈનાદ મળ્યા.

૧૮૦૦—નાના ફડનવિસનું મરાણ. અંગ્રેજે તંજાવર લીધું.

૧૮૦૧—ઉલ્લન, હંદાર અને પૂનાનાં યુદ્ધો. કર્ણાટક ભોડી દીધું.

૧૮૦૨—વસઈના કરાર. અંગ્રેજે ખુંદેલખંડ અને સુરત લીધાં.

૧૮૦૩—ખાજુરાવને ગાદી પાછી મળી. ખીજો મરેઠી વિગ્રહ.

અંગ્રેજે અહમદનગર લીધું. અસાઈ, દિલ્હી, આગ્રા,
ભાસ્વારી, અને આગામનાં યુદ્ધો. દેવગામ અને સજી
અંગ્રેજામના કરાર. અંગ્રેજોએ કટક, ખાલાસોર, દિલ્હી,
ભરૂચ લીધાં.

૧૮૦૪-૫—ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૪૦ હોદ્દર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).

૧૮૦૪—ડીગ અને ફરકાખાદનાં યુદ્ધ અને જસવંતરાજ હોદ્દરની હાર.

૧૮૦૫—લોર્ડ લેઈલે ભારતપુરને ષેરો ધાડ્યો, પણ ફાંચો નહિ.

૧૮૦૫-૭—લોર્ડ કોર્નવાલિસ (ખીજી વાર). અંગ્રેજું મરાણ. સર
જ્યોર્જ ખાલો, ૫ મા ગવર્નર-જેનરલ.

૧૮૦૬—વેસારમાં ખંડ; કર્નલ ગિલિખાઈએ તે સમાવી દીધું.

૧૮૦૭-૧૩—લોર્ડ મિન્ટો, ૬ઠો ગવર્નર-જેનરલ.

૧૮૦૮—અંગ્રેજે તાવણકોર લીધું, પણ ૧૮૧૩ માં પાછું આપ્યું.

૧૮૦૯—અંગ્રેજે રણજીતસિંગ, તથા સિંધ, હરાન અને કાબૂલના રાજા
સાથે કરાર કરીધા. [મોરિશ્વસ લીધાં.

૧૮૦૯-૧૦—અંગ્રેજે ફ્રેંચ ચાંચીઆને હરાવી ખુર્ષો, શેરૂંગિત અને

૧૮૧૩—કમ્પનીને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાનો હક જતો રહ્યો,
પણ ચીન સાથે તો રહ્યો.

૧૮૧૪-૨૩—માર્કેવિસ આર્ટ હેસ્ટિંગ્સ, ૭ મા ગવર્નર-જેનરલ.

૧૮૧૫-૧૬—નેપોળ અથવા ગુરખા વિગ્રહ.

૧૮૧૬—આઝમીરા તથા મદવાનપુરનાં યુદ્ધ. ગુરખાઓની હાર.

૧૮૧૭-૧૮—ચોથો મરેઠી વિગ્રહ. [અંગ્રેજને અમદાવાદ મળ્યું.

૧૮૧૭—ખાડકી, સિતાખાલ્દી, નાગપુર, અને માહિદપુરનાં યુદ્ધ.

૧૮૧૮—કોરગામ અને આજીનીનાં યુદ્ધ. પેશ્વણો અંત, મંદેધરના
કરાર, અંગ્રેજને ખાનદેરા, અજમેર, પૂના, ઉચર કોંકણ,
મહારાષ્ટ્ર, અને નર્મદાની પાસેના જીલા મળ્યા.

- ૧૮૨૩-૨૮—લોર્ડ આમહુસ્ટર્ટ, ૮ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૨૩-૨૬—પહેલો જાહી વિગ્રહ. ૧૮૨૪—અંગ્રેજને મલકા મળ્યો.
 ૧૮૨૫—પગામનું યુદ્ધ. [મીઆરે ભરતપુરને ઘેરી સર કર્યું.
 ૧૮૨૬—ચેન્દાપના કરાર. જારાકપુરમાં ખંડ. અંગ્રેજ સરદાર ફોર્મર-
 ૧૮૨૮-૩૬—લોર્ડ ઉવિલ્ડયમખેન્ટિંગ, ૯ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૨૯—સતીનો ચાલ ખંધ પાડ્યો. ડગ લોકોનો નારા કીધો.
 ૧૮૩૬-૪૨—લોર્ડ ઓકલન્ડ, ૧૦ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૩૪—કમ્પનીને નવી સનદ મળી, તેની રૂઝ તેઓનો ચીન સાથે પણ
 હોવાર કરવાનો હક જતો રહ્યો અને હવેથી રાજ્ય કરવાનોજ
 રહ્યો. અંગ્રેજે કુર્ગ પ્રાન્ત જીતી લીધો.
 ૧૮૩૮—અંગ્રેજ, રાગજીતસિંગ અને શાહ શૂજા વચ્ચે કરાર.
 ૧૮૩૯—શાહ શૂજાને કેદહારની ગાદી મળી. રાગજીતસિંગનું મરણ.
 અંગ્રેજે ગીજની જીત્યું અને કાબૂલ લીધું. પર્વીનનું યુદ્ધ.
 ૧૮૪૧—કાબૂલમાં ફિતર; મેકનોટનનું ખૂન. અંગ્રેજને કુર્નૂલ મળ્યું.
 ૧૮૪૦-૪૨—શીખ જોડે વિગ્રહ. ૧૮૪૨—જાનકીનના કરાર. અંગ્રેજને
 હોંકોંગ મળ્યો.
 ૧૮૪૨-૪૪—લોર્ડ એલેનખરો, ૧૧ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૨—જે. પોલકની કાબૂલ ઉપર ચડાઈ. અંગ્રેજનું અફઘાનિસ્તાન
 ૧૮૪૨-૪૩—સિંધ વિગ્રહ. [શિંડીને આવ્યું.
 ૧૮૪૩—મીઆની અને હિંદરાબાદનાં યુદ્ધ. અંગ્રેજે સિંધ જીતી લીધું.
 ગ્વાલિયર વિગ્રહ. મહારાજપુર તથા પનીઆરનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૪-૪૭—લોર્ડ હાર્ડિંગ, ૧૨ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૫-૪૬—પહેલો સિંધ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૫—મૂઝફી તથા ફિરોજશાહનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૬—અલિવાલ તથા સોપ્રાઉનનાં યુદ્ધ. લાહોરના કરાર.
 ૧૮૪૮-૫૬—લોર્ડ કલહોસ્લી, ૧૩ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૮-૪૯—બીજો સિંધ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૮—મુલતાનનો ઘેરા. કિનેરી, સેફસામ, અને રામનગરનાં યુદ્ધ.
 સત્તારા ખિટરા રાજ્યમાં બેળી લીધું. [સાથે બેળી લીધું.
 ૧૮૪૯—ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધ. પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય
 ૧૮૫૨-૫૩—બીજો જાહી વિગ્રહ. ૧૮૫૨-૫૩ પ્રાંત જીતી લીધો.

- ૧૮૫૩—રંગૂન, માર્ટાપાન, ખસીન, પ્રોમ, નાગપુર, તથા ઝાંસી
બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે બેળી દીધાં. અંગ્રેજી નિજમ પાસે વરાડ
પ્રાંત હોજીને પેટ લીધા. કમ્પનીને નવો પટો મળ્યો.
- ૧૮૫૬—અયોધ્યા પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે બેળી દીધા.
- ૧૮૫૭-૬૧—લોર્ડ કેનિંગ, ૧૪ મો ગવર્નર-જનરલ, ૧ યો વાર્ષિકશય.
- ૧૮૫૭—સિપાઈઓનો મટોટો ખળયો.
- ૧૮૫૮—હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દીધું.
- ૧૮૬૨-૬૩—લોર્ડ એલજન, ૧૫ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૬૪-૬૯—સર જોન લોરેન્સ, ૧૬ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૬૯-૭૨—લોર્ડ મેયો, ૧૭ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૭૨-૭૫—લોર્ડ નોર્થપ્રુક, ૧૮ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૭૫—વડોદરાના રાજા મહારાજા ગાયકવાડને પરબ્રહ્મ કીધા.
- ૧૮૭૬-૮૦—લોર્ડ લિટન, ૧૯ મો ગવર્નર-જનરલ. [ખિતાબ મળ્યો.
- ૧૮૭૭—વિક્ટોરીયા રાણીને “કચેસર-ઈ-હિંદ મહારાણી” નો
- ૧૮૭૮—હિંદુસ્તાનમાં લાઈસેન્સ ટેક્સ. સુરતમાં મોટું ખંડ. ખીજો
- ૧૮૮૦—ત્રીજો અકાદાન વિગ્રહ. [અકાદાન વિગ્રહ.
- ૧૮૮૦-૮૪—લોર્ડ રિપન, ૨૦ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૮૨—સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મોજના (તા. ૧૮મી મે).
- ૧૮૮૪ ડી.—લોર્ડ કક્કરિંગ, ૨૧ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૮૫—મુંબઈમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) (૧).
- ૧૮૮૬—ખલિફા અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે નેડી દીધા. ઈનકમ ટેક્સ.
કલકત્તામાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૨).
- ૧૮૮૭—મદ્રાસમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૩).
- ૧૮૮૮ ડી.—લોર્ડ લેન્સડાઉન, ૨૨ મો ગવર્નર-જનરલ. અલાહ-
વાદમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૪). [નેશનલ કોંગ્રેસ (૫).
- ૧૮૮૯—સુરતમાં બંધકર આગ (તા. ૧૬મી એપ્રિલ). મુંબઈમાં
- ૧૮૯૦—કલકત્તામાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૬).
- ૧૮૯૧—રૂશ્યાના રાજાના પાટવીકુંવરની હિંદુસ્તાનની પ્રલાકાત.

ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ.

સીમા વગેરે— ભરતખંડ, એ દક્ષિણ એશિયાની વચ્ચે દ્વીપકલ્પ છે. એની ઉત્તરે, હિમાલય પર્વત ; પૂર્વે, બ્રહ્મદેશ અને બંગાળનો ઉપસાગર ; દક્ષિણે, હિંદી મહાસાગર ; પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્ર, ખલુઝિસ્તાન, અને અફઘાનીસ્તાન. એની ઉત્તર દક્ષિણ વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬૦૦ માઈલ છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૮૦૦ માઈલ છે. એની કુલ વસ્તી ૨૫૫ કોડને સુમારે છે.

કુદરતી ભાગો— હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ, ગંગાનો પ્રદેશ, સિંદુનદનો પ્રદેશ, દક્ષિણ અને બ્રહ્મદેશ.

ઢીપો— સિંહલઢીપ (લાંકા), દક્ષિણે ; આન્દામાન (મુ. શે. પાર્ટીસેર, અહીં ગુન્હેગારોને કાળે પાણી ચડાવેછે), નિકોબાર અને મર્ગિઆર્કિપેલેગો, બંગાળના ઉપસાગરમાં ; લક્ષઢીપ અને માલ-ઢીપ, અરબી સમુદ્રમાં.

ઢીપકલ્પો— કાઠીઆવાડ, કચ્છ અને ખંભાતનાં અખાતની વચ્ચે ; મલાયા, ભરતખંડની છેક પૂર્વે.

ભૂશિરો— મોન્ઝ, સિંધની પશ્ચિમે ; દીવ, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે ; કન્યાકુમારી, ભરતખંડની દક્ષિણે ; ડંડા, સિંહલદ્વીપની દક્ષિણે ; પેરો, સિંહલદ્વીપની ઉત્તરે ; દિવે અને કેલિમાર, કોરોમાન્ડલ કિનારે ; પાંતમાયરાસ, આરિસ્સાની પૂર્વે ; નીગ્રેસ, પેગુની નૈઋત્યે.

પર્વતો— હિમાલાય (એવરેસ્ટ, સૌથી જાંચું શિખર, જમાઈ ૨૬૦૦૦ શીટ), ભરતખંડની ઉત્તરે ; શિવાલિક, ગંગા અને પીઆસની વચ્ચે ; કારાકોરમ, કાશ્મીરની ઉત્તરે ; સુલેમાન, પંજાબની પશ્ચિમે ; હાન્ના, સિંધની પશ્ચિમે ; અરવલિ (મુખ્ય શિખર આબુ), રત્નપૂતાનામાં ; વિંહ્યા, નર્મદાની ઉત્તરે ; સાતપુડા, નર્મદાની દક્ષિણે ;

નીલગિરિ, મૈસૂરની દક્ષિણે, પરિચય દાટ અથવા સહ્યાદ્રિ, દક્ષિણની પશ્ચિમે; પૂર્વ દાટ, દક્ષિણની પૂર્વ હદ.

સમુદ્ર, અખાત, સામુદ્રલુની વગેરે—અરબી સમુદ્ર; કચ્છનું અને ખંભાતનું અખાત, પશ્ચિમે; ખંગાળાનો ઉપસાગર, પૂર્વમાં; માર્ટાખાનનું અખાત, પ્ષિટિશ પ્રદેશમાં; મનારનું અખાત અને પાક્ની સામુદ્રકુની, સિંહલદીપ અને ભરતખંડની વચ્ચે.

સરોવરો—ચિલ્કા, ઓરિસ્સાને કિનારે; કોલર (મીઠા પાણીનું), ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની વચ્ચે; પુલિકટ, કોરેમાંડલ કિનારે; સંભાર (સૌથી મોટું) અને સર, રજપૂતાનામાં; મંચૂર, સિંધમાં; બુલર, કાશ્મીરમાં.

નદીઓ—ખલ્લપુત્ર, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ગંગાના પૂર્વ મુખ સાથે મળી ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. ગંગા, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એની સૌથી મોટી શાખા જમના છે, તે અલાહાબાદ આગળ એને મળે છે. ગોઆ, રામગંગા, ગોમતી, ગંડક, કુશી, અને સોન એ ગંગાની ખીજ શાખાઓ છે. ચંપલ અને બેટવા જમનાને મળે છે. મહાનદી, મધ્ય પ્રાંતોમાંથી, ગોદાવરી, નારાક આગળથી, કૃષ્ણા (એની શાખા બીમા અને તુંગભદ્રા), મહાબલેશ્વરના કુંગરોમાંથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ પેનાર, મૈસૂરમાંથી, અને કાવેરી, કુર્ગમાંથી નીકળી, ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. ઈરાવત્તી, પ્રદેશમાં યઈ માર્ટાખાનના અખાતને મળે છે. સિંદુનદ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એની શાખા જહેલમ, ચિનાબ, રાવી, ખીઆસ, અને સતલજ છે. નર્મદા, વિંધ્યા પર્વતમાંથી, તાપી, સાતપૂડામાંથી, સાબરમતી અને મહી ગુજરાતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ભરતખંડના રાજકીય વિભાગો.

- (૧) બ્રિટિશ રાજ્ય ; (૩) સ્વતંત્ર રાજ્ય ;
(૨) દેશી રાજ્ય ; (૪) પરદેશી રાજ્ય.

આખા ભરતખંડ ઉપર ગવર્નર-જેનરલ રાજ્ય કરેછે. એના તાબા નીચે જંગાળા, વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા અને પંજાબ, એ ભાગો ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનો અધિકાર છે. મધ્ય-પ્રાંતો, જલ્લદેશ, અને આસામ, એએ ઉપર ચીફ કમિશનરનો અધિકાર છે. મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકા ઉપર ગવર્નરનો અધિકાર છે ; લંકાજેટને “ ક્લાઈન કોલોનિ ” કહેછે અને તેના ઉપર કોલોનિયલ આફીસથી નીમાયલો ગવર્નર રાજ્ય કરેછે ; તેને ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલ સાથે નિસ્પત નથી.

(૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન.

એના મુખ્ય ૧૨ ભાગ કીધા છે :—(૧) જંગાળા (થુક્ જંગાળા, જહાર, ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુર) ; (૨) આસામ ; (૩) વાયવ્ય પ્રાંતો ; (૪) અયોધ્યા ; (૫) પંજાબ ; (૬) મધ્ય પ્રાંતો ; (૭) મુંબઈ ઈલાકો ; (૮) મદ્રાસ ઈલાકો ; (૯) જલ્લદેશ ; (૧૦) અજમેર ; (૧૧) વરાહ ; (૧૨) કુર્ગ.

૧. જંગાળા. એના ચાર ભાગ છે :—(૧) થુક્ જંગાળા, (૨) જહાર, (૩) ઓરિસ્સા, (૪) છોટા નાગપુર.

મુખ્ય શહેરો :—(૧) થુક્ જંગાળા—કલકત્તા, હુગ્લી નદી ઉપર, રાજધાની છે. આલિપોર, બેરકપુર, પ્લેસી (રણક્ષેત્ર), ઢાકા (મલમલ) ચિતાગોંગ, ત્રિરિંદાપ્પાદ, બર્દવાન, ચિન્સુરા, મિદનાપુર, ચંદ્રનગર (ફ્રેંચનું), સિરામપુર, રાણીગંજ (કોયલાની ખાણો).

(૨) જાહોર :—પટના, ગંગા ઉપર, ખહાર, ગયા (યાત્રાનું સ્થળ), મોંગીર, બકસર (રાણક્ષેત્ર).

(૩) ઓરિસ્સા :—કટક (મહાનદી ઉપર), ખાલાસોર, પુરી અથવા જગન્નાથ (યાત્રાનું સ્થળ), મહા નદી ઉપર.

(૪) છોટા નાગપુર :—હઝારીબાગ (લશ્કર રહેછે).

૨. આસામ—મું શેં ગૌહત્તી (પ્રત્નપુત્ર ઉપર), શિલોંગ રાજધાની, ચેરાપુંજી (એમાં આખી દુનિયા કરતાં સૌથી વધારે વરસાદ પડેછે, લગભગ પરર ઈંચસધી).

૩. વાયવ્ય પ્રાંત—મું શેં જનારસ અથવા કાશી, ગંગા નદી ઉપર, યાત્રાનું સ્થળ, અલાહાબાદ અથવા પ્રયાગ, ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), મીરઝાપુર અને કહાનપુર, ગંગા ઉપર, ગોરકપુર, આગ્રા, જમના ઉપર, ફતેહપુર શિક્રી, કનોજ અને ફરકાબાદ (ત્રણે રાણક્ષેત્રો), ગોડુજ અને મથુરા, જમનાપર (યાત્રાનાં સ્થળ), મીરત (લશ્કર રહેછે), હરદ્વાર (યાત્રાનું સ્થળ), ગંગા ઉપર, ખરેલી (રૈલિલખંડનું મું શેં), રાહજીઆનપુર, મોરારાબાદ, આલ્મોરા (રાણક્ષેત્ર), શ્રીનગર.

૪. અઘોર—મું શેં લખનૌર, ગોમતી ઉપર, ફૈઝાબાદ, રાયખરેલી.

૫. પંજાબ—મું શેં—લાહોર, રાવી નદી ઉપર, અમૃતસર (શાહી, રૈરામી અને સુતરાઉ લગ્ગડાંનાં કારખાનાં), લુધીઆના, સતલજ નદીની પાસે (શાલનાં કારખાનાં), જલંધર (લશ્કર રહેછે), કાંગ્રા (એનું અસલ નામ નગરકોટ. એમાં ઉંચી મહા યાવછે). અલિવાલ, સોપ્રાઉન, ફિરૈજશાહ, મુકકી (રાણક્ષેત્રો). અંખાલા (લશ્કર રહેછે), સિમ્લા (હવાનું ઠેકાણું), સ્યાનેધર (એની પાસે કુરુક્ષેત્ર), પાણીપત, રિહ્તી, જમના નદી ઉપર (એ ત્રણે રાણક્ષેત્રો). ત્રલતાન, ડેરા ઇસ્માલ-ખાન, ડેરા ગાઝીખાન (બન્ને સિંધુ ઉપર), મિથુનકોટ, અટક, પેરાપર (લશ્કર રહેછે), રાવલપિન્ડી, મરી (હવાનું ઠેકાણું). ગુજરાત, ચિલિયનવાલા, કર્નાલ અને સરહિંદ (રાણક્ષેત્રો).

૬. મધ્ય પ્રાંત—મું શેં—નાગપુર, સીતાબાલી, કામ્પી

(લમ્કર રહેછે), જખલપુર (કોલસાની ખાણો), રતનપુર, સંભલપુર (હીરાની ખાણ), ખહાનપુર, તાપીનદી ઉપર (એની પાસે આશીરઘટ).

૭. મુંજઈ દર્લાકો—એના મુખ્ય ચાર ભાગ કીધાછે:—

- (૧) સિંધ; (૨) મુંજઈ; (૩) મુંજઈનો ઉત્તર વિભાગ;
(૪) મુંજઈનો દક્ષિણ વિભાગ.

(૧) સિંધ—મું શેઠ:—કુરાંચી (ખંદર), દકુ, હૈદરાબાદ, અને મિઆની (બે રણક્ષેત્રો). હૈદરાબાદની પૂર્વે થર અને પારકરનાં રૈતીનાં રણ છે. અમરકોટ, શિકારપુર, સકર.

(૨) મુંજઈ. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણું નામીયું શહેર છે. એની સાથે સાલ્સેટ (સાંઈ) બેટ સડકથી બિળી દીધાછે. એલિફન્ટા, એ મુંજઈ ખંદરમાં નાનો બેટ છે.

(૩) મુંજઈનો ઉત્તર વિભાગ—એના વિભાગો તથા શહેરો:—

(૧) કોલાણા—અત્રીખાગ.

(૨) ધાણા અથવા ઉત્તર કોંકણ—ધાણા, કથ્યાણ અને વસઈ.

(૩) સુરત—સુરત. એમાં અંગ્રેજો સને ૧૬૧૩માં પહેલી કોડી ધાલી.

(૪) ભરૂચ—ભરૂચ, નર્મદા ઉપર, રૂના નહેપારનું મથક.

(૫) ખેડા અને પંચમહાલ—નડીઆદ. [(૩).

(૬) અમદાવાદ—અમદાવાદ, સાબરમતી ઉપર, ગોધા, ઘોલરા

(૭) ખાનદેશ—ધુળીયા, બોસાવળ.

(૮) નાશિક—નાશિક (યાત્રાનું સ્થળ).

(૪) મુંજઈનો દક્ષિણ વિભાગ—એના વિભાગો તથા શહેરો:—

(૧) અહમદનગર—અહમદનગર (એ અંગ્રેજો ૧૮૦૩ માં લીધું.)

(૨) પુના—પુના, ખડકી, કોરગામ (રણક્ષેત્રો), સિંહઘટ અને પુરંધર.

(૩) સતારા—સતારા, મહાબલેશ્વર (હવાનું ટેકાણું).

(૪) શાલાપુર—શાલાપુર (વેપારનું મથક), પંદરપુર (યાત્રાનું સ્થળ).

(૫) કલાદગી—ખાગલકોટ અને ખીજપુર.

(૬) બેલગામ—બેલગામ.

(૭) ધારવાડ—ધારવાડ. એ રૂને માટે પ્રખ્યાત છે.

(૮) ઉત્તર કેનેરા—કારવાડ, કુટા, હોનાવાડ (એની પૂર્વે ગરસો-પનો આસરે ૬૦૦ શીટ જીઓ ધોધ છે).

(૯) રત્નાગિરિ—રત્નાગિરિ, વિંગોલી (ખંદર).

એડના (અર્પસ્તાનની દક્ષિણે) મુંબઈને તામે છે.

૮. મદ્રાસ દિલાકો—એના ૬ ભાગ છે. તે તથા તેનાં શહેરો:—

(૧) સરકારી—ગંજમ, ખરહમપુર, રસલકોન્ડા, સિકાકોલ (મલમલ) અને રાજમાહેદ્રિ (ગોદાવરીના મુખ આગળ).

(૨) કૃષ્ણા—મહલીપટ્ટણ (રેનો બ્યાપાર), ગંતૂર, એલોર (શેવંજી).

(૩) કાલોટક—નેલોર, કડપા, ચેલારી, કર્નૂલ, આંગોલ.

(૪) ઉત્તર આર્કટ—આર્કટ, વેલોર, આર્ની (રાણક્ષેત્ર). મદ્રાસ એ ઈલાકાનું મુખ્ય શહેર છે. ચિંગલપટ, પુલિકટ, કડપા (લશ્કર રહેછે).

(૫) દક્ષિણ આર્કટ—કદલોર, ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ, જીજી (પાલકી કિલ્લો), પોર્ટોનોવો (રાણક્ષેત્ર તથા લેડોઅંડનું કામ), તંજાવર, નાગપટ્ટમ, ટ્રાંક્યેપાર, ત્રિચિનોપલિ, સાસિમ, મદૂરા (એની પૂર્વે સેતુબંદરામચર દ્વીપ છે તે યાત્રાનું સ્થળ છે), ડીડીગલ.

(૬) દક્ષિણ કેનેરા—કલિકટ (સાગ, મરી, નાજિયર), કાનાનોર, ટેલિચરી (ખંદર), કોચિન, કોઈમપૂર, ઉતાકામંડ (હવાનું ઠેકાણું), મંગલોર (સોપારી).

૯. બ્રહ્મદેશ—એ દેશના આરાકાન અને ટિનાસરીના પ્રાંતો અંગ્રેજને સને ૧૮૨૬ માં મળ્યા, અને પેગુ સને ૧૮૫૨ માં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો. બ્રાહ્મોનો ભાગ અંગ્રેજોએ સને ૧૮૮૬ માં રાજ થીખોને હરાવી જીતી લીધો. એમાં માંડલે, અમરપુર, આવા અને ભામો એ મુખ્ય શહેરો છે. આરાકાન—મું શેં શકિઅબ્બ (ચોખ્ખા), આરાકાન. પેગુ—મું શેં રંગુન, બસીન, પ્રોમ, દાનાબુ અને ડલહૌસી. ટિનાસરીના—મું શેં મોલમિન, માર્થાખાન, આરહર્ટ, ટેવાય અને મર્ગિવ.

૧૦. અજમેર—એને વાયબ પ્રાંતોમાં દાખલ કીકુંછ. એ ગવર્નર-જેનરલની સત્તા નીચે છે. મું શેં અજમેર.

૧૧. વરાડ—એ પ્રાંત નિજમી સને ૧૮૫૩ માં અંગ્રેજોને દેવાને પેટે આપ્યો. મું શેં ઉમરાવતી (રેના બેપારનું મોટું મથક), અકોલા, અસાઈ (રાણક્ષેત્ર), ધલીચપુર, અને આર્ગામ (રાણક્ષેત્ર).

૧૨. કુર્ગ—એ પ્રાંત સને ૧૮૪૪ માં અંગ્રેજોએ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. એમાં હુંદ અને એલચી યામછે. મું. શે. મર્કરા.

સિંહલદ્વીપ અથવા લંદા—એની આસપાસના દરીઆમાં માતી પાકે છે. મું. શે. કોલમ્બો, કાન્ડી, ગેલી અને ત્રિકોમાલી.

સ્વેડેન સેટલામેન્ટસ—એમાં પુલોપિનાંગ અથવા પ્રિન્સ ઑફ વેસ્ટ ટાપુ (મું. શે. ન્યોર્થ ટાઉન), પ્રોવિન્સ વેસ્ટે, મલાકા, સિંગાપુર અને પીરક એટલા સમાયલા છે.

(૨) દેશી રાજ્યો.

ખંગાજાના તાખામાં—સિખિમ, કુચ જહાર, ટીપરા અને માર્જીપુર.

વાચચ પ્રાંતોમાં—રામપુર અને દાઢવાલ.

ખંજખમાં—કરમીર (હાલ અંધેર ચાલવાને લીધે અંગ્રેજોએ પોતાના કબજામાં લીધું છે), મું. શે. ત્રીનગર (રાસનાં કારખાનાં) અને સેહ ; ભાવલપુર, પતિઆળા વગેરે.

રજપૂતાનામાં—(૧) જોધપુર અથવા મારવાડ, મું. શે. જોધપુર; (૨) જેપુર, મું. શે. જેપર; (૩) ઉદેપુર અથવા મેવાડ, મું. શે. ઉદેપર અને ચિતોડ; (૪) શિરોહી. એમાં આખુ પર્વત છે, તે હવાનું ડેકાકું છે, એમાં જૈન દહેરાં છે; (૫) જીમ્સનીર; (૬) જેસલમીર; (૭) ભરતપુર, મું. શે. ભરતપુર.

મધ્ય હિંદ એજિપ્સમાં—પૂર્વે, રેવા અને જુંદેલખંડ; ઉત્તરે, ગ્વાલિયર અથવા સિંધિયાનું રાજ્ય, મું. શે. ગ્વાલિયર, નીમચ, ઉચ્છન (માળવાનું મધ્ય શહેર); દક્ષિણે, ભોપાળ, મું. શે. ભોપાળ, અને ડોલકરેનું રાજ્ય, મું. શે. હંદોર અને મેહા.

મધ્ય પ્રાંતોમાં—નિઝામનું રાજ્ય. એ સમ્રાજ્ય દેશી રાજ્યોમાં મોટું છે. મું. શે. હૈદરાબાદ, શિક્ક્રાબાદ, બોલારમ, ગોવળકોંડા, વરંગૂળ, ખીદર, ગુલબર્ગ (ખ્રાલ્લણી રાજ્યની રાજધાની હતી), ઔરંગાબાદ (ગોદાવરી ઉપર) દોલતાબાદ.

મુંબઈ ઈલાકામાં—ખેરપુર, સિન્ધની ધરાને ; કુરુ, યુ. શે. બુજ અને માંડવી ; ગુજરાત. એના પઠામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય, યુ. શે. વેંગદરા અને ડીસા ; કાઠીઆવાડ, યુ. શે. રાજકોટ, ભાવનગર, પોરબંદર, દ્વારકા (ગાયકવાડનું, યાત્રાનું સ્થળ) ; સોમનાથ, જૂનાગઢ (એમાં ગિર્નાર પર્વત છે, તેમાં જૈન દહેરાં છે). ખંભાત, પાલાણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, વગેરે. માણરાષ્ટ્ર (મરેઠાએના દેશ) માં કોલહાપુર, સાવંતવાડી અને જંજીરા.

મદ્રાસ ઈલાકામાં—મહેસૂર, યુ. શે. શ્રીરંગપટ્ટણ, પંગલર-કેમીન, યુ. શે. ત્રિચુર. ત્યાવાણકોર, યુ. શે. ત્રિવાન્દ્રમ, સ્વીલન.

(૩) સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ—યુ. શે. ખરમંડુ, લલિતપટ્ટણ, મકવાનપુર (રાજકોટ). ભૂતાન—યુ. શે. પનાખા અને ટાસીસ્યડન.

(૪) પરદેશી રાજ્યો.

જેમ્યોના તાખામાં—ચંદ્રનગર, હુગ્લી નદી ઉપર ; મેનોન, ગોદાવરીના મુખ આગળ ; પોન્ડિચરી અને કેરિકલ, કોરોમાંડલ કિનારે, માહી, મલખાર કિનારે.

ફિરંગીઓના તાખામાં—ગોઆ, મલખાર કિનારે, દમ્માણ, મુંબઈની ઉત્તરે ; દીવ, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે.

પરચુરણ જાણવાજોગ હકીકત.

એલીની નિપજ—ઘઉં-વાયવ્ય પ્રાંતો અને પંજાબમાં. ચોખ્ખા-પંગાળામાં. જાજરી-દક્ષિણમાં. કપાસ-પંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, નાગપુર અને વરાડમાં. ગળી-પંગાળામાં. અફીણ-પંગાળા, બહાર અને માળવામાં. જુદ-નીલગિરિ ઉપર. રહુ-આસામનાં અને હિમાલય ઉપર. મરી, તંજ, ગુંદર, નાળીએર-મલખાર કોઠે અને લંકામાં. ધમારતી લાકડું, મુખ્ય સાગ-મલખારનાં જંગલમાં.

અનિઝ પદાર્થો—કુલેખંડ અને કોલસા-ખંગાળા અને જમ્બલ-પરમાં. હીરા-સંભલપુર અને ગોવળકાંડામાં. મીઠું-સંભર સરોવરમાંથી નાકગેદ્ર અને મુંબઈ અને મદ્રાસને કિનારે દરીઆના પાણીનું બનાવેછે. સિંધવત્તી ખાત્રો-રજપૂતાનામાં અને પંજાબમાં.

મુખ્ય નદીઓ ઉપર શેહેરો—જલ્મપુત્ર-લાસા. ગંગા-હરદ્વાર, ફરકાબાદ કહાનપુર, અલાહાબાદ, ખનારસ, બકસર, પટના, ગોંગીર, શ્રીશિવાબાદ, હુગ્લી, કલકત્તા. જામના-દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા. મહાનદી-સંભલપુર, કટક, જગન્નાથ. ગોદાવરી-નારાક, ઐરંગાબાદ. રાજમાહેન્દ્ર. કૃષ્ણા-મહાલીપટ્ટણ. કાવેરી-શ્રીરંગપટ્ટણ, ત્રિચિનોપલિ, તંજાવર. ઈરાવત્તી-આવા, પ્રેમ, રંગૂન. સિંધુ-અટક, હેરા ઇસ્માલ-ખાન, હેરા ગાજીખાન, મિથુનકોટ, સફર, લારખાના, હૈદરાબાદ, કરાંચી. નર્મદા-જમ્બલપુર, ભરૂચ. તાપ્તી-ખજાનપુર, સુરત. મહી-ખંભાત. સાબરમતી-અમદાવાદ.

ચાનાનાં સ્થળો—ઉત્તરમાં જાદ્રીનાથ (હરદ્વારની વાયબે); પૂર્વમાં જગન્નાથ; દક્ષિણમાં સેલુજંદરામેરવર; પશ્ચિમમાં હારિકા-એ સિવાય ગયા, કાશી, પ્રયાગ, ગોફળ, મથુરા, હરદ્વાર, શ્રીનાથજી (મેવાડમાં); નારાક, બંમક, અને પંદરપુર; પાલીતાણા અને ગિર્નાર (કાઠીઆવાડમાં) અને આશ્વ પર્વત (એ ત્રણ જૈન સ્થાનો); ગુજરાતની ઉત્તરે આસાસુરના પર્વતમાં અપ્પાજી.

હવે આવનાં કુદ્રાણો—દારજીલિંગ (સિખિમની પાસે), સિમ્લા, મરી, આશ્વ પર્વત, મહાબલેશ્વર, નીલગિરિ.

કિનારાપરનાં શેહેરો—પશ્ચિમ કિનારે-કરાંચી, પોરબંદર, ગોધા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, મુંબઈ, રત્નાગિરિ, વિંગોલી, ગોઆ, કારવાડ, કુટ્ટા, હોનાવાડ, મંગલૂર, કાનાનોર, કનિકટ, કોચિન, ક્વીનન. પૂર્વ કિનારે—ટાંકવેમાર, કદલોર, પોન્ડિચરી, મદ્રાસ, મહાલીપટ્ટણ, જગન્નાથ, આલાસોર, કલકત્તા, ચિતાગોંગ, અકિમ્પા, રંગૂન, મોલમીન.

કઠળ શબ્દોનો કોશ.

અકાળ મૃત્યુ = અકાચ્ચિક મોત.

અખૂટ = ખૂટ નહિ અપૂં. [કરે અપો.

અગમચેતીવાળો = આગળથી વિચાર

અગ્રેસર = આગળ પડે અપો, અપ્ય.

અથાગ = ધણોજી.

અનાદર કં = માનમરતબો ન રાખવો.

અન્યાય = ગેરધ્વંસાર્ક.

અપુત્ર = છોકરા વગર.

અપ્રિય = અણગમતો.

અયોગ્ય = અધરિત.

આણ વરતાવી = દુવાઈ ફેરવી.

આદિ કવિ = પહેલો કવિ.

આરોપ = તહોમત.

આશ્રય લીધો = હૂંકમાં ભરાયો.

આગા = હૂંકમ.

એલચી = વકીલ.

એશઆરામ = મોજશોખ.

એલમાં ટૂકવું = અમુક શરતો પળાય

ત્યાંસુધી સ્વાધીનમાં આપવું.

કારી = સખત.

કાનો = વેર.

કુમક = મદદ.

કુર્ગવાસી = કુર્ગનો રહેવાસી.

કુરાળ = હોંશીઆર.

કૃત્ય = કામ.

કેર વરતાવ્યો = અતિશય જૂલમ કાઢ્યો.

જયસ્તંભ = કીર્તિનો યાંભલો.

તિરસ્કાર = ધિક્કાર.

ત્રાસદાયક = કમકમાટ ભરેલું.

દરિદ્રાવસ્થા = ગરીબાઈ.

દાસીપુત્ર = રાખેલીનો છોકરો.

દુર્દશા = માડી અવસ્થા.

દુર્ભાગ્યે = નહારે નસીબે.

ધંજ = વાવટો.

નાજુદ કીધી = નારા કીધી.

પક્ષિત = રીત.

[ટૂકવું.

પદબ્રહ્મ કં = ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી

પદી = દરજ્જો.

પરમ = ધણી.

પરહેજ કં = પકડવું.

પ્રતાપી = જખરો.

પ્રતિષ્ઠા = માન.

પ્રાચીન = અસલનું.

પૌત્ર = છોકરાનો છોકરો.

ખારગિર = ધોડેસ્વાર.

ખાહેષરી = જમીનગિરી.

ખાળહત્યા = છોકરાને મારી નાખવું.

ભૂમિદાહ કં = દાહવું.

મદદગીરા = હાય નીચેના.

મયૂરાસન = મારના આકારનું તખ્ત.

માનવભાગ = જીવતા માણસને મારી
નાખી દેવને અર્પણ કરવું તે.

મારા = ખૂની. [હાય તે.

યુદ્ધ = લશ્કર જ્યારે ખરાં લડતાં

યોદ્ધો = લડવૈયો.

રોણ = લડાઈનું મેદાન.

રાજ્યકર્ત્તા = રાજ્ય કરનાર.

રાજ્યરક્ષક = રાજની સગીર અવસ્થામાં

રાજ્યનો કારભાર કરનાર.

રાજ્યાભિષેક કં = તખ્તનશીન કરવું તે.

વૃરિષ્ઠ = સૌથી મોટી.

વાર્ષિક = દરબરસનું.

વિગ્રહ = જે અથવા વધારે પ્રજા માંહેના

માંહેની દુશ્મનાઈએ હોય તે.

વિધિપૂર્વક = રીતસર.

વિષ = ઝેર.

વિષયી = લંપટ, રંડીખાજ. [ચલાવવું તે.

વ્યવસ્થા = અંધેર ટાળી રીતસર કામ

વૃદ્ધિ પામવી = વધતું જવું.

સગીર = કાચી જીમરનો.

સમર્થ = જખરો.

સમ્મતિ = કબૂલાત.

સમાન = સરખાં.

સંયોપરી = સહુનો ઉપરી, શ્રેષ્ઠ.

સહનશીલ } આમાશવાજો.
સહિષ્ઠ }

સહાય } મદદ.
સહાયતા }

સાધનબૂત = કામનું.

સાનમાં ચૂકવું = ઝાલમાં ચૂકવું.

સાર્વજનિક = સધળા સોકનું. [સિનાર.

સાહસિક = જેખમ બરેલું કામ માથે

સેનાપતિ } લશ્કરનો ઉપરી, સરદાર.
સેનાધિપતિ }

સંયોજન } જોડી દેવું.
સંયોજવું }

સંહાર કં = નાશ કરવું.

સ્થાયી = કાયમ.

સ્વાધીન કં = આપી દેવું.

સ્વાધીનમાં સેવું = લઇસેવું.

હુકુહકતો = કટ્ટો.

હાલહવાલ = અંધેર અવસ્થાવાળા.

હોસેદીલ = માંડો.

NOTICE.

પ્રજ્ઞાવતીની વાર્તા, લીટી ૧-૧૫૦.

સાંસાર્ય ટીકા, અધરા શબ્દોના અર્થ, ૫૬૨૪૬ વગેરે સહિત.
અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ માટે. કિંમત ૪ આના.

An Epitome of Indian
History (Fourth Edition)
for St. IV. Price 12 Annas.

અતિ ઉપયોગી, નીતિના વાક્યો સહિત, ઘણા સફાઈદાર
ગુજરાતી તથા બાળબોધ અક્ષરમાં કોપી બુકો.

લેખનસુધારક.

નંબર ૧ સો. અંગ્રેજી-ગુજરાતી પહેલા તથા બીજા ધોરણ માટે.

નંબર ૨ જો. અંગ્રેજી-ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણ માટે.

કિંમત દરેકની આના બે.

Meanings of Royal School
Primer with Translation, &c.
Price 3 Annas.

જગતની ભૂગોળ. (આવૃત્તિ બીજી.)

અંગ્રેજી-ગુજરાતી પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધોરણ માટે.

કિંમત ૪ આના.

To be had from

MR. LALITASHANKAR LALSHANKAR VEAS, Nāgarfaliā, Surat.

MR. NATHABHAI NAROTTAMDAS MEHTA, Pandole's Street, Surat.

AGENTS.

MR. KARSONDAS NARONDAS, Book-seller, Nānāvāt, Surat.

THE STUDENT'S BOOKSHOP, Chok Bazar, Surat.

MESSRS J. V. NAVLAKHI & Co., Stationers, Merchants and Agents.

34. Kolbadevi Road, Bombay.

